

Յ. ԻՐԱԶԵԿ

ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՊՐԵՆՐ ԵՒ ԼՊՐՈԻՄՆԵՐ

1917 - 1922

...

1956

ՅԱՐԱՐԱՆ ՀԱՄԱԶԳԻՍԻՆ՝

ՊԵՐՈՒԹ

“ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ”
ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐԱԿԳՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ

1

ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ “ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ”

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1956

3. ԻՐԱԶԵԿ

ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

Պատմական դեպքեր եւ ապրումներ
1917 - 1922

• • •

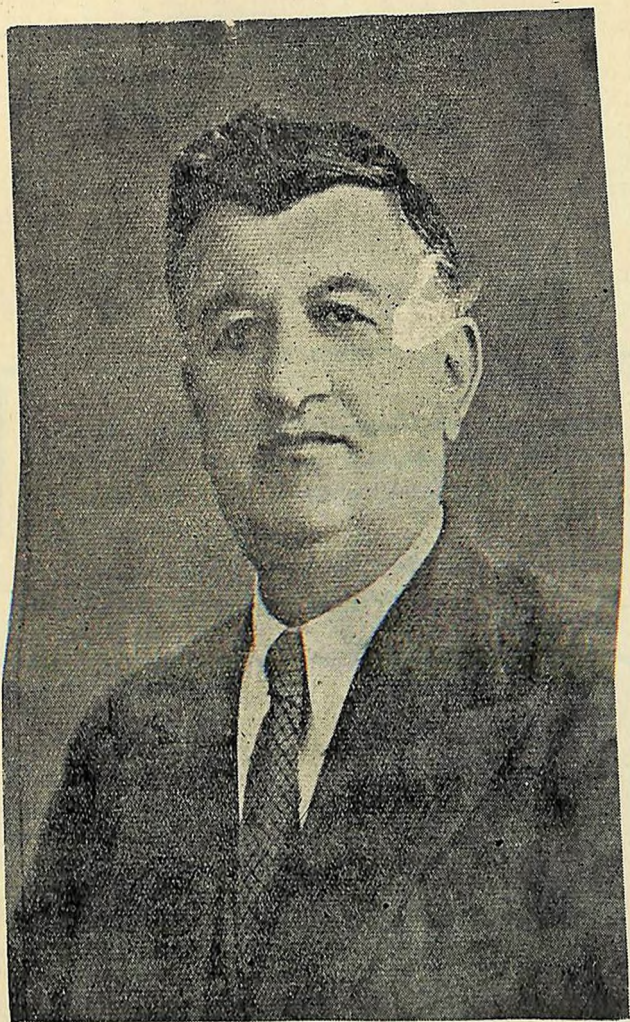
1940

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1956

Յայտարան ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ
Գ Է Յ Ր Ո Ւ Թ

Printed in Lebanon

Յ. ԻՐԱԶԵԿ — Յակովբ Տէր Յակովբեան

Յ. ԻՐԱԶԵԿ — Յակովբ Տէր Յակովբեան

Գրական անունը Յ. Իրազեկ, բուն անունով Յակովբ Տէր Յակովբեան. այս հատորի հեղինակը ծնունել էր Գողթն գաւառի Ազա գիւղում, 1881ին:

Իսկապէս, Ազան Գողթնի սահմանից դուրս էր եւ ազացիներ չէր, բայց Յակովբը սիրում էր իրեն համարել զոկ:

Ազան բարեշէն ու բարեկեցիկ գիւղ էր՝ Գողթնի միւս գիւղերի նման:

Յակովբի ընտանիքը գիւղի միջակ բարեկեցութեան տէր ընտանիքներից էր: Հայրը համեմատաբար, երիտասարդ տարիքին էր մեռել, եւ տան հոգսը ամբողջապէս մնացել էր մօր եւ վերջը Յակովբի երէց եղբօր վրայ, Դժբախտաբար, Յակովբի մանկական տարիների մասին շատ բան չգիտենք:

Նախնական կրթութիւնը Յակովբը ստացաւ ծննդավայր գիւղի ժխական դպրոցում, Ուշիմ եւ խելօքիկ աշակերտ էր. դասերը սովորում էր դիւրութեամբ, Լաւ էլ ծայն ունէր եւ երգում էր եկեղեցու դպրաց դասում:

Ծխական դպրոցը աւարտելուց յետոյ, իր քահանայ եղբօր ջրնորհիւ, Յակովբն ընդունուեց Էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանը՝ ապագային հոգեւորական դասնալու հեռանկարով, Զանասէր, հանդարտ, կարգապահ, շատ կարդացող ու լաւ պարապող աշակերտ էր ձեմարանում, Կոմիտասի սիրելիներից, ծայնեղ երգիչ ու հմուտ դասապետ:

Իմ ծանօթութիւնը Յակովբի հետ տեղի ունեցաւ Գէորգեան ձեմարանում, մի քիչ զուարճալի պայմաններում:

ձեմարանի ամբողջ աշակերտութիւնը — շուրջ 200 հոգի — բաժանւում էր դասերի՝ դասապետի գլխաւորութեամբ, Լւրաքանչիւր շաբաթ երկու դաս, առաւօտ ու երեկոյ, երգում էր Մայր Տաճարում: Աշակերտները մեծ տհաճութեամբ էին կատարում այդ պարտականութիւնը. հաճելի չէր, մանաւանդ ծմեռը, վաղ առաւօտ լուս ու մութին, ձգել տաք անկողինը եւ դողալով եկեղեցի երթալ:

Այնպէս պատահեց, որ ես ընկայ Յակովբի դասը, Խիստ ու կարգապահութեան հետամուտ մարդ էր մեր դասապետը. հետեւում էր, որ ամենքը ներկայ գտնուեն եկեղեցում եւ անպատճառ երգեն:

ես իմ ծայրի մասին պատրանքներ չունէի, այդ պատճառով, աշխատում էի մնալ խմբի յետեւը, ստուերի մէջ, եւ շրթունքներս շարժելով ձեւացնել, թէ երգում եմ։ Իմ այդ ոգովաւարութիւնը Յակովբի աչքից չվրիպեց եւ մի առաւօտ խիստ նկատողութիւն արաւ՝ պահանջելով, որ մօտը կանգնեմ ու երգեմ։

Սկսեցի երգել, Երեւի շատ էր խժալուր իմ երգեցողութիւնը. մի օր էլ դարձաւ ինձ, թէ՛

— Բաւական է... Ինչացնում ես ներդաշնակութիւնը... Այլեւս կարող ես եկեղեցի չգալ։

Ընկերներս խնդացին վրաս, բայց ես շնորհակալ եղայ Յակովբին։

Այս «ցաւալի» միջադէպը, սակայն, արգելք չեղաւ, որ մեր միջեւ հաստատուեն ընկերական մտերիմ յարաբերութիւններ, մանաւանդ. մի տարի վերջը, երբ Յակովբը կոչուեց ձեմարանի մատենադարանապետի պաշտօնին, ինձ էլ նշանակեցին օգնական։ Օրական մէկ-երկու ժամ միասին աշխատում էինք մատենադարանում՝ գրքեր դուրս տալով կամ յետ ստանալով եւ կամ գրքերի դասաւորումով։ Յակովբն էլ ընթերցասէր տղայ էր, եւ մենք ուղղակի լսւիում էինք ձեմարանի հարուստ մատենադարանի գրքերն ու պարբերականները։

ձեմարանի մատենադարանը շուրջ քառասուն հազար գիրք էր պարունակում, ամբողջ մատենագրութիւնը, նոր հրատարակութիւններ, կազմուած օրաթերթեր ու պարբերականներ, բոլոր հայ հեղինակների եւ օտար դասական գրողների գործերը։ ձեմարանի բոլոր աշակերտները, դասերից դուրս կարդում էին, յաճախ մրցելով իրար հետ։ Յակովբը առաջնակարգ ընթերցող էր եւ գերադասում էր մատենագրական եւ պատմական գրքեր։

Յակովբը ինձանից երկու դասարան վեր էր։ Բարակ, բարձր հասակով, ծաղկատար, բայց համակրելի դէմքով, խոհուն աչքերով, հանդարտաբարոյ տղայ էր։ Կարգապահ, խոնարհ, ընկերասէր։ Խաղերին շատ չէր մասնակցում. միշտ գիրքը ձեռքին՝ կամ դաս էր սերտում, կամ կարդում էր պարտիզում։

Ձէր անդամակցում աշակերտական կազմակերպութիւններին, ձեմարանի աշակերտութեան կէսից աւելին կազմակերպուած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշի տակ։ Յակովբը հեռու էր մնում եւ նոյն իսկ կարծես հակառակ էր նման գործունէութեան։

1904ին Յակովբը աւարտեց ձեմարանի լսարանական բաժինը, կիսաստրկաւագի աստիճանով։ Ամենքը սպասում էին, որ վարդապետ կամ քահանայ կը դառնայ, բայց նա ընտրեց ուսուցչական ասպարէզը հայկական ծխական դպրոցներում։ Եւ երբ, 1908ին, ես

Նրան հանդիպեցի Ալէքսանդրապօլում, ուր նա պաշտօնավարում էր
ազգային դպրոցում իբրեւ տնօրէն, զարմանքով եւ ուրախութեամբ
իմացալ, որ նա ոչ միայն Դաշնակցութեան մէջ էր, այլ եւ Կենտրոն-
Կոմիտէի անդամ:

Լըժինեան մօայլ օրերն էին: Բոլոր անուանի դաշնակցական-

Յ. Իրազեկի մայրը

ները կամ արդէն բանտարկուած էին, կամ հետապնդումից ազատուելու համար գաղտնիացել էին, Կուսակցութեան ղեկավարութիւնը անցել էր նոր մարդկանց ձեռքը: Յակովբը Կենտրոն Կոմիտէի անդամ էր աշտարակեցի հին գործիչ Եփրեմ Գրիգորեանի եւ: Պետրոս Այվազեանի հետ: Վերջինիս հետ միասին վարում էր նաեւ շրջանի կուսակցական պաշտօնաթերթը՝ «Ժայռ» շաբաթաթերթը, որի մէջ նա գրում էր հանրային, մասնաւորապէս, կրթական եւ համագործակցական հարցերին նուիրուած յօդուածներ: Երիտասարդութեան դասախօսութիւններ էր տալիս: Պարտաճանաչ ժողովական էր եւ բարեխիղճ աշխատող:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբի շրջանում Յակովբը պաշտօնավարում էր Սալմաստում, ուր զբաղւում էր նաեւ պատերազմի աղէտնալնների օգնութեան գործով: Ապա՝ նորից տեղափոխուեց Ալէքսանդրապօլ, ուր գտնում ենք նրան 1917 թ. Ռուսաստանի յնդափոխութեան եւ ռազմաճակատի քայքայման տարիներին: Յետագայ իր կիսանքի ընթացքը կարելի է տեսնել ներկայ հաստորից, ուր, սակայն, Յակովբը չափազանց ժլատ տողեր է նուիրում իր անձին:

Կարսի եւ Ալէքսանդրապօլի անկումից յետոյ, Յակովբը Ղարաքիլիսայում ու Դիլիջանում է ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութեան գործով: Ապա՝ Երեւանում, Հայաստանի անկախութեան ծնունդի օրերին: Յակովբը Հայաստանի Խորհրդարանի աւագ քարտուղար: Փետրուար 18ի յնդափոխութեան գործօն դէմքերից մէկը: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անդամ, Հակաբոլշեւիկ պայքարի անհաշտ ախոյեան: Ապա՝ Թաւրիզում, որպէս Հայաստանի կառավարութեան վերջին ներկայացուցիչներից մէկը: Ի վերջոյ, տարագրութեան սրտմաշուկ տարիներ:

Տարագրութեան մէջ էլ Յակովբը մնաց աննկուն, Նա նորից մտաւ իր բնական հունը՝ վարժապետութիւն: Բազմարդիւն գործունէութիւն ցոյց տուեց Սպահանում, որպէս Նոր Ջուղայի հայոց դպրոցի տեսուչ, ուր զիտակից եւ հայրենաճանաչ սերունդ դաստիարակեց: Ապա՝ տնօրէն Բաղդատի հայոց դպրոցի, Վերջը, հայկական դպրոցների փակման պատճառով, մի քանի տարի դադարից յետոյ, նոյն առաքելութեամբ Աքադանում:

Ամեն տեղ, ուր Յակովբը դպրոցի ղեկավարութեան էր հրաւիրուում, կրթական գործը նոր թափ էր ստանում: Նա կոչումով ուսուցիչ էր, վարժապետ բառիս ազնուական առումով: Նա կարողանում էր առինքնել մատաղ հոգիները, կենդանի ոգի ներշնչել նրանց, նրան յարգում ու սիրում էին թէ որպէս ուսուցչի ու դաստիարակի եւ թէ իբրեւ մարդ անհատի, Այս հաստորի երեւումը ա-

պացոյց է այդ զգացումի — իր աշակերտ Արշալոյս Աբգարեանի ինքնաբերական նուիրատուութեան արդիւնք։

Բայց Յակովբը սոսկական ուսուցիչ չէր. նա նաեւ անձնուէր հասարակական գործիչ էր։ Արդէն ուսուցիչ եւ հասարակական գործիչ զուգորդուած գաղափարներն են հայ իրականութեան մէջ։ Մեր մեծագոյն հասարակական ու յեղափոխական դէմքերը միաժամանակ եղել են եւ ուսուցիչ — Բրիստափոր, Ռոստոմ, Զաւարեան, Նիկոլ Դուման, Արամ եւայլն։

Յակովբը հաւատարիմ շարունակողն էր գաղափարական այդ աւանդութեան, Կովկասում պաշտօնավարելիս, օրինակ, նա եռանդով մասնակցում էր համագործակցական — կօօպերատիւ — շարժման եւ Հայկօօպի հաւատարիմ քարոզիչներին, եւ աշխատակիցներին էր։ Սպահանում նրա շնչի տակ ստեղծուեց շրջաւաւարտների միութիւն, որ հանրային աշխուժութիւն մտցրեց տեղական մշակութային կեանքում։ Եւ մինչեւ վերջ էլ մնաց աննկուն դաշնակցական՝ դաւանանքով ու գործունէութեամբ։ Բայց այն կուսակցականներին չէր, որոնք յեղափոխութիւն ասելով միայն կռիւ ու զայմադալ են հասկանում։ Յակովբը աւելի բարձր էր դասում մտաւոր յեղափոխութիւնը, իր նամակներին մէկում նա այդ մասին այսպէս է արտայայտում։

«Անշուշտ, ես քեզ հետ համածայն եմ, որ յեղափոխութիւնը անպատճառ տուրուդմբոց չէ։ Մտքերի յեղափոխութիւնը աւելի հրգօր է, քան բոռնցքը, այսինքն՝ ֆիզիքական ոյժը։ Ամենալաւն այն է, որ մտաւոր յեղափոխութիւնը զուգորդուի ֆիզիքական ուժին։ Ձեռք կարծում, որ Դաշնակցութիւնը հէնց այդ — մտաւոր զօրութեան եւ մարմնական ուժի միացումն է։ Եւ, ի հարկէ, աշխատանքի, Կարելի՞ է պատկերացնել աւելի գեղեցիկ խորհրդանշան, քան Դաշնակցութեան զինանշանը»։

Լեւոն Շանթը իր հառերին մէկում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն կոչել էր հայ ժողովրդի եղջիւրը, որով նա պոզահարում է թշնամիներին։ Յակովբը այդ առթիւ գրում էր մի ուրիշ նամակում. «Պատկերաւոր է. ճիշտ է, բայց ճիշտ չէ, առնուազն՝ լրիւ չէ. Դաշնակցութիւնը հայ ժողովրդի եղջիւրը չէ, այլ, նախ եւ առաջ նրա ազատատենչ զիտակցութիւնը, նրա կամքն ու մարտական ոգին, հայ ժողովուրդը ի՛նքը իր բովանդակ էութեամբ եւ, այո՛, նաեւ եղջիւրը, կամ սմբակը, կամ ժանիքները եւ ինչ որ ուզում ես»։

Եւ այսպէս արտայայտուողը այն Յակովբն է, որ անզուսպ, կատաղի մոլեգնութեամբ կուռւմ էր բուլշեւիզմի դէմ։ «Կռուի ժամանակ՝ կռիւ, խաղաղ ժամանակ՝ տրամաբանութիւն», ասում էր նա իր մէկ այլ նամակում։

Դպրոցը, հանրային գործը արգելք չնդան, որ Յակովբը լայնօրէն զբաղուէր եւ գրական աշխատանքով: Հէնց Ճեմարանից սկսած՝ նա անդուլ կարդացող էր եւ բանահաւաք: Յետազային էլ, նրան ամենից շատ զբաղող մարզը պատմա-բանասիրութիւնն էր: Այդ ասպարիզում էլ նա աւելի շատ հաւաքող ու շարահիւսող էր, քան ինքնուրոյն գաղափարներ եւ տեսութիւններ յղացող ու զարգացնող: Արդէն իսկ բացուած համբաները յղկող, յարդարող եւ ամրացնող էր եւ հարթ հանապարհներով քայլող:

Տարիներ ընթացքում Յակովբը պատմական հարուստ նիւթ եւ հազուադիւստ, թանկագին հրատարակութիւններ հաւաքեց (*), Դրանցից նա լայնօրէն օգտուեց իր ուսումնասիրական աշխատութիւնների համար, որոնց մի մասը լոյս տեսաւ «Վէժ» հանդէսում, «Յուսաբեր» օրաթերթում, «Հայրենիք»ում եւ այլն:

Յակովբը աշխատակցել է բազմաթիւ հայ թերթերին եւ պարբերականներին, որպէս թղթակից, յօդուածագիր կամ ուսումնասիրող: Նա գրուածքներ ունի Թիֆլիսի «Հորիզոն»ում, Երեւանի «Յառաջ»ում եւ «Հայաստանի կօօպերացիա»յում. փարիզի «Վէժ»ում ու Բոստոնի «Հայրենիք»ում, Գահիրէի «Յուսաբեր»ում ու Թեհրանի «Ալիք»ում եւ այլ թերթերում: Մինչեւ «Վէժ»ին աշխատակցել ըսկըսելը նա իր գրութիւնները ստորագրում էր Իրազեկ ծածկանունով, այնուհետեւ սկսեց գործածել Յ. Իրազեկ անունը:

Յ. Իրազեկի գրական ժառանգութիւնը քանակով շատ մեծ է, հատորներ կարելի է լեցնել: Մեծ մասը, սակայն, օրուայ հարցերին վերաբերող նիւթ է, որ մնայուն արժէք չի ներկայացնում: Հրատարակուածների մէջ համեմատաբար, քիչ են երկարաշունչ եւ հիմնական մշակութեան ենթարկուած աշխատութիւններ: Նրանից ամենաշատ աշխատանք պահանջած նիւթերը մնացել են անտիպ, ձեռագիր վիճակում: Հետեւեալ ձեռագիրները գտնւում են մեր տրամադրութեան տակ, Համազգայինի Մատենադարանում, որոնք սպասում են մեկնեսալ՝ լոյս տեսնելու համար:

1. Պատմութիւն Հնդկահայ Տպագրութեան, 604 էջ,

2. Հայ Ազատագրական Շարժումը (1548-1828), 259 էջ:

3. Հայկական Տպագրութեան Պատմութեան մէկ հոյակապ էջը, 167 էջ:

(*) Յ. Իրազեկի մահից յետոյ, Երա հաւաքածոյից Համազգայինի ձեւաբանի Մուրադ Մասենադարանը 218 կտր գրեք ստացաւ, որոնցից օտտերը այժմ անգամսելի են — Մասրասի ու Կալկաթայի, Ամստերդամի ու Վեներսի, Ռուսաստանի եւ Պոլսի ու Կովկասի հին հրատարակութիւններ եւայլն:

4. Հայկական Տպագրութեան Պատմութեան մեկ փառաւոր հօր,
80 հջ.

5. Սայեաք Նովա, իր կեանքը եւ գրականութիւնը, 71 հոյ.

6. Շեմաւառան Կալիպարայի (1821-1823), 42 հոյ.

Մենք գիտենք, որ Յակովբը առատ նիւթ էր հաւաքել եւ շատ
ծրագիրներ ունէր, որոնք մնացին անկատար։ Մահը վրայ հասաւ
անսպասելի։ Նա դեռ առողջ էր եւ աշխատունակ։ Ուսումնական տա-
րին լրացնելով Աբադանից անցել էր Թեհրան ամառուայ արծաղուր
դի համար։ Այստեղ էլ կ'նստարախ եւ զուարթ տրամադրութեան
մէջ էր։ Անհաւանական չէր, որ յաջորդ տարի դար Բէյրութ պաշ-
տոնավարելու Համազգայինի ձեւաբանում։ Պատրաստում էր ձեռ-
նարկել լուրջ աշխատանքի։ Եւ, յանկարծ, ընկերներէ հետ ուրախ
երեկոյ անցնելուց յետոյ, գիշերը քաշուած է իր սենեակը, եւ առա-
ւօտեան գտնում են նրա անշուշէ մարմինը, իրբեւ հետեւանք սրտի
տագնապի... Յակովբը միտաւ 1953 թ. ամառը։

Յ. Իրադեկի մահով հայ ժողովուրդն ու հայ դպրոցը կորցրին
հմուտ, պարտահանաչ, գաղափարական անձնուէր ու սիրուած մի
ուսուցիչ ու հանրային գործիչ եւ հայ մշակոյթը զրկուեց անխոնջ
պրպտող, աշխատասէր ու բիզմնաւոր գրչից։

Յակովբը երազում էր — ո՛չ, հաւատում էր — որ շուտով պի-
տի վերադառնար Հայաստան, նորից պիտի տեսնէր զեղեցիկ հայ-
րենիքն ու իր հարազատներին։ Փետրուար 18ի առթիւ գլած իր
վերջին նամակում նա հեգնում էր իմ մի քիչ յոռտես միտքը. թէ
անծամբ մեզ համար վերադարձի յոյս չի մնում այլեւս, հեգնում
էր վրդովմամբ. «Եւ դո՞ւ. Բըււտոս, Այդ դո՞ւ ես այդպիսի մոռյլ
քաներ ասում, իմ պալուսակը միշտ պատրաստ է։ Ես հաւատում
եմ, որ շուտով պիտի վերադառնամ երեւան, Դու էլ պիտի վերա-
դառնաս. ամենքը պիտի վերադառնան... Մի՛թէ չես զգում այդ»։

Ես պատասխանեցի շատ կարճ. «Սիրելի Յակովբ։ Ես էլ եմ հա-
ւատում վերադարձին։ Պատմութեան համար ո՛չ մի նշանակութիւն
չունի իմ ու քո անձի հարցը։ Դու եւ ես փոշի ենք հայ ժողովրդի
յաւիտենականութեան առջեւ։ Մենք կը վերադառնանք թէ չենք վե-
րադառնայ, դրանից Մասիսի գագաթի ծիւնները չեն հալի։ Բայց
հայ ժողովուրդը անշուշտ, կը վերադառնայ. այո՛։ Փետրուարե՛ն կը
վերադառնայ թէ Մայիսի՛ն, կամ Նոյնիսկ Նոյեմբերին — կարեւորը
այդ չէ։ Կարեւորը Հայաստանն է եւ հայ ժողովրդի վերադարձը
հայրենիք»։

Սա եղաւ կարծեմ, միակ տաքակարծութիւնը, որ մենք ունե-
ցանք Յակովբի հետ մեր կեսանքի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին։

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Ա. ԱՌԱՋԻՆ ԽԼՐՏՈՒՄՆԵՐ

1914 թուին բռնկուեց Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը, և բովանդակ հայ ժողովուրդը նկատուեց նրա ահռելի յորձանքներին մէջ: Նա յոյս ունէր — և իրեն աղաչէս էլ հաւատացրել էին, — որ Դաշնակից Պետութիւնների հետ — Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսիա և հետագայում նաև Իտալիա ու Հիւս. Ամերիկա — կողք-կողքի կռուելով և իր դերագոյն զոհողութիւնները հանդէս բերելով՝ պատերազմի վախճանին պիտի իրականացած տեսնէ իր դարաւոր երազը և ձեռք բերի իր Մեծ Հայրենիքի՝ Տաճկահայաստանի ազատագրութիւնը Օսմանեան լծից:

Համայն հայութիւնը մի անհուն պատրաստակամութեամբ յանձն առաւ մեծ պատերազմի անհամար դառնութիւնները և սիրով զոհի սեղանի վրայ դրեց ամեն ինչ՝ և՛ հարիւր-հազարաւոր կեանքեր, և՛ տուէն ու տեղ, և՛ հայրենի սրբութիւններ ու նուիրական յիշատակներ, և՛ միլիոնների հարստութիւն՝ դարերի ըստեղծադործութեան ու քրտինքի արդիւքը, և՛ ամեն ինչ:

Բայց կոյր ճակատագիրը, ինչպէս երեւում է, դժբախտաբար, այլ կերպ էր տնօրինել ապագան: Հայ ժողովուրդը չստացաւ Տաճկահայաստանի ազատութիւնը, այլ և Օսմանեան կառավարութիւնը ամենատմարդի ու վայրագ ձեռով, 1915 թ. Ապրիլին, առաջին հերթին բնաջնջեց իր հպատակ հայութեան մէկ խոշորագոյն հատուածը — գլխաւորապէս մտաւորականութիւնը, ղեկավարութիւնը և գործօն ուժերը:

Ազգաբնակչության միւս մասն էլ, առանց սեռի, հասակի, դասակարգի և դիրքի խտրութեան, տեղահանուեց իր երկրից և տեղիները ու սրերի հսկողութեամբ քշուեց գէպի Միջագետքի հրատնօր անապատները՝ ճանապարհներին և անապատի աւազներում ոչնչանալու։ Որով Տաճկահայաստան երկիրը այսօր աւերակ է, ամայի և իր հարազատ ժողովրդից զրկուած։

Բայց և իսկոյն աւելացնենք, որ նոյն այդ աշխարհուեր պատերազմի շնորհիւ՝ անկախութեան ստուերի նման մի բան ստեղծուեց Վասպուրականի ծոցում։ Վանի սխրալի հերոսամարտից յետոյ, երբ քաղաքի ու մերձակայ դաւառների հայութիւնն արդէն փրկուած էր իր գերմարդկային ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ, հայ կամաւորական զնդերի ժերձեցման հետեւանքով, ռուս կառավարութիւնը հարկադրուած եղաւ ճանաչելու հայ ժողովրդի իրաւունքները իր արիւնոյն ազատագրուած այդ փոքրիկ հողամասի վրայ։ Ընդհանրապէս փոխարքան՝ թոյլատրեց հայութեան, 1915 թ. Մայիս 5-ին, ունենալու այնտեղ հայկական իշխանութիւն՝ ռուսական հովանաւորութեան ներքոյ՝ Վանի հերոսամարտի գլխաւոր զեկաւար Արամ Մանուկեանին նշանակելով Վասպուրականի նահանգապետ։ Նրան արտօնելով կողմակերպել ու վարել նահանգի վարչութիւնը և պաշտօնէութիւնը։

Դժբախտաբար, հայկական այդ փոքրիկ անկախութիւնը, աւելի ճիշտ՝ ներքին ինքնավարութիւնը, — որովհետեւ երկրի ու իշխանութեան իրական տէրը Ռուսաստանն էր — շատ կարճատեւ եղաւ և հալիւ ընդամենը մէկուկէս ամսուայ կեանք ունեցաւ։ Վասպուրականի առաջին ընդհանուր դաղթով, որ տեղի ունեցաւ նոյն 1915 թուի Յուլիսին, այդ ինքնավարութիւնն էլ ջնջուեց։

Ժիշտ է, Վասպուրականի հայութեան մի մասը այնուհետեւ մի քանի տնդամ նորից յետ գնաց՝ իր աւեր հայրենիքը վերաշինելու ու այնտեղ վերահաստատուելու նպատակով, բայց ամեն անգամ էլ նորից վերադարձաւ կովկաս ու Պարսկաստան, որովհետեւ Վասպուրականն արդէն նկատուած էր որպէս յաղթական Ռուսաստանի անբաժան մի մասը, որպէս մէկ դրաւուած երկիր, թէեւ պատերազմի թատերաբեմ լինելու հետեւանքով՝ իր առանձնայատուկ կառավարութեան ձեւն ունէր, գլխաւորապէս հայ պաշտօնեաների բաւական խոշոր մասնակցութեամբ։

Այն էլ աւելացնենք, որ պատերազմի վախճանին, Ռուսաստանը իր նախապատերազմեան սահմանները քաշուելով, Տաճկահայաստանի բոլոր գրաւուած հողերի հետ միասին, Վան-Վասպուրականը ևս նորից անցաւ Տաճկաստանին ու մինչեւ այսօր մնում է նրա տիրապետութեան տակ։

Բայց պէտք է նկատել, որ պատմութիւնը սիրում է երբեմն խաղեր խաղալ, Ու կարծէք նրա տարօրինակ մէկ քմահաճոյքովն էր, որ հայ ժողովուրդը չգտաւ իր փայտաշէն ազատութիւնն այնտեղ, ուր նա տենդագին որոնում ու ցանկանում էր, այսինքն՝ Տաճկահայաստանում, այլ գտաւ այնտեղ, ուր նոյն իսկ բնաւ չէր էլ երազում՝ Ռուսահայաստանում: Ուրիշ խօսքով՝ անաւոր պատերազմը, ճակատագրական դեր կատարելով հայութեան խոշորագոյն հատուածի՝ տաճկահայութեան հանդէպ, միւս հատուածին՝ ռուսահայութեանը, կանգնեցրեց անսպասելի մի երեւոյթի դիմաց. այն է՝ Ռուսահայաստանում, անսահման խեղճութեան ու թշուառութեան ծոցում, անսպասելիօրէն ծագեց Հայոց Աշխարհի Ազատութիւն-Անկախութեան արեւը, Այրարատեան երկրում, վերահասած Մասիսի հովանու ներքոյ:

Անկասկած, համաշխարհային առաջին պատերազմն և Ռուսական Յեղափոխութիւնը հղան Հայաստանի ազատութեան ծնող մայրը — թէեւ փոքրիկ իր սահմաններով ու բոլոր կարողութիւններով, այլ ո՛չ իր էութեամբ ու տեսակարար կշռով:

Ուզում ենք ասել, որ պատերազմը, իր անուշիկ հետեւանքներով, քայքայեց ռուսական հսկայ միահեծանութիւնը և անդամալուծեց այն բռնակալ բազուկը, որը դարեւ շարունակ, պետական սեփով կապում և իր մականի տակ մեքենայօրէն իրար միացած էր պահում լայնածաւալ կայսրութեան բազմազան ու բազմամիլիոն ժողովուրդներին մէկ թագի, մէկ օրէնքի ու մէկ վարչածէի ներքոյ:

Այո՛, կեանքի երկաթեայ տրամաբանութիւնն է, որ երբ բռնակալները ընկնում են, ամբիջապէս դուրս են բարձրացնում նրա ճիրաններում խեղդուող ժողովուրդներն ու բազմութիւնները և կատաղութեամբ իրենց արգար իրաւունքներին փարում: Ու փարում են այնքան զօրեղ ու մոլեգին, որքան դաժան ու յետամնաց է եղել ինքը բռնակալութիւնը: Այդ փաստը, պատերազմի հետեւանքով, կրկնուեց նաեւ Ռուսաստանում: Պորտակուեց բռնակալութիւնը ու հզօրապէս պայթեց մեծ յեղափոխութիւնը՝ իր բազմութիւն ու բազմատեսակ պահանջներով:

Ժողովուրդների շարժման հետեւանքով՝ ռուսական հսկայածաւալ կայսրութիւնը բաժան-բաժան հղաւ և նրա այլազան ու այլացեղ բնակչութեան բոլոր մանր ու խոշոր հատուածները իրենց ազատութիւնը ողջագութեցին՝ Ռուսաստանից անջատուելու և իրենց անկախութիւնը որդեգրելու տենչանքով: Սրանց մէջ նաեւ մեր փոքրիկ Հայաստանը՝ Երեւան մայրաքաղաքով:

Բայց ընդգծենք, որ Հայաստանի ազատագրութիւնը, Համաշ-

խարհային պատերազմի և Ռուսական յեղափոխութեան արդիւնքը լինելով հանդերձ, մի շարք այլ պայմաններ հետ եկան ու նպաստեցին նրա յաջողութեանը: Դրանցից արձանագրենք այստեղ մի-միայն երկուսը.— Առաջին՝ Անդրկովկասի իւրայատուկ վիճակը ու իր ժողովուրդների անքնական փոխ-յարաբերութիւնները: Երկրորդ՝ մասնաւորապէս Հայ ժողովրդին շրջապատող բացառիկ պայմանները՝ իրենց հրամայական ներշնչումներով:

Ինչպէս գիտենք, 1917 թուի Փետրուար 28-ին էր, որ պայթեց ռուսական յեղափոխութիւնը, որը կարծէք փոթորկի մի շնչով խորտակեց Ռոմանովների 300-ամեայ տիրապետութիւնը: Անձայրածիր պետութեան բազմամիլիոն բնակչութիւնը՝ բոլոր մեծ ու փոքր ժողովուրդները անսահման ցնծութեամբ ողջունեցին արքայական միահեծանութեան տապալումը:

Օրինակի համար, Թիֆլիսի մեր «Հորիզոն» թերթի Մայիս 1-ի թուով կարդում ենք. «Երբե՛ք, երբե՛ք ապագան չի թուացել մեզ այնպէս գեղեցիկ, յողթութիւնը՝ այնքան մօտ, ինչպէս այսօր, յոյսի ու յոյզի այս օրերին...: Գահեր են խորտակուում ու շղթաներ քանդուում և թագակիր աւազակները դողում են աշխարհի անողոք դատաստանի առջեւ»:^{*)}

Այո՛, յիշուի յոյսի ու ոգեւորութեան օրեր էին՝ մասնաւոր հայութեան, յատկապէս արեւմտահայութեան համար, որ պատերազմի հետ կապել էր իր վառ երազներն ու յոյսերը: Դաշնակից պետութիւնների յաղթանակն էլ արդէն թուում էր ապահովուած և նրանց կողմից մեզ շուրջուած բոլոր գեղեցիկ խոստումները իրականանալու վրայ: Ու չկար այլեւս ցարական կառավարութիւնը, որ դարերի ընթացքում բազմաթիւ անգամներ խաբել էր հայ ժողովրդին և դաւիչ ու խափանող հանդիսացել նրա ազատութեան գաղափարին: Այժմ «մարդասէր ու շիտակ» Յեղափոխութիւնն էր երկրի իշխանաւորը, որ արդարութիւն և ազատութիւն էր բերում բոլոր ճնշուածներին ու կեղեքուածներին, առաջին հերթին՝ բոլոր ստրուկ և օտարների լծի տակ տառապող ժողովուրդներին:

Աւելացնենք նաեւ, որ իշխան Լվովի ժամանակաւոր կառավարութիւնն էլ իր կողմից, 1917 թ. Ապրիլ 26ի որոշումով, արդէն որոշ երաշխաւորութիւններ էր տուել հայ ժողովրդին, խոստանալով նախ՝ Ռուսաստանի գրաւած հայկական բոլոր հողերի կառավարութիւնը կողկասեան իշխանութիւնից առնելով՝ ենթարկել իր անմիջական իրաւասութեանը: Երկրորդ՝ Տաճկահայաստան

^{*)} Տես. Ս. Վրացեան «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 22, 1928 թ. Փարիզ:

նի աղատագրութեան խնդիրը անպայմանօրէն միջազգային դի-
ւանագիտութեան սեղանի վրայ դնել և իրական լուծում տալ
նրան:

Բարեբախտաբար, այդ որոշման Ա. կէտի գործնական ար-
դիւնքը շուտով յայտնի եղաւ: Թիւրքա-հայկական գրաւուած հո-
ղերի կոմիսար նշանակուեց կենտրոնական կառավարութեան կող-
մից, պարկեշտ ու ազնիւ զօրավար Աւերիանովը, իսկ նրան օգ-
նական՝ հանրածանօթ հայրենապաշտ հայ, բժիշկ Յակ. Զաւրեանը:
Վերջինս միաժամանակ շատ մեծ համակրութիւն էր վայելում
ռուս քաղաքական շրջաններում ու մտերիմ բարեկամն էր ռուսա-
կան յեղափոխութեան այն օրերի կուռքի ու ամենազդեցիկ առաջ-
նորդի՝ Ալ. Կերենսկու, որը իշխան Լվովից յետոյ ժամանակաւոր
կառավարութեան վարչապետի աթոռը պիտի գրաւէր:

Միեւնոյն ժամանակ շատ արագ կերպով կազմուեց անճկահայ
գրաւուած շրջանների վերաբնակեցման ծրագիրը և կազմակերպու-
եց այդ նպատակով յատուկ վարչութիւն, բաղկացած մեծ մա-
սամբ հայերից: Յատկացուեցին պետական խոշոր վարկեր ու գու-
մարներ և կարճ ժամանակի ընթացքում անմարդաբնակ ու ամայի
հայ հողերը, մանաւանդ Վասպուրականն ու Տարօն-Տուրուբերա-
նը, լցուեցին ու վերակենդանացան հայ ազգաբնակչութեամբ: Գիւ-
ղերը վերաշինուած էին, մշակուած արտերը պէնտում էին կանա-
չով ու զարդարուած: Մի ձեռքում հրացան, միւսում՝ բահ ու
ման, հայ գիւղացին իր քրտինքով ողողում էր հայրենի հողը և
անօրինակ ոգեւորութեամբ ու եռանդով վերաշինում էր այն, որ
քանդու էր բարբարոս թշնամին կամ պատերազմի դաժան աստ-
ուածը:

Այնպէս որ արդէն 1918-ի ամառը, Վան-Մուշ-Բասէն ամբողջը
բռնուած էր հայերով ու հայ գիւղերով — և հայկական վիլայեթ-
ները, ըստ վրացեանի արտայայտութեան, «գարձել էին իսկական
մտքով Հայաստան» («Հայ. Հանրապետ.» էջ 24):

Մօտաւոր հաշուով հետեւեալ ձեւով էր դասաւորուած հայու-
թիւնը գրաւուած վայրերում. — Հին Բայազէտ և իր շրջակայքը՝
10000 մարդ, Դիադին՝ 5000, Ալաշկերտ՝ 30000, Բասէն՝ 22000,
Խնուս՝ 28000, Կարին ու Ղաշտը՝ 6000, Դերջան՝ 4000, Երզնկայ՝
3000, Բուլանըլ-Մանազկերտ՝ 4500, Տրապիզոն՝ 1500, Վասպու-
րական՝ 22425, Ընդամէնը 142,425 շունչ («Հորիզոն» Թիֆլիս, 1
Յունուար 1918 թ., «Հայ. Հանրապ.» էջ 24):

Տեղական վարչութիւնները գրեթէ զուտ հայերից էին կազ-
մուած, իսկ եթէ երբեմնակի՝ հատ ու կենտ ռուսներ էլ մէջերին
պատահում էին, սակայն առանց մէկ առանձին ազդեցութեան:

Վարչութիւններից զատ կային նաեւ ինքնապաշտպանական խումբեր ու կազմակերպութիւններ, որոնք Քլիսաւորապէս պահակի դեր էին կատարում, թէեւ ժողովուրդը ինքն էլ զինուած էր ու կարող էր պաշտպանել իրեն: Բացի այդ, վանում, Մուշի շրջանում, Խնուսում, Ալաշկերտում և էրզրումի ու Երզնկայի կողմերում, ինքնապաշտպանութեան մարզում, գործում էին զուտ հայկական զօրամասեր:

Որոշ վայրերում հիմնուած էին որսանոցներ, ուր հաւաքւում ու խնամքով պահւում էին շրջանների որբերը: Կային սննդակայաններ, հիւանդանոցներ, բուժարաններ: Կրթամշակութային կեանքն աւելի փայլուն էր, քան նոյն իսկ տաճիկների տիրապետութեան օրով: Դպրոցներ կային ամեն անկիւնում: Միայն վանքաղաքում գոյութիւն ունէին 16 դանադան կարգի դպրոցներ: Մի խօսքով, ըստ մէկ արդար վկայութեան՝ «Թրքահայաստանը յարութիւն էր աւելում մոխիրների տակից, եռանդով վերաշինւում ու պատրաստւում էր նոր կեանքով ապրելու» (Ս.Վրացեան՝ «Հայ. Հանրապ.» էջ 25, Կարօ Սասունի՝ «Ճաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ 1914-18», Բոստոն, 1927 թ.):

Յեղափոխութեան հէց առաջին օրերում կովկասից սարսափով փախած ժամանակի այսահար փոխարքան՝ Նիկողայ Նիկոլայեւիչը — իր բոլոր արքանեակներով ու հայամերձ ծրագիրներով միասին: Բայց երկիրը, դեռ նախկին ինքնամղումով (ինքնքիայով), շարունակւում էր մնալ ու տակաւին իրեն համարում էր Ռուսաստանի անբաժան մասը, թէեւ կապերը սկսել էին արագօրէն թուլանալ:

Բ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ԲՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ

ԴԱԿԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ռուսաստանի ժամ. կառավարութիւնը, 1917 թ. Մարտ 9-ի որոշումով, կովկասում դեռ եւս ունէր իր ներկայացուցչութիւնը ի դէմս Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի՝ Օզակում, որ հանդիսանում էր հրկրի բարձրագոյն իշխանութիւնը, կազմուած Անդրկովկասեան երեք մեծ ազգութիւնների ներկայացուցիչներից կամ նրանց Պետական Դումայի անդամներից, հայերի, վրացիների և

Թուրքերի — Միքայէլ Պապաջանեան, Ա. Չիենկէլի, Քիթա Ա-
բաշիձէ և Մ. Ջաֆարով, նախագահութեամբ նոյն Պետական Դու-
մայի անդամ ուսու ինարկամովի:

Իշխանութեան կարեւոր անձերը, նամանակահատիկ արդ օրե-
րի համար, վերցրել էին երկու վրացի և թուրք պատգամաւոր-
ները, իսկ անկարեւորը՝ հայ պատգամաւորը: Այսպէս՝ վրացի Չը-
խենկէլէն վերցրել էր ներքին գործերը, թուրք Ջաֆարովը՝ փոստ
հաղորդակցութիւնը, իսկ հայ Պապաջանեանը՝ արդարադատու-
թիւնը: Չմոռնանք նաև աւելացնել, որ Մ. Պապաջանեանը հա-
յութեան տրամադրութեան և քաղաքական-ընկերային շարժում-
ման ներկայացուցիչը չէր, այլ ներկայացուցիչը՝ հայ մանր-բու-
ժուական մէկ նոր ու նօսր խաւի՝ կադետական մանուկ կուսակ-
ցութեան:

Յամենայն դէպս դժբախտ կազմ ու տխուր վախճան ունեցաւ
Յատուկ կոմիտէն, Նա չկարողացաւ արդարացնել իր վրայ դըր-
ւած յոյսերը և երկրի քայքայումը շարունակուեց, զարգացաւ,
դժբախտաբար:

Միևս կողմից՝ սկզբնական շրջանում բաւական մշուշային ու
անորոշ կերպով էին գծուած Օգակոմի իրաւասութեան սահման-
ները որով բաւական ներքին տարակարծութիւններ էին ստեղ-
ծուած: Հետագայում, նոյն տարւայ Սեպտեմբեր 3-ին, կենտրոնի
կողմից հետեւեալ իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները ևս
հրահանգուեցին նրան.—

1. Իր գործունէութեամբ Յատուկ կոմիտէն ենթակայ է կենտ-
րոնի՝ ժամ. կառավարութեան:

2. Յատուկ կոմիտէն Անդրկովկասի բոլոր քաղաքական խըն-
դիրների կարգադրութեան տեղական բարձրագոյն իշխանութիւնն
է:

3. Նա բացառապէս դործադիր իշխանութիւնն է, ուրեմն չի
կարող սահմանել ո՛չ մի նոր օրէնք կամ հին օրէնքը վերացնել:

4. Յատուկ կոմիտէն իր գործունէութեան շրջանում ղեկա-
վարուած է կովկասի փոխարքայութեան համար սահմանուած օ-
րէնքներով, բայց միայն Անդրկովկասի իրականութեան մէջ:

Առաջին օրերում թէևս մեծ յոյսեր էին կապուած «յեղափո-
խական» Յատուկ կոմիտէի հետ և նրա մուտքը Թիֆլիս առանձին
խանդավառութեամբ տեղի ունեցաւ, սակայն շատ շուտով ամենքի
համար պարզուեց, որ անկենդան ծնունդ է նա — առանց հեղի-
նակութեան և ընդունակութեան: Որով նրա ստեղծած բոլոր մար-
մինները մեռած մնացին, իսկ հրատարակած որոշումներն ու կար-
գադրութիւնները՝ թղթի վրայ, չիրագործուեցին: Ուրիշ խօսքով՝

ներա իշխանութեան սահմանները փոխարքայի արքունիքի չորս պատերից այն կողմ չկարողացան անցնել:

Չմոռանանք նաև յիշատակել, որ Անդրկովկասի ռուսական իշխանութեան հետ միասին ու նրա կողքին՝ երկրի երեք մեծ ժողովուրդներից իւրաքանչիւրը — հայ, վրացի, թուրք — ունէր նաև իր Ազգային ինքնուրույն, որը հանդիսանում էր իր ժողովրդի յատուկ իշխանութիւնը, ներքին, ազգային գործերում:

Ընդհանրապէս, ամբողջ Ռուսաստանի ու յատկապէս Անդրկովկասի դրութիւնն աւելի վատթարացաւ, երբ մեծամասնական Լեւին, Տրոցկի ու Զինովիւս, իրենց ընկերներով, արտասահմանից Ռուսաստան հասան: Օգտուելով երկարատեւ պատերազմի պատճառով ժողովրդի ու մասնաւորապէս զօրքերի յոգնածութիւնից ու դժգոհութիւնից, նրանք սկսեցին մէկ եռուն, անազնիւ ու քանդիչ աշխատանք, նպատակ ունենալով այդ ձեւով տապալել ժամանակաւոր կառավարութիւնը և երկրի իշխանութիւնը գրաւել:

Կանգ չառնելով և ո՛չ մէկ միջոցի առջև՝ առաջին հերթին նրանք աշխատեցին քայքայել ռազմաճակատը և թիկունքի պաշտպանութեան գործը: Խուժանավարութիւնը, ուռուցիկ ու թեւաւոր նշանախօսքերը և հրապուրիչ, բայց սնամէջ խոստումները նրանց սիրած զէնքերն էին: Դաղցած ժողովրդին խոստանում էին հաց և առատութիւն, պատերազմից յոգնած և իր սիրելիներին կարօտ զինուորներին՝ խաղաղութիւն և դէպի տուն, հողագործի գիւղացուն՝ սեփական առատ հող, իսկ ռուսական բռնակալութեան ներքոյ հեծող ոչ-ռուս ժողովուրդներին՝ ազատութիւն և ազգային ինքնորոշման իրաւունք:

Ահա այսպիսի ու նման խուժանավար միջոցներով նրանք յաջողում էին ժողովրդական տգէտ բողոքութիւնները խաբել, հրապուրել և իրենց կողմը քաշելով, մեծամասնական քայքայիչ սայլին լծել:

Նմուշի համար՝ նրանց ստոր խաղերից այստեղ արձանագրենք միայն մէկը, այն էլ յատկապէս մեր ժողովրդի նկատմամբ: Նախ յայտարարենք, որ այդ օրերին ամբողջ Տաճկահայաստանը, մինչև հեռաւոր նըղնիսյ, գրաւուած էր ռուսական զօրքերով: Ինչու՞ չէ՞ հաճարեղ՝ առաջնորդը՝ Լենինը, յանուն իբր քե հայ ժողովրդի երջանկութեան ու ազատագրութեան, բարձրագոյն պահանջում էր ռուսացի, անմիջապէս դատարկել Տաճկահայաստանը ռուսական զօրքերից և նրա պաշտպանութիւնը թողնել երկրի տիրօջը՝ հայ ժողովրդին:

Լենինը, իհարկէ, շատ լաւ գիտէր, թէ ի՛նչ է ցանկանում ինքը. բնաջնջումը թիւրքահայ ժողովրդի վերջին բեկորներին,

որոնք գնացել ու հաստատուել էին իրենց հայրենիքում, օգտուելով ռուսական զորքերի ներկայութիւնից այնտեղ: Սակայն լինին ի համար ի՞նչ արժէք ունէր թէկուզ ամբողջ հայութեան բնաջնջումը, եթէ դա հարկաւոր էր մեծամասնական որեւէ նպատակի համար: Նա իր այդ ոճրագործ քայլով կամենում էր մէկ հարուածով երկու նպաստակ սպանել: Նախ՝ տաճկական ռազմաճակատը քայքայել, մերկացնել ու թաճիկներին առաջ քաշել — թէկուզ դրանով նա ճակատագրական աղէտ էր հասցնում ո՛չ միայն Հայութեան ու Հայոց աշխարհին, այլ և իր հայրենիքին ու հարազատ ժողովրդին:

Երկրորդ՝ դրանով նա կամենում էր ձրի ժողովրդականութիւն շահել իր կուսակցութեան համար, որը իբր քե՛յ յանուն հայ ժողովրդի ազատութեան և ինքնորոշման իրաւունքին է, որ անում էր այդ «երկնային» առաջադրութիւնը: Եւ ժամանակաւոր կառավարութեան գլուխը՝ Ղաթախտ Կերեմիսկին, ազնուօրէն մերկացրւում էր լինին չարամտութիւնը և բուռն կերպով հակաճառում, թէ՛ «Մենք չե՛նք կարող պարզել Հայաստանը, որովհետեւ այդ ղէպքում Հայաստանից այլեւս ոչինչ չի մնայ, նա կը կորչի թիւրքերի ու քրդերի դանակների տակ», (Հայաստանի Հանրապետ., էջ 33):

Բայց Ղաթախտութիւնն այն է, որ մեր մէջ էլ քտնւում էին հայանուն մարդիկ, այն էլ ո՛չ միայն բացառիկ անհատներ, այլ անգամ բազմութիւններ ու կուսակցութիւններ, որոնք թուժակօրէն լինին փառաբանում էին, իսկ Կերեմիսկուն դատապարտում, քարկոծում: Ահաւասիկ Թիֆլիսի այդ օրերի «Պայքար» թերթը, Հայ Սոց-Դեմոկրատ կուսակցութեան պաշտօնական օրգանը Կովկասում, որ բարեհաճում էր այսպէս՝ բարբառել. «Սա — այսինքն՝ Կերեմիսկուն վերոյիշեալ յայտարարութիւնը — չափազանց ֆուսսակար է հայ ժողովրդի շահերի տեսակէտից և չի համապատասխանում դեմոկրատիայի իրական քաղաքականութեան: Բոլոր Կերեմիսկիները զօրքին, բազմաշարժար բանուորութեան ու գիւղացիութեան կրկին յարդորում են, որ նրանք չարունակեն ապրել դժոխային պայմաններում հայերի համար»:

Ուրեմն՝ ռուս բուլշևիկների հետ միասին մեր հայ սոցիալ-դեմոկրատներն էլ գերադասում ու ցանկանում էին, որ հայ ժողովուրդը կտտրուի, նահատակուի դժոխային պայմաններում, — միայն թէ ռուսական զօրքը և «բազմաշարժար բանուորութիւնն» ու գիւղացիութիւնը պատերազմի դաշտ դուրս չգան»:

Անիշխանութիւնը Ռուսաստանում գնալով աճում ու զարգանում էր արագ քայլերով — գլխաւորապէս պարենաւորման ճգ-

նաժամի, ճակատների և մեծամասնականների հայրենադառ գործունէութեան հետեւանքով: Ժամանակաւոր կառավարութիւնը հարկաւոր ոյժն ու հեղինակութիւնը չունէր փլուզման առաջն առնելու: Նրա ջանքերն իդուէին անցնում: Իդուր անցաւ նաեւ դաշնակից պետութիւնների զինուորական միջամտութիւնը:

Օգտուելով ընդհանուր ճգնաժամից՝ մեծամասնականները, 1917 թ. Յուլիսին, փորձեցին զինուորական ապստամբութեամբ ժամանակաւոր կառավարութիւնը տապալել ու իշխանութեան տիրանալ: Բայց չյաջողեցին: Ապստամբութիւնը ճնշուեց, սակայն կասկածից դուրս էր, որ բաւանդակ հրկիւրը ճակատագրականօրէն դէպի անկում էր գլխոււմ արագ թափով: Ու Հոկտեմբեր 25-ին, մեծամասնականները վերջապէս յաջողեցին և իշխանութիւնը բռնագրաւեցին:

Այսպիսով, կարճ ժամանակից յետոյ՝ պատմութեան անցաւ ժամ. կառավարութիւնը, որ նպատակադրել էր ազատութեան ու խաղաղութեան թաղաւորութիւն հաստատել հակադաւալ կայսրութեան ու նրա բազմաեղ ժողովուրդների մէջ: Դեռ 1917 թ. Մարտ 27-ին, նա արդէն գծել էր իր քաղաքական դաւանանքը, որով մէկ անգամ ընդ միշտ հրաժարուում էր միապետական Ռուսաստանի նշանադրական քաղաքականութիւնից ու բռնապետական վարչաձեւից:

Այդատ Ռուսաստանի նպատակը չէ — կորդում ենք մենք նրա յայտարարութեան մէջ, տիրել ուրիշ ժողովուրդների, խլել նրանց ազգային արժէքները և դրակել նրանց երկիրը: Ո՛չ. նրա նպատակն է՝ հաստատել տեւական խաղաղութիւն՝ ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքով ապահովուած, որովհետեւ ռուս ժողովուրդը չի ձգտում հզօրութեան՝ ի հաշիւ ուրիշ ժողովուրդներին:

Հոկտեմբերեան յաղալըջումից յետոյ՝ մեծամասնականները շատ աւելի մեծ չափերով շարունակեցին իրենց քանդիչ աշխատանքները: Եւ որ գլխաւորն է՝ հետապնդեցին անջատ հաշտութիւնը և այդ նպատակով հրապարակ նաեւեցին բոլոր զինուորների ճեղքայրացման սկզբունքը, իսկ միւս կողմից՝ կռուող կողմերին առաջարկեցին անմիջապէս ձգել բոլոր ռազմաճակատները և հաշտութեան բանակցութիւններին անցնել:

Այս դաւաճան քաղաքականութեան, ինչպէս և երկրում տիրող անիշխանութեան ու քայքայման ազդեցութեամբ՝ ռուսական ռազմաճակատներում սկսուեց մի չլսուած ու չտեսնուած խուճապային հոգեբանութիւն, որ տակն ու վրայ արաւ ամեն ինչ: Ռուսական ամբողջ զօրամասեր ինքնագլուխ լքում էին բոլոր ճա-

կատները և իրենց ռազմական բովանդակ սարքաւորումով խելակորոյս դէպի տուն շտապում, որպէս զի ժամ առաջ տեղ հասնելով՝ բաժին ստանան բոլշևիկների խոստացած ճնդիցք, բուրժուաների գոյքերից և միւս հազար ու մէկ բարիքներից: Ռուսական զօրքը պատերազմը համարում էր իր համար այլևս վերջացած, թէև թշնամին, բոլոր ճակատներում դեռ ամուր նստած, շարունակում էր սպառնալ ռուսական պետութեան ո՛չ միայն վարկին ու հզօրութեանը, այլ և ամբողջականութեանը:

Այս տակնւորայտութեան հետեւանքով՝ ծանրագոյն դրութիւն է ստեղծուում մանաւանդ Անդրկովկասում՝ մասնաւորապէս հայութեան համար: Մի կողմից՝ ռազմաճակատի զօրքերը կրքեմն ամեն ինչ թշնամուն թողնելով, խուճապահար փախչում են տուն: Միւս կողմից՝ տաճկական բանակները, այլևս դիմադրութիւն չտեսնելով, ինչպէս նաև ռուսների թողած զէնքերով, ռազմամթերքով, պարէնով, հագուստով և ամեն ինչով նախանձելիօրէն զօրացած, կրնկակոխ առաջ են շարժւում ո՛չ միայն Բրեստ-Լիտովսկի խայտառակ դաշնագրով իրենց թողուած Արփաշայ գիծը գրաւելու, այլ և վաղուց ի վեր փայտայած հայաջինջ տեսչանքը իրագործելու:

Մեծագոյն դժբախտութիւնն այն է, որ նման օրհասական պայմաններում Անդրկովկասեան ժողովուրդները — հայերը, վրացիները, թուրքերը և կովկասեան լեռնականները — կապուած չէին իրար հետ ընդհանուր շահերի գիտակցութեամբ: Եթէ նրանք միահամուռ ուժերով ներկայացնէին մէկ ընդհանուր ճակատ տաճիկների դէմ, այդ դէպքում տաճիկները, թերևս այնքան սանձարձակ չզգային իրենց ու չհամարձակուէին յառաջանալու:

Մինչ թշնամին յաղթականօրէն առաջ էր շարժւում դէպի Անդրկովկասի խորքերը, ճանապարհին տեսնելով ու հրդեհելով՝ ինչ որ գլխաւորապէս հայկական էր, այստեղ կովկասեան այդ մեծ ազգութիւնները, պառակտուած, իրար թշնամի, բիւզոնդական վէճերով էին զբաղուած: Փոխանակ միանալով, միացեալ ճակատով բանակներ հանելու ընդդէմ թշնամու և ռուսական զօրքերի լքած դիրքերը բռնելու, ազգայնական մանր-մուշի հաշիւներով կուրացած, պայքարում էին իրար դէմ և այդպիսով ջուր աւելացնում տաճիկների ջրաղացին, իւր քսում նրանց հացին:

Շեշտանք մի անգամ էլ, որ թէև վտանգն ընդհանուր էր, սակայն նրանցից իւրաքանչիւրը, իր ազգային սխալ հսակացուած քաղաքականութիւնը վարելով, վնասում էր հարեւանին, և ընդհանուրի դատին:

Մի շարք պատճառներով թուրքերը կամ թաթարները արդէն

բացարձակ բարեկամ էին տաճիկներին, Նշանակում է՝ ուրեմն ո՛չ բարեկամ հային: Ուստի նրանք ո՛չ միայն չէին ուզում կռուել տաճիկների դէմ, այլ ընդհակառակը, ամեն կերպ աջակցում էին նրանց — ճանապարհները կտրելով, հայ զորքերի ու նրանց պարէնատար սայլերի վրայ յարձակումներ կողմակերպելով, հայ ազգաբնակիչներին թիկունքներում շարունակ անիշխանութիւն, ապրտամբութիւն ու խռովութիւններ յարուցանելով և այլն:

Համեմատաբար մի քիչ վերապահ էր վրացիների վերաբերմունքը, կոտորածի և առհասարակ ֆիդիքական գոյութեան երկիւղ ու թշնամութիւն չունենալով տաճիկներից, նրանք ամեն կերպ աշխատում էին խաղաղ-բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանել թէ՛ նրանց և թէ՛ նրանց դաշնակից գերմանացիների հետ: Այդ պատճառով էլ իրենց աւելի չէզոք էին պահում:

Ուրեմն, փաստօրէն հրապարակի վրայ մնում էին միմիայն հայերը, որ մեն-մենակ ու իրենց թոյլ ուժերով պիտի դիմադրաւէին իրենցից անհամեմատ գերազանց ու հզոր թշնամուն:

Գ. ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Շատ ցաւալի է, որ Անդրկովկասեան ժողովուրդների հակամարտութիւնը հնարուոր չէր որեւէ ձեւով վերացնել, անգամ այն դառն պայմաններում — որովհետեւ, ըստ երեւոյթին, նա ունէր իրեն արդարացուցիչ պատճառները: Հետեւաբար, զարմանալի թող չհամարուի, որ նրանք չհամախմբուէին անգամ մէկ այնպիսի խնդրի շուրջ, ինչպիսին էր ներկայ դէպքում Անդրկովկասի պաշտպանութիւնը, որ ամենքի համար էլ կենսական էր:

Յիրաւի, հին էր հայերի, վրացիների ու թուրքերի փոխադարձ ատելութիւնը, հին էին և այդ ատելութիւնը ծնող պատճառները: Սակայն, այդ ատելութիւնը դործնականում մինչև և այդ շատ զօրեղ կերպով չէր արտայայտուում, որովհետեւ — ինչպէս ասացինք — ռուս միապետութեան հզօր բռնացքը զսպուած էր պահում նրան:

Վրացիներն ատում էին հայերին, որովհետեւ, օրինակ, Վերաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում, հայերը չափազանց տիրական էին, այն էլ ո՛չ միայն տնտեսապէս և իրենց բարեկեցիկ կեանքով, այլ և թւով ու ընդհանուր ազդեցութեամբ: Բաւական է ա-

սել, որ վրացական մայրաքաղաքում քաղաքային ինքնավարութիւնը մեծ մասով հայերի ձեռքում էր:

Դրան զուգընթաց՝ առևտրի, արհեստների և միւս զբաղումների մէջ հայերը շատ աւելի ընդունակ, աչքաբաց ու յառաջադէմ էին, որ, իհարկէ, դիւր չէր գալիս վրացիներին և հանդիսանում էր նախանձի ու ատելութեան աղբիւր:

Երրորդ կողմից՝ վրացի սնանկացած ազնուականութիւնը, իր շուայտ կեանքի համար դրամ չունենալով, հարկադրուած էր կամ հայ հարստից դրամ պարտք առնել և կամ վաճառքի հանել իր կալուածները: Գլխաւորապէս հայ դրամատէր բուրժուազիան էր, որ գնելով այդ հողերը, իր դէմ, իր հետ միասին նաեւ իր ամբողջ ազգի դէմ էր հանում վրացի ազնուականութեան հետ միասին նաեւ վրացի ժողովրդին:

Հայերի դէմ ծնունդ առած վրացական այդ թշնամութիւնը, բոլոր ազգայնական ու շովէն վրացի տարրերը Թիֆլիսից իրենց հետ տանում էին վրացական գիւղերն ու մեծ քաղաքները և վարակում ամբողջ ժողովրդին:

Անշուշտ, հայ-վրացական ատելութիւնը ծնող ուրիշ պատճառներ եւս կարող էին գոյութիւն ունենալ: Սակայն, ամենից գլխաւորը, մեր կարծիքով, ա՛յս էր, հայերի բարձր դիրքն ու աչքի ընկնող ձեռնարկութիւնները, յատկապէս Թիֆլիս քաղաքում:

Այլ բնոյթ ունէին թուրք-թաթարների թշնամութեան աղբիւրները հայերիս նկատմամբ: Մահմետական ու յետաֆնաց, խաւարասէր բարքը չէր կարողանում հաշտ աչքով նայել այն հսկայ յառաջադիմութեան, որ անում էր երբեմնի հայ ռայան կեանքի բոլոր մարգերում — և՛ առևտրի, և՛ երկրագործութեան ու արհեստների, և՛ գիտութեան, և՛ կրթութեան, և՛ միւս բոլոր ասպարէզներում: Դրա հետ միասին նաեւ, որ հայ ժողովուրդը, լինելով թշնամի նրա ցեղակից ու կրօնակից, բայց հայաջինջ տաճկին, բնական է, ուրեմն, որ թուրք-թաթարը մէկ առանձին ու գեղեցիկ զգացմունք չսնուցանէր իր մէջ դէպի հայն ու հայութիւնը:

Միւս կողմից՝ համիւլամական ու համաթուրանական թունաւոր գաղափարները, որ երբեմն բուական ընդարձակ տարածում էին գտել Անդրկովկասեան թրքութեան շրջաններում, մանաւանդ ազնուական և տնտեսապէս ու մտաւորապէս քիչ-շատ բարձր խաւերում, բնականաբար, անհաշտ թշնամութիւն պիտի առաջացնէին ընդդէմ հայութեան: Նամանաւանդ որ Հայոց աշխարհը, սեպի նման թափանցած լինելով ասիական մահմետականութեան ծովի մէջ, արգելք էր հանդիսանում մահմետական ժողովուրդներին միասնալու և մէկ միապաղաղ ամբողջութիւն կազմելու:

Վրան աւելացրէք և այն, որ նախ՝ տաճիկները այդ գաղափարների ջերմ մարգարէներն էին և երկրորդ՝ նաեւ օսմանեան թրքութեան, մասնաւորապէս նրանց գործակալների հակահայ քարոզչութիւնն ու գործունէութիւնը Անդրկովկասի բովանդակ մահաժետականութեան ծովում - ապա միանգամայն հասկանալի կը լինի ընդհանուր պատկերը:

Արձանագրենք նաեւ, որ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և յատկապէս տաճիկական յառաջխաղացութեան առնչութեամբ՝ այդ պատճառների կողքին ծնունդ առաւ ևս մի նոր պարագայ, որը, իր հերթին, է՛լ աւելի սրեց ազգամիջեան փոխյարաբերութիւնները ամբողջ Անդրկովկասում և հարեւան ժողովուրդներին, կարելի է ասել, բացայայտօրէն, իրար դէմ հանեց:

Դա, այսպէս ասած, քաղաքական նոր ուղեգծի կամ օրինակ տասիօնի խնդիրն էր, որով այդ ժողովուրդները ներհակօրէն բաժանուում էին իրարից:

Այսպէս, օրինակի համար՝ հայ ժողովուրդը, որ պատերազմի հէնց սկիզբից իր բախտը կապել էր Ռուսաստանի ու նրա դաշնակից պետութիւնների և այդ իսկ պատճառով անորակելի զոհաբերութեան ենթարկել իրեն, մինչեւ վերջ էլ շարունակեց անյողդողդ փարած մնալ իր մի անգամ արդէն գրկած դրօշակին:

Դրան զուգահեռաբար՝ նա շարունակում էր անհաշտ թշնամի մնալ խաւարածին Տաճկաստանին, որովհետեւ ամենից առաջ՝ հափաղանց խորն էին ու միանգամայն անբուժելի նրա մեզ հասցրած վէրքերը: Երկրորդ՝ նրա ներխուժումը կովկաս, հաւասարազօր էր հայ ցեղի վերջնական ընալնջման:

Ահա թէ ինչո՞ւ Տաճկաստանն էլ, իր հերթին, իր միակ թըշնամին Անդրկովկասում համարում էր հայ ժողովրդին և, ուրեմն, իր յաջողութեան դէպքում՝ վա՛յ հային: Այդ պատճառով էլ, թէև հիւժժուած ու մինչևեւ վերջին ծայրակէտը քայքայուած, բայց և այնպէս հայութիւնը, գերբնական ճիգեր էր դործ դնում արգելելու տաճիկների մուտքն Անդրկովկաս:

Վրացի ժողովուրդը, ընդհակառակը, ունէր այսպէս կոչուած, «ինքնօրինատասիօն»: Այսինքն՝ նա վաղուց արդէն որոշել էր անջատուել Ռուսաստանից և իր երկրում ստեղծել իր սեփական հարազատ անկախութիւնը, նոյն իսկ տաճիկների օգնութեամբ: Ապացոյց՝ որ դեռ 1914 թուից, այդ իսկ նպատակով, նա ստեղծել էր մէկ յատուկ կազմակերպութիւն՝ Վրաստանի Ազատութեան կոմիտէ՝ անունով:

Անդրկովկասի պաշտպանութեան ու ժողովուրդների փոխյարաբերութիւնների տեսակէտից չափազանց քաջասական էր յատ-

կապէս կողկասեան թուրքերի խաղացած դերը: Իր համակրու-
թիւններովն ու ժաշդակութիւններովը, նրանք տաճիկների
յաղթանակի ու ներխուժման մէջ էին տեսնում իրենց ազգային-
քաղաքական տենչերի իրականացումը:

Որպէս օրինակ, անգամ Երեւանի քթի տակ՝ Զանգիբասարում
և էջմիածնի թուրքական գիւղերում թուրքերը կազմակերպում,
ոտքի էին հանում թրքութիւնը և ամեն տեսակ դաւադրական աշ-
խատանքներ կատարում յօգուտ Տաճկաստանի և ընդդէմ Ռուսաս-
տանի ու Անդրկովկասի քրիստոնեայ ազգութիւնների, մասնաւո-
րապէս, ընդդէմ հայերի:

Մի խօսքով՝ Անդրկովկասում վրացին ու թուրքը իրար բա-
րեկամ, երկուսն էլ աւելի կամ պակաս չափերով թշնամութիւն
ունէին իրենց հարեւան հայերի դէմ: Որի հետեւանքով իրար հետ-
միացած՝ նրանք յաճախակի և ամեն միջոցներով, պայքարում է-
ին հայութեան դէմ՝ գաղտնի ու բացարձակ:

Ահաւասիկ ինչո՞ւ, Համաշխարհային Ա. Պատերազմի վերջին
շրջանում ու նրանից յետոյ, Անդրկովկասի պետական-քաղաքա-
կան կեանքը բոլորովին նմանում էր առակի սալլին, որին լըծ-
ուած հայերը, վրացիներն ու թուրքերը, միանգամայն տարբեր
շահեր ու տարբեր նպատակներ հետապնդելով, ո՛չ միայն իրար
չէին օգնում, այլ, ընդհակառակը, իրար խանգարում ու վնասում
էին:

Դ. ԾԱՆՐ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Նման ծանր պայմաններում Անդրկովկասը, թէև անուանա-
պէս և իրաւապէս տակաւին կապուած էր համարւում Ռուսաստա-
նին, սակայն, փաստօրէն լքուած էր նրանից և իր բախտին թող-
նուած: Այդ պատճառով էլ, վերջ ի վերջոյ, նա հարկադրուած էր
իր գլխի ճորը տեսնելու և փրկութեան ճանապարհ փնտռելու: Եւ
առաջին հերթին վճռում է խզել, բոլորովին կտրել այն ստուե-
րային կապը, որը նրան իբր քե միացնում էր Ռուսաստանի հետ:

Ու երեք մի անգլութիւնների ղեկավար կուսակցութիւնների
ներկայացուցիչները, մօտաւորապէս հաւասար թւով, հաւաքուե-
լով Թիֆլիսում, 1918 թ. փետրուարին, վերջ են տալիս նախկին
վարչաձեւին՝ Յատուկ կոմիտէին և ստեղծում են ինքնանկախ

երկրի համար համապատասխան մէկ նոր իշխանութիւն — մի տե-
սակ խորհրդարան, իրենից բխած բարձրագոյն գործադիր մարմնի
հետ միասին: Խորհրդարանը, կազմուած նորից կուսակցութիւն-
ների ներկայացուցիչներից, կոչւում էր Անդրկովկասեան Սէյմ,
որի վեհապետական իրաւունքներն էին. սահմանել օրէնքներ երկ-
րի համար և ստեղծել պատասխանատու գործադիր իշխանութիւն
կամ կառավարութիւն:

Միջանկեալ կերպով յիշատակենք, որ Սէյմը կազմեց ժամանա-
կաւոր կառավարութիւն — տասն և մէկ անդամներից, որի հինգ
ամենակարեւոր անդամները տրուեցին վրացիներին, իսկ մնացած
վեցը՝ հայերին ու թուրքերին, հաւասար չափով:

Բայց, դժբախտաբար, Անդրկովկասի անկախութեամբ ու այս
նոր փոփոխութիւններով էլ դրութիւնը երկրում չբարեւոքուեց,
մասնաւանդ հայերիս համար: Երեք ժողովուրդների համերաշխու-
թիւնը կամ միութիւնը բնաւ չստեղծուեց և պատերազմի ամբողջ
ժանրութիւնը նորից մնաց հայութեան ուսերին:

Վրացիներն ու թուրքերը ոչ միայն հայերին չէին աջակցում,
այլև յաճախ դժուարութիւններ էին յարուցանում ու խանգարում
գիտակցաբար: Այսպէս, օրինակ, Հայոց Ազգ. Խորհուրդը Թիֆլի-
սում որոշում է նոր զօրակոչ կատարել, այն էլ բացառապէս հա-
յերից: Որոշումը պիտի վաւերացուէր Սէյմի կողմից: Սակայն,
Սէյմը, ուր վրացիներն ու թուրքերը միացած՝ բացարձակ մեծա-
մասնութիւն էին կազմում, ամբողջ երկու ամիս ձգձգեց խնդի-
րը՝ դրանով տաճիկ զօրքերին դիւրութիւն տալով յառաջանալու:

Աւելի, թուրքերը գործօն աշխատանքների են սկսում հայե-
րին խանգարելու և յուսահատեցնելու նպատակով, որպէս զի
տաճիկները դիւրութեամբ առաջ շարժուեն: Կազմակերպում են
թրքական ապստամբութիւններ հայերի դէմ, քանդում են երկա-
թուղագծերը, փլցնում են ճանապարհների կամուրջները և այլն:

Ուրիշ խօսքով՝ փոքրաթիւ հայութիւնը, հոգեպէս, ֆիզիկա-
պէս ու տնտեսապէս անեղօրէն խոշտանգուած, կէս առ կէս որ-
քերից ու դաշթականներից բաղկացած և նրանց խնամատարու-
թեան հոգսերի տակ ընկճուած ու նկուշ, իր անմարդ ու փոքրա-
թիւ զօրամասերով, մեն-մենակ պիտի ճակատէր տաճիկ զօրքերի
դէմ, որոնք վէհիկ փաշայի հրամանատարութեամբ, շարունակ դէպի
առաջ էին խոյանում:

Բնական է, որ նման պայմաններում, յաջողութիւններ պիտի
ունենային տաճիկ բանակները, որոնք, մասնաւանդ, զօրացած էին
Սիւրիայի ճակատից բերուած նշանաւոր զօրաբաժիններով: Եւ ի-
րար յետեւից նրանք յաջողութեամբ գրաւում են 1918 թ. Յուլի-

ուար 31-ին Երզնկան, Փետրուար 3-ին՝ Բաքերդը Այնուհետեւ Տրապիզոնը, Մուշը, Մանազկերտը, Խնուսը, Վանը — մեծ մասամբ, առանց լուրջ դիմադրութեան:

Տեսնելով տաճիկների արագ յառաջխաղացումը, Սէյմը փետր. 16-ին որոշում է հաշտութեան բանակցութիւն սկսել նրանց հետ: Փետր. 22ին, մի բազմամարդ պատուիրակութիւն, Չիսնկէլիի գլխավորութեամբ, ճանապարհուում է դէպի Տրապիզոն՝ Վէհիբ փաշայից խաղաղութիւն խնդրելու: Տաճիկները չեն հրաժարուում բանակցելուց, համարելով դա թերեւս մի զօրաւոր միջոց՝ Անդր կովկասեան ազգութիւնների առանց այն էլ շատ թոյլ միութիւնը աւելի եւս քայքայելու: Բայց մի կողմից բանակցելով, միւս կողմից՝ նրանք շարունակում են իրենց յառաջխաղացքը:

Փետր. 27ին էլ ընկնում է Երզրումը: Այդ գոյժը կապարի նման ծանրացում բովանդակ հայոց սրտերի վրայ և խոր վիշտ ու վէճք առաջացրեց: Ս. Վրացեանի վկայութեամբ՝ «սկսուեց մի ահռելի խուճապ ու փախուստ: Ժողովուրդը թողեց ամեն ինչ և կիսամերկ փախուս: Վրայ հասաւ աննկարագրելի թշուառութիւն: Զօրքի դիմադրական թափն ընկաւ» («Միաց. և Անկ. Հայաստ.» էջ 12):

Հայոց Ազգ. Խորհուրդը, նստանաւանդ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, գերագոյն ճիգեր գործադրեցին ժողովրդի տրամադրութիւնը բարձրացնելու և դասակարգութիւնը զօրքի շարքերում վերացնելու համար: Կազմուեց մինչեւ իսկ մէկ ճեպարկ մարմին՝ այդ նպատակների համար: Աւելին, Ազգային Խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնեանը ու անդամներին մի քանի հոգի, որ մինչեւ այդ ամուր նստած էին Թիֆլիսում, Հայաստանից ու հայութիւնից հեռու, Մարտ 5-ին, մեկնեցին դէպի Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Սարիղամիշ՝ ռազմաճակատի զօրքերի ու հայ ժողովրդի ոգին բարձրացնելու մտադրութեամբ:

Ձեռք առնուեցին բոլոր միջոցները տաճիկների յառաջխաղացումը եթէ ո՛չ միանգամայն կանգնեցնելու, բայց գոնէ դանդաղեցնելու նպատակով, որպէս զի նախ՝ իրենք ժամանակ չահէին լաւ կազմակերպուելու, երկրորդ՝ որ Տրապիզոնի պատուիրակութեանը որոշ հեղինակութիւն ընծայէին տաճիկների աչքում:

Ճիշտ է, այդ ջանքերն ունեցան իրենց դրական հետեւանքները, բայց, դժբախտաբար, ո՛չ հիմնական: Այժմ տաճիկներն այլեւս կռուով էին առաջ գալիս և իւրաքանչիւր քայլ հողը զենքով նուաճում: Սակայն, այդ ամենը չխանգարեց, որ Մարտ 23-ին ներանք գրաւէին Սարիղամիշը:

Այդ դժբախտ օրերին զուգադիպեց և մի չարաղէտ դէպք, որ

Հակատագրական ազդեցութիւն պիտի գործէր Անդրկովկասի, նա-
մանաւանդ հայ ժողովրդի բախտի վրայ: Մեծամասնականները
1918 թ. Մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում կնքում են մի խայտա-
ռակ դաշինք Գերմանիայի ու Տաճկաստանի հետ, որով մեծամաս-
նական կուսակցութիւնը ճեմահողութեամբ բաշխում էր՝ տաճիկ-
ներին ո՛չ միայն ամբողջ Տաճկահայաստանը, որ մինչեւ Երզնկա
գրաւուած էր ռուսական զօրքերով, այլ և Ռուսահայաստանի մի
խոշոր բաժինը.— Սարիղամիշ, Օլթի, Արդահան, Կարս — մին-
չեւ Արփաշայ:

Նման դժոխային պայմաններում որքան տաճիկ զօրքն լսուջ
էր չարժեւում, այնքան էլ Վէհիբ փաշան անդիջող ու ամբարառ-
ւան էր դառնում իր պահանջների ու վերաբերմունքի մէջ: Այս-
պէս, Սարիղամիշի անկման հետեւեալ օրը, Մարտ 24-ին, նա մի
վերջնադիր ներկայացրեց Տրապիզոնի պատուիրակութանը և 48
ժամ միջոց տալով, պահանջում էր ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի
պայմանները և անյապաղ մաքրել Տաճկաստանին տրուելիք
բոլոր շրջանները:

Այդ անպատկառ պահանջը մէկ անգամից լցրեց համբերու-
թեան բաժակը և Սէյմի բոլոր հատուածներին (Ֆրակիսիաներին)
ոտքի հանեց — գոնէ խօսքով, ըստ երեւոյթին: Յատկապէս Բա-
թումի խնդրով շատ էին վրդովուած բոլոր վրացիները: Այո՛,
ամբողջ Հայաստանը, նոյնիսկ Կարսը, Ալէքսանդրապոլը, Սուր-
մալուն, անգամ Երեւանը կարող էին պահանջել տաճիկները:
Վրացիներին, այլ և թուրքերի համար՝ այդ ոչինչ: Սակայն, Բա-
թումը չէ՞ որ վրացիներին էր պատկանում և ուրեմն վրաստանը
ինչպէ՞ս կարող էր հրաժարուել նրանից: Դա անկարելի է, դա
յանդգնութիւն ու անամօթութիւն է տաճիկների կողմից:

Ու այս ընդհանուր ալեկոծութեան մէջ, Մարտ 31-ի նիստում
Սէյմը կայացնում է հետեւեալ մարտական որոշումները.—

1. Յետ կանչել Տրապիզոնի պատուիրակութիւնը, 2. Յայտա-
րարել երկիրը պատերազմական վիճակում, 3. Ներքին գործերի,
Պատերազմական ու Ելեւմուտի նախարարներից՝) կազմել մէկ յա-
տուկ մարմին, արտակարգ լիազօրութիւններով, պատերազմի
գործը վարելու համար, 4. Արտակարգ մի կոչ ուղղել ժողովրդին
հաշտութեան բանակցութիւնների ամբողջ ընթացքը բացատրելով,
չնչտել պատերազմի հրամայականութիւնը և օտքի հանել տմեն-
քին, 5. Սէյմի նիստերն ընդհատել երկու շաբաթով՝ ազատ գոր-
ծելու ամեն հնարաւորութիւններ տալով Յատուկ Մարմնին:

*) Ռամիզօվի, Գեգեչկօրի եւ Խաչ. Կարճիկեան:

Բազմաթիւ կողմերից հետաքրքրական ու բնորոշ է այդ կռիւը, որից մի հատուած ներկայացնել անհրաժեշտ ենք համարում. —

«Մեզնից պահանջում էին ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որ կնքուած է առանց Անդրկովկասի ժողովուրդների գիտութեան ու հաւանութեան: Պահանջում էին իրենց յանձնելու մեր լաւագոյն նաւահանգիստը՝ Բաթումը: Մենք ամեն բան արինք բանակցութիւնների ու խաղաղ ճանապարհի միջոցով համոզելու համար թիւրք կառավարութեանը, որ նա հրաժարուի Բաթումից: Յանուն խաղաղութեան մենք բազմաթիւ զիջումներ արինք. բայց չէինք կարող հրաժարուել Բաթումից, որը մեր միակ ելքն է դէպի ծովը և միակ ճանապարհը քաղաքակիրթ Եւրոպայի հետ հաղորդակցելու: Մեր բոլոր ջանքերն ի դերեւ հլան, հանդիպելով թիւրքիայի յամառութեանը: Յաւիտենական ոտրկութեան օղակն է ձգուած մեր բոլոր ժողովուրդներն ի վրէժն:

«Թո՛ղ ուրեմն ջախջախուի՝ թշնամու յառաջխաղացումը՝ բախւելով մեր վճռականութեանը — մինչև մեր վերջին շունչը պաշտպանելու այնքան սերունդների արիւնով ներկուած մեր հրկիրը: Ամենքն ի գէ՛ն: Ամենքն ի պաշտպանութիւն ազատութեան ու հայրենիքի:

Կրկինք մի անգամ էլ, որ այս ռազմաշունչ խօսքերն ու արտայայտութիւնները ինչպէս շուտով փաստերը ցոյց տուին, դժբախտաբար, անկեղծ չէին ո՛չ միայն վրացիների, այլ, մանաւանդ, թուրքերի կողմից:

Սկսուած է ոգևորութեան նման մի պահ հայերի ու վրացիների մէջ: Իսկ թուրքերը, ձեռները ծալլած, անտարբեր նստել են — եթէ չապենք իրենց սրտի խորքից նրանք թշնամութեամբ էին դիտում այդ խանդավառութիւնը: «Ոտքի ելան բոլոր կուսակցութիւնները, — նկատում է այս դէպքերին մօտիկ կանգնած մէկը (վրացեան): Վրաց սոց-դեմոկրատները, որ մինչև այդ բաւականանում էին միայն խօսքերով, գործի անցան և սկսեցին վրացիներից կամաւորներ հաւաքել ու լցնել ուղգային զօրամասերը:

«Կրկնապատկեց՝ իր ուժերը Հ. Յ. Դանակցութիւնը, որի Արեւելեան ու Արեւմտեան Բիւրօները, ահագանգ հնչեցնելով, դէպի կռիւ կոչեցին հայ ժողովուրդին, որը էրզրումի աղէտից յետոյ, կարծես սթափուել էր վնասութիւնից և այժմ գերագոյն ճիգեր էր գործ դնում թշնամու յառաջխաղացումը կանգնեցնելու: Կարճ միջոցով տիրում է ընդհանուր ոգևորութիւն: Զօրահաւաքը հայերի ու վրացիների մէջ անցնում է յաջող: Ամենքի ուշքն ու միտքը կենտրոնանում է ռազմաճակատի վրայ» (Անկախ և Միացեալ Հայաստան, էջ 10):

Մինչ այդ, պատուիրակութեան նախագահ Զիսենկէլին, հինգ-նապուր կերպով, արդէն համաձայնութիւն էր ստուել վէհիբ փաշային Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելու մասին և Բաթումի բերդապետին հեռագրով կարգադրել էր՝ քաղաքը տաճիկներին յանձնելու, որը և տեղի է ունենում Ապրիլ 1-ին, կատարուած իրողութեան առջեւ կանգնեցնելով և՛ Անդրկովկասի ժողովուրդներին և՛ Սէյմը:

Ու Զիսենկէլին, Տրապիզոնից Թիֆլիս վերադառնալով, կարողանում է իր կուսակից մենչեւիկ պետերին համոզել, որ Վրաստանն ու վրացի ժողովուրդը ոչինչ չեն կորցնում Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելուց, մանաւանդ նրանց յոյս ներշնչելով, որ Բաթումը իրենք չուտով յետ կը ստանան տաճիկներին:

Գնալով դէպքերը զարգանում էին արագ Թափով: Անդրկովկասեան կառավարութեան թուրք անդամները 1918 թ. ապրիլ 7-ին, վերջնապէս ներկայացնելով, պահանջում են ընդունել Բրեստ Լիտովսկի դաշինքը և այդ իմաստով հաշտութիւն կնքել տաճիկներին հետ: Հակառակ դէպքում, նրանք սպառնում են, որ իրենք ու Սէյմի թուրք անդամները կը հեռանան կառավարութիւնից ու Սէյմից, կը յայտարարեն Ազրբէջանի անկախութիւնը և խաղաղութիւն կը կնքեն տաճիկներին հետ: Յար ու նման տրամադրութիւն էին ցուցադրում նաև վրացիները:

Այսպիսով հայերը մնում էին միայնակ՝ ահաւոր թշնամու դէմ, լքուած երկու հարեւան ժողովուրդներից, կտրուած արտաքին աշխարհից և ներսի ու դրսի թշնամիներով չըջապատուած: Դաշնակցութեան Արևելեան Բիւրոյի նախաձեռնութեամբ, այդ օրերին, 1918 թ. Ապրիլ 7-8ին, Ալէքսանդրապոլում տեղի է ունենում մի բազմամարդ խորհրդաժողով, մասնակցութեամբ կուսակցութեան ղեկավար մարմինների և մի շարք անանուոր կուսակցական անհատ գործիչների: Այլևս մասնակցում էին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդն իր ամբողջ կազմով, Սէյմի հայկական հատուածը, Տրապիզոն գնացած Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան բոլոր հայ անդամները, միևս հայ քաղաքական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները և Երևանի, Կարսի ու Ալէքսանդրապոլի աչքի ընկող ազգային-հասարակական գործիչները:

Ու մինչ ժողովում քննուում էր Տրապիզոնի պատուիրակութեան անդամ՝ Յ. Քաջազնունու զեկուցումն առ այն, թէ ստեղծուած պայմաններում պէ՞տք է ընդունել վէհիբ փաշայի վերջնագիրն ու հաշտութիւն կնքել տաճիկների հետ, Թիֆլիսից ստացւում է մի հեռագիր, որով հաղորդում էին մանրամասնութեամբ Անդրկովկասեան կառավարութեան թուրք-թաթար անդամների վերոյիշեալ յայտարարութիւնը:

Հայ խորհրդաժողովի համար անակնկալ մի դաշոյն էր այդ հեռագիրը, թէեւ ամենքը նախապէս լաւագոյնս գիտէին Թուրք-թաթարների, ինչպէս նաեւ վրացիների, տաճկասիրական արամադրութիւնները: Բայց չնայած դրան՝ ձայների ջախջախիչ մեծամասնութեամբ խորհրդաժողովը որոշեց թէկուզ միայն հայ ուժերով շարունակել ինքնապաշտպանողական ճակատ կազմել տաճիկների դէմ:

Այս դրութեան մէջ, Ապրիլ 9-ին, Թիֆլիսում գումարում է Սէյմի նիստը, որը, առաջին հերթին, յայտարարում է Անդր-կովկասը քաղաքականօրէն իսկախ հանրապետութիւն — թշնամու հետ իսկախօրէն յարաբերել կարողանալու նկատառումով: Որից յետոյ երկրի կառավարութեան ու առաջադրուած խնդիրների լուծման համար՝ Սէյմն ընտրում էր նոր պայմաններին համապատասխան նախարարական մէկ խորհուրդ: Չիսնկէլիի գլխաւորութեամբ, որովհետեւ Գեգեչկորիի կառավարութիւնը, իբր թէ պատերազմը շարունակելու կողմնակից լինելով, այլեւս չէր համապատասխանում օրուայ պահանջին: Այս կառավարութեան մէջ հայերից մասնում են ընդամենը երեք հոգի — Ալ. Խատիսեան, Յ. Քաջագունի եւ Աւ. Սահակեան:

Չիսնկէլիին իր նախարարական դաշխճը դեռ չկազմած՝ զինուորական նախարար՝ վրացի զօրավար Օդիշելիձէի հետ համախորհուրդ, այլ եւ Սէյմից եւ Անդրկովկասի կառավարութեան անդամներից բոլորովին ծածուկ, անգամ հայ նախարարներից միանգամայն գաղտնի, հեռագրով յայտնում է տաճիկ հրամանատարութեան, թէ Անդրկովկասի կառավարութիւնն ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը եւ պատրաստ է այդ հիմունքով բանակցութիւններ սկսելու:

Այդ դեռ բաւական չէ. նորից նոյն դաղտնի ճանապարհով եւ նորից Թագուն հայ նախարարներից, հեռագրով հրաման է արձակում հայկական զօրքերի ընդհանուր հրամանատար զօրավար Նաղարէկեանին՝ ամենակարճ միջոցում դատարկել Կարսը հայ զօրքերից եւ առանց կռուի յանձնել տաճիկներին: Զօրավարն ու զինուորական Կոթիսար Սարգիս Մանասեանը, նման կարգադրութիւնից ապշած, մի քանի անգամ փորձում են հեռագրով այդ մասին տեղեկացնել Թիֆլիսի մեր Ազգային Խորհրդին ու Սէյմի դաշնակցական ֆրակցիային: Սակայն, ապարդիւն, չի յաջողում: Կարս-Թիֆլիս հեռագրաթելը երկու ամբողջ օր չի գործում — անշուշտ, նոյն գաւադրութեան հետեւանքով: Ու բերդը՝ յանձնւում է տաճիկներին առանց կռուի:

Միայն 1918 թ. Ապրիլ 11-ին Թիֆլիսում յայտնի է լինում

Հայաստանի պատմական բերդի ողբերգական անկումը՝ Վրդովմունքից ու զայրոթից կատաղորէն ալեկոծւում է ամբողջ հայութիւնը։ Սէյմի մեր դաշնակցական հատուածը խստորէն բողոքում է Չխենկէլիի դաւաճան արարքի դէմ և իր նախարարներին կառավարութիւնից յետ կանչում։

Նոյն Սէյմի վրաց սոցիալ դեմոկրատ հատուածի կողմից պատգամաւորներ Նոյ Ժօրգոնիան և Իրակլի Մերեթելին, իրենց «քաղաքավարական» պարտականութիւնը կատարելու հանգամանքով, ցաւով յայտնում են Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ իրենք էլ անտեղեկ էին Չխենկէլիի այդ քայլին, չափազանց վրդովուած են ու դատապարտում են խորապէս։ Սակայն, արդէն ուշ էր և նշածն արդէն եղել էր անդառնալի կերպով։ Ուստի, խնդրում են՝ ներողամիտ լինել ու յետ վերցնել դաշնակցական նախարարների հրաժարեցման կարգադրութիւնը։ Հակառակ դէպքում՝ Անդրկովկասի քայքայումը տւելի կը խորանայ, որ բնաւ ցտակալի չէ ներկայ ճակատադրական պայմաններում, և Վրաստանն էլ հարկադրուած կը լինի իր անկախութիւնը յայտարարել և անջատ հաշտութիւն կնքել տաճիկներին հետ։

Այս անել փակուղուց ուրիշ ելք չգտնելով՝ Դաշնակցութիւնը հարկադրուած զիջում է։ Հրաժարուած հայ նախարարները նորից վերադառնում են իրենց պաշտօնին, բայց նախապէս սրուշ երաշխիքներ ստանալով, որ այսուհետև նման դէպքեր այլևս չեն կրկնուի երբեք։

Անդրկովկասեան ժողովուրդների միութիւնը մի պատրաստ էր սկզբից և կից, գուցէ և գեղեցիկ պատրանք։ Սակայն, իրապէս նա չէր եղել ու չկար և այժմ էլ, զարնան ձիւնի պէս, հալոււմ էր արագօրէն՝ որովհետև, դժբախտաբար, աւաղի վրայ էին դրուած նրա հիմքերը։ Միութիւնը կազմող երեք ազգութիւնների — հայերի, վրացիների ու թուրքերի — բոլոր ազգային-քաղաքական շահերն ու տենչանքները հէնց առաջին օրուանից անյարիր էին, իրար հակոտնեայ ու ժխտող։ Կրակն ու ջուրը չէ՛ն կարող միանալ և մէկ ուղիով միասին ընթանալ, որովհետև մէկը միւսին լափող թշնամի է։

Կարսի անկումը աղէտներից ու հաւորագոյնն էր ամբողջ Անդրկովկասի և առաւելապէս հայերի համար։ Ուստի, մասնաւորապէս հայոց մէջ, վրդովմունքն ընդհանուր ու աննկարագրելի էր, իսկ առաջացրած յուսալքումն ու խուճապը հսկայական — թէ՛ բովանդակ հայութեան, թէ՛, մասնաւոր, զօրքի շարքերում։ Առանձնապէս յանձնման ամբողջ արարողութիւնը, իր ստոր ու դաւադրական բնոթիւնով, չափազանց վիրաւորական։

Ու ծուր առեց տարերային մի գաղթականութիւն, փախուստ: Նահանգի ամբողջ հայութիւնը, տեղացի ու Տաճկահայաստանից այնտեղ ապաստանած, սովորական քաղաքացի, պաշտօնեայ թէ գինուոր-ղինուորական, թողած տուն, տեղ, հարստութիւն, յիշատակներ, սրբութիւններ, ամեն ինչ, մերկ ու քաղցած, շարժուեցին դէպի Ալէքսանդրապոլ, Երեւան ու զանազան կողմեր իրենց գոյութիւնը փրկելու մտահոգութեամբ:

Կարսի անկումից հազիւ մէկ ու կէս ամիս անցած, 1918 թ. Մայիս 26-28ին, իջու վերջին գործողութեան վարագոյրը: Դըր-ւեց վերջակէտը: Անդրկովկասի երեք ժողովուրդները իրարից քաժանուեցին, հեռացան ճակատագրականօրէն: Նրանք իրենց ազգային անկախութիւնը յայտարարեցին և իւրաքանչիւրն իր նոր կեանքի ուղին բռնեց: Եւ Անդրկովկասի պատրանք-միութիւնը նոյնիսկ պատրանք լինելուց էլ դադարեց:

Հետագայ դէպքերն արդէն յայտնի են ու ծանօթ ամենքին:

Կարսի անկումից յետոյ՝ Չխենկէլին մէկ նոր պատգամաւորութեան գլուխ անցած, 1918 թ. Մայիս 5ին, մեկնեց Բաթում՝ հաշտութեան նոր բանակցութիւնների համար: Բայց միթէ՞ տաճիկներն այժմ կ'ուզէին բանակցել Անդրկովկասի հետ ու իրենց յառաջխաղացութիւնը կանգնեցնել: Կարսի, ինչպէս և Բաթումի անկումով Ամբողջ Անդրկովկասի բանալիները այլևս նրանց ձեռքերում էին գտնուում և, ուրեմն, ինչո՞ւ հաշտութեան գալ, երբ նուազագոյն զոհաբերութեամբ անգամ կարելի էր ուզած չրջանները գրաւել:

Ու, յիշաւի, պատրուակ բռնելով, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն իրենք միայն Տրապիզոնում կարող էին ընդունել, առաջին բանակցութիւնների ժամանակ, իսկ այժմ իրենք Կարսում են գտնուում, երբ Տրապիզոնից մինչև Կարս տհաքին թւով տաճիկ գինուորի արիւն է թափուել, ոպա, ուրեմն, իրենք չեն կարող գոհանալ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանաթղթով: Ուստի, Մայ. 11ին Վէհիբ փաշան ներկայացրեց նոր պահանջներ, անասելի ծանր պահանջներ ամբողջ Անդրկովկասի համար ընդհանրապէս և Հայաստանի ու հայութեան համար մասնաւորապէս: Նա այժմ պահանջում էր Սուրմալուի, Շարուրի ու Նախիջևանի գաւառներն ամբողջապէս, իսկ Երեւանի, Էջմիածնի ու Ալէք-պոլի գաւառների մեծագոյն մասը, այլ և Ալէք-պոլ-Ջուլֆա ամբողջ երկաթուղագիծը:

Բանակցութիւններից շուտով պարզուեց, որ տաճիկները տւրամադիր չեն իրենց պահանջներից որեւէ բան զիջելու, նոյնիսկ եթէ անգամ իրենց դաշնակից գերմանացիները միջամտեն դրա

համար: Այդ դեռ բաւական չէ, միւս կողմից էլ կրակի վրայ շարունակ իւր էին լցնում Ադրբեջանի թուրքերը: Սրանց պաշտօնական պատուիրակներից բացի, որոնք անդամ էին Չխենկէլիի պատգամաւորութեան, Բաթում էր եկել թուրքական մէկ բազմամարդ ոչ-պաշտօնական պատուիրակութիւն եւս՝ յայտնի հայատեաց մասաւաթական Սուլթանովի գլխաւորութեամբ: Պատուիրակութիւնը պահանջում էր ամբողջ Ղարաբաղը, Չանգեզուրն ու Դարալագեւազը (Վայոց Ձոր), տնգամ Երեւան քաղաքը, «լիհանձնօրէն» Հայաստանին թողնելով էջմիածինը:

Պարզուեց նաեւ, որ վրացի պատուիրակները, գլխաւորապէս ինքը Չխենկէլին, մտահոգուած են առաւելապէս Վրաստանի շահերով և վարագոյրի յետեւում ինչ որ առանձին բանակցութիւններ ունեն տաճիկների ու գերմանացիների հետ:

Ե. ՏԱՃԻԿ ՆԵՐՈՒԺՈՒՄԸ

Ինչպէս տեսնում էք, ողբերգական էր հայ ժողովրդի վիճակը: Մի կողմից՝ իր հարեւաններից անիրաւութեւ ու դաւաճանութեւ, ներքին ու արտաքին թշնամիներով շրջապատուած, այլ և կտրուած աշխարհից ու մեն-մենակ անողոք թշնամու վայրագութեանը մատնուած: Միւս կողմից՝ իր մարտական ուժը տկարացած ու յոգնած, երկիրը ընչազուրկ գաղթականներով ու որբերով լեցուած, տնտեսական վիճակը անդամալուծուած ու քայքայուած, նիւթական բարեկեցութեան բոլոր աղբիւրները ցամաքած և հաղորդակցութիւնը ծայրայեղօրէն խանգարուած: Այդ բոլորի վրայ աւելացրէք նաեւ մօտեցող թշնամու ամբարտաւանութիւնը, որ օրէնք, իրաւունք, խիղճ և արդարութիւն յարգել չգիտէր, մասաւանդ երբ դա վերաբերում էր իր յետելի հայ ժողովրդին:

Այդ ծանր օրերին, պաշտօնի բերումով, մենք բախտ ունէինք Ալէքսանդրապոլում լինելու, «այսինքն» հայ-տաճիկական սահմանադիւի վրայ, ուր ամեն մի հայ, ինչպէս և մենք խորապէս համոզուած էինք, որ մի սեւ օր տաճիկները պիտի ոտքի տակ տան և՛ զինադադարը և՛ բանակցութիւնները և ամեն ինչ ու քաղաքի վրայ յարձակուեն: Նրանց բոլոր շարժումներն այդ էին ապացուցանում:

Այդ վախը թելադրեց մեզ, որպէս Ալէքսանդրապոլի Հայոց

Ազգային Խորհրդի նախագահի, Մայիսի օկզըներին դիմելու մի պաշտոնական գրութեամբ սպարապետ Նազարբէկեանին, որ այդ օրերին Ալէքսանդրապոլում էր գտնուում, և նրա ուշադրութիւնը հրաւիրելու նախ՝ տաճկական անխուսափելի արշաւանքի վրայ, մանաւանդ այն իրողութեան վրայ, որ մեր զօրքերը նման պայմաններում փոխանակ միշտ զինուորական պատրաստութիւն տեսնելու և ռազմական վարժութիւններով զբաղուելու — ինչպէս այդ անում էին տաճիկները — չարունակ պարապ-սարապ թափառում էին փողոցներում: Գրութիւնը, դժբախտաբար, որեւէ արդիւնք չունեցաւ, որովհետեւ Զօր. Նազարբէկեանը, որպէս մէկ իսկական զինուորական, այն էլ մէկ շատ լազնիւ զինուորական, երեւի մտքով իսկ չէր անցկացնում, թէ տաճիկները, առանց յայտարարութեան, կարող են խախտել զինադադարը և յանձարձակի յարձակում ըսկըսել: Իմ մէջ խօսում էր տաճիկն լաւ ճանաչողի հոգեբանութիւնը, իսկ նրա մէջ՝ ռուսական լազնիւ զինուորականի միամտութիւնը:

Թէեւ Բաթումում բանակցութիւններ էին տարւում և, ուրեմն, փաստօրէն զինադադար էր կոռուող կողմերի միջեւ՝ հայերի և տաճիկների, սակայն, վերջիններս, խախտելով զինադադարը և հայ զօրքի բարեմտութիւնը շահագործելով՝ Մայիս 15ի լուսաբացին դաւադրօրէն անցան սահմանագիծը (Արփա-չայ) և յարձակում գործեցին Ալէքսանդրապոլի վրայ: Մեր զօրքերը, յանկարծակիի եկած, կորցրին իրենց գլուխները, մանաւանդ որ նախորդ օրը, ինչ որ բանակցութիւնների պատրուակով իրենց մօտ էին հրաւիրել բերդի հրամանատարին — լեւ զնդապետ Եանկովսկի — տաճիկները հետադարձ գրաւեցին թէ բերդը և թէ քաղաքը:

Հետեւանքը նորից խուճապ և զաղթականութիւն դէպի Ղարաքիլիսայ, Լօռի, Թիֆլիս, Երեւան: Բայց այս անգամ աւելի տարերային, աւելի հուպճեպ, որովհետեւ տաճիկների յարձակումը միանգամայն անսպասելի էր: Զէ՞ որ զինադադար էր...

Թէեւ տաճիկները իրենց այդ ոճրապարտ քայլը պատճառաբանում էին նրանով, որ դա իրենց անհրաժեշտ էր Ալէքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղագիծը գրաւելու համար, որպէսզի կարողանան անգլիացիների դէմ զօրք ուղարկել դէպի Բագու: Սակայն, ամենքի համար պարզ էր, թէ ինչ դիւային ծրագիր էր թաքնուած այդ ճանմեղը պատճառաբանութեան տակ: Նրանք ո՛չ թէ ուղում էին անգլիացիների դէմ Բագու զօրք ուղարկել, այլ օգնութեան հասնել Ադրբէյջանին և Բագուի հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը ճնշել:

Ինչպէս յայտնի է՝ այդ օրերին Բագուն, հերոսաբար կռւում

էր տաճիկ—աղբրէջանեան միացեալ բռնութեան դէմ: Դրանով նա միաժամանակ նստել իր մեծագոյն ծառայութիւնն էր մատուցանում Արարատեան աշխարհի հայութեանը, որը նոյնպէս լինել—չը լինելու պայքար էր մղում տաճիկ հորդանների դէմ: Բազուկի հայութիւնը իր հերոսամարտով ջլատում էր տաճիկ զօրքի ոյժն ու հնարաւորութիւնները և նրանց մէկ պատկառելի բաժինը իր դէմ մեխուած պահելով՝ թոյլ չէր տալիս խստաշունչ փաշտներին մէկ հզօր բռնուցք կազմելու և Արարատեան դաշտի հայութեանը մի լաւ դաս տալու:

Ալէքսանդրապոլ քաղաքը իր կոյարանով միասին գրաւելով՝ տաճիկները հնարաւորութիւն էին ստանում արագօրէն զօրքեր հասցնելու Բազու և հայերի դիմադրութիւնը աւելի հեշտութեամբ փշրելու: Որից յետոյ՝ երեսները կը դարձնէին դէպի Այրարատ և այնտեղ ծուարած հայութեան հետ էլ իրենց հաշիւները կը փակէին:

Բազուի դրուումը, քաղաքի դրանից, տհաճին բարոյական ու ռազմական— նստել անտեսական նշանակութիւն ունէր Տաճկաստանի համար: Բազուում հաստատուելով՝ նախ և առաջ նա տէր էր դառնում նրա անսպառ նստիւն, որ օդի չափ անհրաժեշտ էր իրեն բոլոր տեսակէտներից, մասնաւոր իր ռազմական պահանջներին համար: Երկրորդ՝ այսպիսով նա կարող էր լայնօրէն օգտագործել նրա բոլոր հարստութիւններն ու յարմարութիւնները: Եւ երրորդ՝ մօտենում էր և անմիջական չփման մէջ էր մըտնում ասիական ծով մահմետականութեան հետ, որից ցնորական կարելիութիւններ էր սպասում նա:

Ալէքսանդրապոլ քաղաքն ու բերդը գրաւելուց յետոյ էլ տաճիկները կանգ չառան, ինչպէս որ այդ անթադրելի էր: Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով, որի հիման վրայ նրանք համաձայնութեան էին եկել Անդրկովկասի կառավարութեան հետ, նրանք իրաւունք ունէին մինչեւ Արփու-չայ գրաւելու. իսկ այժմ այդ գլխից բաւական առաջ էին անցել և Ալէքսանդրապոլն էլ գրաւել: Նրանք կանգ չառան, պատերազմական դործողութիւնները նորից շարունակեցին և շարունակեցին երեք ռազմութեամբ, միշտ նպատակակէտ ունենալով գրաւել այն փոքրիկ հողամասը—Արարատեան դաշտը—ուր իրար վրայ կուտակուած՝ հազիւ էր չնչում տեղացի ու գաղթական հայութիւնը:

Նրանք իրենց բանակները շարժեցին դէպի Փամբակ—Ղարաքիլիսա՝ այնտեղից Դիլիջան—Ելենովկա գծով Երեւան անցնելու: Դէպի արեւելք՝ Աբարանի վրայով և դէպի հարաւ՝ Երկաթուղագծով Երեւան թափանցելու մտադրութեամբ: Նրանց ծրագիրը

չատ պարզ էր. այն է՝ իրենց այդ ճանապարհների վրայ գտնուած հայութիւնը պատուհասելուց յետոյ՝ հասնել Երեւան, փոքրիկ Հայաստանի սիրտը, և այնտեղ էլ տաճկավարի դատաստան կտրել հայութեան գլխին:

Առհասարակ Տաճկաստանը վախ ունի, իսկ այդ օրերին՝ աւելի եւս, հայ ժողովրդից և նրա փոքրիկ Երեւանից: Նա շատ լաւ գիտէ, թէ քանի որ կանգուն է Երեւանը իր շրջակայ հայութեամբ, նա միշտ էլ վախենալու և զգուշանալու պատճառ ունի, որովհետեւ Երեւանը կենտրոնն է հայ ժողովրդի ազգային տենչերի և ազգային ղեկավարութեան:

Հանդէպ տաճկական այս նոր արշաւի՝ հայութիւնը կանգնած էր ծանր երկընտրանքի առջեւ—կամ քնաջնջուել ոչխարների հօտի պէս և կամ խոյանալ թշնամու վրայ ու կռուի դաշտում քաջաբար պաշտպանել իր ազատութիւնը, իր գոյութիւնը և պատիւը. երրորդ ճանապարհ չկար: Ու հայութիւնը ընտրեց վերջին ճանապարհը՝ կռիւը: Ամբողջ Արարատեան աշխարհը վերածուեց մի մեղուանոցի, ուր սակդծագործ եռուզեռն էր թագաւորում և ամեն ոք իր սրբազան պարտականութիւնն ունէր: Երեւան քաղաքն էր գործի ոգին, իսկ նրա գլխաւոր ղեկավարն էլ՝ Արամ Մանուկեանը:

Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, որ պատմական դէպքերի նոր դասաւորումով այդ օրերին առաջնակարգ դիրք էր գրաւում հայ կեանքում, զնահատելով Արամի բարձր կարողութիւնները, դեռ 1918ի, Մայիս 8ին դիկտատորական անսահման իրաւունքներ տուեց նրան՝ երկիրը կառավարելու և գլխաւորապէս պատերազմը տաճիկների դէմ կազմակերպելու և վարելու գործում: Եւ շնորհիւ իր բարձր հեղինակութեան՝ Արամի առաջնորդութեամբ հայ ժողովուրդը, մի մարդու նման ռաքի ելաւ ու ծառացաւ հզօր թշնամու դէմ իր ինքնապաշտպանութեան անհաւասար կռիւը հերոսաբար կերտելու համար:

Մինչ այս մինչ այդ, տաճիկները արագ քայլերով մօտենում էին Երեւանին գլխաւորապէս երկու գծով, Արարունի վրայով և Երկաթուղագծով: Երրորդ գծով՝ Ղարաքիլիսա—Դիլիջան, մեզ անյայտ պատճառներով՝ նրանք համեմատաբար դանդաղ էին շարժւում: Եւ որքան ոգին բարձր էր ու գործը լաւ կազմակերպուած առաջին երկու ճակատներում—առաջինը Դրօթի գլխաւոր հրամանատարութեամբ, երկրորդը՝ զօրավար Սիլիկեանի—այնքան թոյլ և անկազմակերպ էր երրորդ ճակատում՝ Ղարաքիլիսայի ուղղութեամբ: Այստեղ հաւաքուած էր Ալէքսանդրապոլից նահանջած զօրքերի, ինչպէս և ժողովրդի—մի հոծ բազմութիւն՝ զօրա-

վար Նազարբէկեանի գլխաւորութեամբ — խուճապահար, անկազմակերպ ու կռիւի անտրամադիր: Նրանց ամենքի հայեացքն ուղղուած էր դէպի Թիֆլիս կամ Երեւան, բայց ոչ դէպի ռազմաճակատ:

Այդ օրերին, դժբախտաբար, ես էլ Ղարաքիլիսայում էի գլտնըւում և, ուրեմն, ոչ միայն ականատես, այլեւ մօտիկ մասնակից ըստ դէպքերին: Ալէքսանդրապոլի անկման օրը, Մայիս 15ին, ես բացակայ էի քաղաքից՝ դէպքից 2-3 օր առաջ Երեւան մեկնած լինելով: Ազգային խորհրդի նախագահութիւնը ժամանակաւորապէս խորհրդի անգամ պ. Մատթէոս Տէր Մկրտչեանին (իրաւաբան Շիրակեցի) թողնելով, ես գնացել էի Երեւան Պետական դպրոցների տեսչութիւնից Ալէքսանդրապոլի գաւառին վերաբերիալ գործերն ընդունելու համար: Անդրկովկասեան կոմիտարիատը Ալէքսանդրապոլի գաւառը հանել էր Երեւանի նահանգի դպրոցական վարչութիւնից և առանձին անկախ միաւոր դարձնելով՝ անմիջականօրէն իրեն ենթարկել: Որպէս տեսուչն այդ նոր միաւորի՝ գործերն ընդունելու համար — ինչպէս ասացինք — գնացել էի Երեւան: Մայիս 15ի առաւօտեան Երեւանի նահանգի դպրոցների տեսուչ իվան Զօրինի մօտ զբաղուած էինք մեր գործերով, երբ, յանկարծ, հեռախօսի մօտ կանչեցին նրան: Քիչ յետոյ մարդը վերադարձաւ տօգոյն, գունատ և յոգնած ձայնով հաղորդեց, թէ տաճիկները անսպասելիօրէն յարձակուել են Ալէքսանդրապոլի վրայ ու գրաւել: Լզըրը կայծակի նման շանթահորեց ինձ, թէեւ ես, լուռ ճանաչելով տաճիկների հոգին, միշտ էլ սպասում էի դրան: Դործերս կիսատ թողնելով՝ անմիջապէս դուրս եկայ Գ. Զօրինի մօտից և որոշեցի մի կերպով ինձ Ալէքսանդրապոլ գցել, ուր թողել էի ընտանիքս և որից ո՛չ մի լուր չունէի, իհարկէ: Սակայն, շուտով համոզուեցի, որ Ալէքսանդրապոլ գնալ հնարաւոր չէր, մանաւանդ որ երկաթուղադէմը տաճիկների ձեռքին էր և նրանք չարժեւում էին դէպի Երեւան: Ուրեմն, պէտք էր Դիլիջանով Ղարաքիլիսա գնալ, որտեղից աւելի հաւանական էր տեղեկութիւններ ստանալ Ալէքսանդրապոլից: Բայց Դիլիջան գնալն էլ հնշտ չէր, որովհետեւ այդ օրերին երթևեկութիւնը դէպի Դիլիջան չափազանց դանդաղել էր: Հոգեկան բաւական տառապանքներ կրթելուց յետոյ՝ վերջապէս, մի ինքնաշարժ գտայ և հասալ Ղարաքիլիսա: Բարեբախտաբար, ընտանիքս այդտեղ էր ուր փախել էր Ալէքսանդրապոլից, իհարկէ իր ամբողջ ունեցած-չունեցածն այնտեղ թողնելով:

Սոսկալի էր վիճակը Ղարաքիլիսայում չփոթ և յուսահատութիւն: Ամենքը իրենց գլուխները կորցրած՝ անյուսօրէն վաղուայ

ապագային էին նայում: Անգամ զօրքը խուճապի մատնուած, դարձել էր մէկ խուժան, ոչ կարգ ու կանոն էր ճանաչում, ոչ էլ մեծ ու փոքր: Վրաստանը դարձել էր իսկական Աւետեաց Երկիր ամենքի համար և ամեն ոք մի գերագոյն մտահոգութիւն միայն ունէր—իրեն մի կերպ վրաստան գցել: Մանաւանդ, որ արդէն վերջին գնացքներն էին Ղարաքիլիսայից դէպի Թիֆլիս մեկնում, որից յետոյ այլևս պիտի կտրուէր երթեւեկը Թիֆլիսի հետ:

Յիշում եմ՝ վերջին գնացքներից մէկն էր գնում, կարծեմ՝ ամենավերջինը: Անձրեւոտ օր էր և ջուրը հեղեղի նման թափւում էր երկնքից: Անհամար ժողովուրդը կայարանում խռնուած՝ իրարանցման մէջ էր: Ով ճարպիկ էր՝ կարողացել էր տեղ բռնել գնացքի մէջ—վաղօններում, պատճօրմների ու աստիճանների վերայ, վաղօնների կտրին, ամեն տեղ: Ատեղ գցելու տեղ չկար: Նստել կամ կանգնել էին իրար խիտ առ խիտ կպած, տակաւում դարսուած ձկների պէս: Յանկարծ, նրանց չար բախտից երկինքը չափողանց ուժեղին որոտաց: Լեռների բազմապատիկ արձագանգն էլ հետը միախառնուելով՝ ստացուեց մի սոսկալի սլայթիւն, թընդանօթի որոտի պէս: Խուճապահար բազմութիւնը մի րոպէ կարծեց, թէ տաճկական թնդանօթները գոռացին: Ի՛նչ սոսկալի տեսարան—լաց, աղմուկ, աղաղակ: Շտաբերը վաղօնների կտուրներին իրենց վայր թափեցին և այսահարի պէս վազեցին այս ու այն կողմ, իրենք էլ չիմանալով թէ ո՛ւր: Մինչև որ հասկացան, թէ դա երկնքի որոտն էր ու խեղճի եկան, ահագին տուժեցին մարդկի հոգեպէս: Վերջապէս, գնացքը չարժուեց դէպի Թիֆլիս:

Այդ օրերին Ղարաքիլիսայում էին նաև Վարոս Բաբայեան, Աղ. Շարաֆեան և ուսանող Թօքմաճեան, առաջինը՝ կայարանի կոմիտարի պաշտօնով, վերջինը՝ ինքնաշարժային հաղորդակցութեան վարիչի հանգամանքով: Իսկ Շարաֆեանը, որպէս Ալէքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեան և, մանաւանդ, նոյն քաղաքի արտակարգ յանձնաժողովի անդամ, ինչպէս նաև քաղաքային ու զինուորական բոլոր պահեստների լիազօր տնօրէն, այստեղ էլ դեռ չարունակում էր իր պահեստապետութիւնը՝ եղած պահեստների վերաբերմամբ, մանաւանդ որ Ալէքսանդրապոլի պետական պահեստներից բաւական բան էր փոխադրուած Ղարաքիլիսա:

Այցելելով վերոյիշեալ երեք անձնաւորութիւններին՝ ես առաջարկ դրի Ղարաքիլիսայում գտնուած պահեստները—չաքար, ալիւր, հսկայ քանակութեամբ դեղորայք, գործիքներ և այլն, որոնց մեծ մասը անխնամ թափուած էր կայարանում—բացօթեայ,

անձրեւի տակ — արագ կերպով Դիլիջանի վրայով տեղափոխել մեր-
ձակայ հայկական շրջանները: Միանգամայն պարզ էր, որ տա-
ճիկները շուտով Ղարաքիլիսան էլ պիտի գրաւէին և այդ ամբողջ
հարստութիւնը իւրացնէին: Այն ինչ Հայ ժողովրդի համար, որ
անհաւասար կռուի էր դուրս եկել տաճիկների դէմ և համարեայ
ոչինչ չուէէր, այդ ամենը լոյսից աւելի անհրաժեշտ էին:

Արդարութիւնը պահանջում է խօստովանել, որ մարդիկ հա-
ճութեամբ ընդ առաջ գնացին իմ առաջարկին — թէեւ շատ ուշա-
ցած — և նոյնիսկ մի քանի բեռնատար ինքնաշարժեր էլ իմ տրա-
մադրութեան տակ դրին՝ փոխադրութիւնը կատարելու համար:
Բայց, դժբախտաբար, ոչինչ անել հնարաւոր չեղաւ, որովհետեւ
նախ՝ շարաթն աւելի շուտ եկաւ քան ուրբաթը. տաճիկները շատ
շուտով Ղարաքիլիսա մտան: Երկրորդ՝ բէնզին չկար մեքենանե-
րի համար:

Կարճ ժամանակից յետոյ՝ Ղարաքիլիսան էլ ընկաւ, և տաճիկ-
ները սոսկալի կոտորած սարքեցին խաղաղ ազգաբնակչութեան
դէմ: Ղարաքիլիսայի կոտորածը տաճիկական գլուխ-գործոց կո-
տորածներից մէկն էր: Զխնայեցին անգամ հիւանդանոցում պառ-
կած հիւանդներին: Քաղաքում շատ կանայք ու աղջիկներ էլ, ի-
րենց պատիւը փրկելու և գաղանացած տաճիկ ձեռքը չընկնելու
համար, թոյն ընդունեցին ու մեռան: Յիշենք, օրինակի համար,
Ալէքսանդրապոլցի Մատուրեանի ընտանիքը, որի երիտասարդ ու
գեղեցիկ երկու աղջիկները իրենց մօր հետ միասին, թոյն ըն-
դունեցին ու նահատակուեցին:

Այստեղ էլ կրկնուեց նոյն պատմութիւնը՝ ինչ որ ամեն տեղ:
Զօրքը խուժանի վերածուած և խուժանի հետ միասին՝ փախչում
էր դէպի վրաստան կամ Դիլիջան — խուճապահար, գլուխը կոր-
ցրած: Դիլիջան ապաստանեց նաեւ զօրավար Նազարբէկեանը,
բազմաթիւ սպաների և իր սպայակոյտի պետի հետ միասին ընկ-
ճուած, յուսահատութեան ծայր աստիճանին հասած: Իսկ Դիլի-
ջանից էլ հեղեղը ձիով, սայլով, ոտով, ով ինչպէս կարող էր,
չարժուում էր դէպի Երեւան կամ Նոր Բայազետ երբեմն զինուած
ռաից գլուխ, երբեմն էլ սայլերի կամ բեռների մէջ թաքցրած
տանելով հրացաններ, ատրճառակ, փամփուշտ, անգամ գնդացի:

Զ. ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՓԱԽՉՈՂՆԵՐԻ ՄԷՋ

Ղարաքիլիսայից փախչողների մէջն ենք և Դիլիջանում ենք նմանապէս ես ու Գարեգին Նժդեհը: Վերջինը ոտի մօտի ծայրից վիրավոր: Գոնէ կապած ու կաղալով էր մօն գալիս, թէն չատերը չէին հաւատում, ասում էին, իր սովորական դերասանութիւններից է: Մեզ աւելի մտահոգում էր, ի հարկէ, Երեւանի վիճակը, որովհետեւ եթէ քայքայումն այսպէս շարունակուէր, տաճիկները անարգել Ղարաքիլիսայից Դիլիջան պիտի գոյնի և այստեղից էլ արշաւէին Երեւանի վրայ: Երեւանը այդ դէպքում հազիւ թէ կարողանար մի երրորդ նոր ճակատ էլ բաց անել: Մանաւանդ, որ նա Դիլիջանի կողմից միանգամայն տապալում էր համարում իրեն՝ կարծելով որ այնտեղ ահագին զօրք կայ, զօրահրամանատար կայ իր սպայակոյտով ու բաղմամբիւ սպաներով: Միւս կողմից, նրա բոլոր ուժերը արդէն կուռում էին Սարգսրաբադի ու Աբարաւնի ճակատներում և այլեւս անհնարին էր այդքան հապճեպով նոր ուժեր կազմակերպել ու ճակատ ուղարկել, անգամ եթէ նոր ուժեր լինէին:

Մի օր, առաւօտ կանուխ, Նժդեհի հետ միասին, գնում ենք Զօր. Նաղարեէկետնի մօտ, խնդրելու թէ նախ՝ չպէտք է թողնել, որ զինուորները, խուժանի հետ միասին, լքեն այս ճակատը և փախչեն Երեւան կամ այլուր, որովհետեւ ճակատն այսպէս մերկացնելով՝ մենք վտանգում ենք նաեւ Երեւանի, այլ և Բագուի դրութիւնը: Երկրորդ՝ Ղարաքիլիսայից Դիլիջան տանող միակ խճուղին անցնում է նեղ և անտառապատ ձորով: Եթէ այդ անտառների մէջ մի քանի հարիւր զինուոր դրուի՝ նրանք կարող են տաճկական հազարաւոր զօրքերին արգելք հանդիսանալ Ղարաքիլիսայից Դիլիջան անցնելու:

Զօրավար Նաղարեէկետնը, որ ծայրայնորէն յուսալքուած էր ու տխուր, մեզ պատասխանում է բառացի. «Ես այլեւս զօրք չունեմ, ինչ կարող էք՝ դուք արէք»:

Սրտաբեկ ու արտում Դուրս ենք գալիս զօրավարի մօտից: Մեր ամբողջ յոյսը նրա վրայ էր, իսկ նա էլ այդպէս յուսահատուած էր ու ձեռնթափ: Որոշում ենք փորձել և մեր ուժերով ու խօսքով աշխատել գէթ զինուորների փախուստի առաջն առնել:

Անգամ խուզարկութիւններ էլ ենք անում սայլերի ու բեռների մէջ, որպէսզի եթէ ընտանիքները գնում են՝ գնան, բայց գտնէ հրացան, փամփուշտ ու զէնք չտանեն հետները: Եւ այդ մասամբ յաջողում է մեզ:

Այդ օրերին Հնդկա-եւրոպական դժի միջոցով ես շարունակ հեռախօսային կապ էի պահպանում Արամի կամ նրա կողմից՝ Արշալոյս Աստուածատրեանի հետ: Սարգարաբադի հերոսամարտի նախօրեակին էր, 1918 թուի Մայիս 20ին: Սովորական հարց ու փորձից յետոյ՝ Արամն ինձ ասաց. «պատրաստու՛մ ենք վճռական ճակատամարտ տալու Սարգարաբադի մօտ: Ի սէր Աստծու, գոնէ երեք օր էլ պաշտպանեցէ՛ք Ղարաքիլիսայի ճակատը, որ թշնամին իր այդ կողմի ուժերը չբերէ մեր վրայ»: Ի հարկէ, խոստում տուի, բայց ո՞րտեղից և ի՞նչպէս պաշտպանէինք, երբ ո՛չ զինուոր կուր, ոչ զօրք: Սարգարաբադի հերոսամարտի վճռական օրերին թւում էր թէ Ղարաքիլիսան արդէն վերջացրել էր իր դերը: Սարգարաբադով 1918 Մայիս 22-ին, ինչպէս նաեւ Բաշ-Աբարանով՝ Աբարատեան աշխարհի հայութիւնն ընդմիջտ ազատուած էր տաճկական եռթաղանով քնաջնջուելու վտանգից:

Յաղթանակի ուրախ լուրը անմիջապէս ուղիղ թիւով յայտնում է ինձ Արամը: Հաղորդում եմ Նժդէհին, որի ցնծութիւնը անսահման է: Իսկոյն կաղալով շտապում է եկեղեցու բակը և ժողովրդին ու զօրքին միմիւրեքի հաւաքելով՝ կախարդում է ամենքին իր վարպետ խօսքով: Պատկերը մի անգամից փոխւում է և ամենքի ընկած ոգին բարձրանում: Այժմ ամենքը՝ և զօրքը, և ժողովուրդը պատրաստ են կռուելու և անգամ իրենց կեանքերը գոհարեցնելու հայրենիքի փրկութեան համար: Ի՛նչ սկսում է մի խանդավառ շարժում գէպի յետ, նորից Ղարաքիլիսա: Մինչդեռ քիչ առաջ ամենքի յուսահատ ու տխուր հայկացքն ուղղուած էր գէպի Սեմեոնովկայի բարձունքը՝ այնտեղից գէպի Երեւան, Ն.Բա-յազէտ և գէպի բոլոր մայրաքաղաքները գնալու համար: Այժմ ամենքը բերկրաւորով դառնում են գէպի յետ, գէպի իրենց կրէկուայ ճանապարհը, որտեղից անցել էին իրենց սեւ բոխտն անի-ծելով: Դառնում են գէպի Ղարաքիլիսա՝ կերտելու համար նշա-նաւոր հերոսամարտը:

Պանդավառութիւնը ընդհանուր էր: Դիլիջանցի հայ մայրիկը որ տարիների աղէտների շնորհիւ արդէն ընտելացել էր կիսա-կուշտ կեանքին, հանում էր վերջին սեւ օրուայ համար պահած իր մի բուռ ալիւրը և հաց թխելով՝ բաժանում էր իր բարեմաղթութիւնների հետ միասին՝ գէպի ճակատ դիմող հայորդիներին, որ գնան քաջութեամբ և հայրենիքի գլխին կախուած սուրբ փը-շուր փշուր խորտակեն:

Ու տեղի է ունենում Ղարաքիլիսայի աննման համարար:

Ղարաքիլիսայի կանաչադեղ հովտում հայ զինուորական ու ժողովուրդը մի անգամ էլ չափուկ իր դարձուր թշնամու հետ աննման հերոսութեամբ և պայքարեց կուրծք-կրծքի, ճակատ ճակատի, 26 Մայիս, 1918 թուին: Տաճիկներն անգամ խոստովանում են հայերի ցոյց տուած արիութիւնը:

Կռուի մամնատաք ժամանակը, որին ևս էլ բախտ ունէի ներկայ լինելու, երբ մենք համոզուած էինք, թէ յաղթանակի մօտիկ է և ահա թշնամին փոխուածի կը դիմէ, յանկարծ սրտաց թնդանթը և զնդացիւնները ճանչացին Մայմիսի դադարից, որին թշնամին յաջողել էր դրանել, զնդակների կարկուտ տեղաշու՜ւ և՛ ռոդմարեմի և՛ դէպի Դիլիջան տանող ճանապարհի վրայ: Աղբառեց սոսկալի խռճապ, մանաւանդ որ վասնիցի առկ էր և մեր նահանջի միակ գիծը՝ Դիլիջանի ճանապարհը: Կռիւը վերջացաւ և ողջ մնացածները, զնդակների տարափի առկ կուէ ձիգ անհւլով, հողիւ-հող մի կերպով Դիլիջան հասան:

Հետագայում երեսանի Աղգային խորհուրդը, իմ մասնակցութեամբ, սրպէս Ալէքսանդրապոլի Աղգային խորհուրդի նախագահի և վերոյիշեալ դէպքերին մօտիկ մասնակցողի, դատաւարութեան նման մի բան ուզեց անել ճակատի հրամանատար Բէյ Մամիկոնեանի վերաբերմամբ, նրան մեղադրելով Ղարաքիլիսայի դժբախտութեան համար: Նա յայտարարեց, որ ինքը հարկաւոր կարգադրութիւնն արել էր՝ Մայմիսը բռնելու համար և իրեն էլ զեկուցել էին, որ իբր թէ բռնել են: Բայց ինքը, հիւանդ պառկած լինելով, չէր կարողացել ստուգել իրողութիւնը: Դատը չըկոյացաւ երրեք, դէպքերի ձախորդ բերումով:

Վերոյիշեալ բոլոր փոթորիկների ու պատերազմների ընթացքում Անդրկովկասեան կառավարութեան հաշտութեան պատուիրակութիւնը, թէեւ Բաթումում նստած, սակայն կարծէք դոյութիւն չունէր, ոչինչ չէր անում: Տաճիկները իրենց յաջողութիւններով յղփացած, կարծես բոլորովին մոռացել էին նրա գոյութիւնը:

Մայիս 11ին տաճիկները հաշտութեան պայմաններ էին ներկայացրել Անդրկովկասեան պատուիրակութեան՝ Բաթումում: Սորա դարաբադի, Բաշ-Աբարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի ազդեցութեան տակ, Մայիս 26ին, նոր պահանջներ ներկայացրին 72 ժամուայ վերջնագրի ձեւով: Նոյն Մայիս 26ին վրացիները դուրս են գալիս Անդրկովկասեան Միութիւնից և յայտարարում են Վրաստանի անկախութիւնը: Սրանց յաջորդում են ազրբէյջանցիները:

Ստեղծուած էր մէկ շատ ծանր գոյավիճակ տմբողջ Անդրկովկասում և, մասնաւորապէս, հայութեան համար, մասնաւորապէս որ սա նախապէս բնու նախապատրաստուած չէր այդ անակնկալի համար: Այժմ կովկասեան ազգութիւններէն իւրաքանչիւրը ինքը պէտք է իր զլխի ճարը տեսնէր և իր բախտը տնօրինէր, որովհետեւ կենտրոնական իշխանութիւնը այլեւս չկար:

Եւ Դաշնակցութիւն կուսակցութեան — որ հայ ժողովրդի արթուն պատանին է եղել միշտ — Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովը, թաղային կոմիտեներին անդամներին հետ, չէնց նոյն Մայիս 26ին արտադարձ. նիստ գումարելով, քննութեան է առնում ըստ ստեղծուած գ. ռ. թ. իւնը և հետեւեալ բանաձեւը քուէարկում. —

«Ի նկատի ունենալով, որ Անդրկովկասեան Մէյմի ինքնացըրումից և վարտատանի անկախութեան յայտարարումից յետոյ, լաւ ծաւելու է Անդրկովկասեան կառավարութիւնը և հայ ժողովուրդը միտում է բախտի բերմանը, ներկայացուցչական ժողովը պետք է տնօրէնէ, որ Հայոց Ազգային Կենտ. Խորհուրդը, ռեֆորմացիոն իր կազմը, անցնի դործնելու հայութեան կենտրոնում, ստանձնելով կառավարական ֆունկցիոններ, օժտուած գիտատարական իրաւունքներով՝ հայ կեանքի բոլոր երկւայթիւնների և դործերի նկատմամբ (Ա. Կ. Կ. և Միտցեալ Հայաստան» էջ 15):

Թիֆլիսի դաշնակցական ժողովը յիշուի, շատ ճիշտ կերպով էր ըմբռնել և ճիշտ գնահատել վայրկեանի էութիւնը և հետագայ դէպքերը վարդապան այն ուղղութեամբ:

Նոյն արամադրութիւնները տիրում էին նաեւ մեր ժողովրդի զոնազան խաւերում: Սակայն առկաական վերջնադիրը մարերի մէջ քառս ու չիտթութիւն էր առաջադրել հայրական բոլոր շըրջաններում: Ապացոյց՝ Հայոց Ազգային Խորհրդի առաջին նիստը այս դէպքերից տնմիջապէս յետոյ:

Դաշնակցական հաստուածը, ըստ տկանատեսի վկայութեան, հակառակ է առձիկների վերջնադիրն ընդունելու: Հայ ժողովրդական կուսակցութեան ներկայացուցիչները պնդում էին, թէ պէտք է ընդունել, իսկ Սոցիալ դեմոկրատներն ու Սոցիալ յեղափոխականները բաւեր էին ծամծամում և վտխնում էին որոշ միտք արտայայտել (Ա. Կ. Կ. և Միտց. Հայաստան» էջ 15):

Իրերի այսպիսի կացութեան մէջ, Մայիս 28ին, Բաթումից վերադառնում են հաշտութեան պատաւիրակութեան անդամներ՝ Յ. Քաջապուրեան և Ա. Խաթիստեան, որոնք նոյն օրը և եթ մասնաւորապէս պեկոցում են ապրիս Ազգ. Խորհրդում, իրենց բանակցութիւնների և ստեղծուած դրութեան մասին: Ժողովը, անկի առաջ կանգնած, սկզբունքով ընդունում է, որ ստեղծուած պայ-

մաններում, միակ նպատակայարմար ու անխուսափելի միջոցը — Հայաստանի անկախութեան հռչակումն է։ Յաջորդ օրը Ազգային Խորհուրդը յատուկ պատուիրակութիւն է ուղարկում Բաթում — Յ.Քաջազնունի, Լ. Խատիսեան և Միք. Պապաջանեան՝ — վերջինը՝ Հայ Ժողովրդական կամ ռուս կառնտական կուսակցութեան ականաւոր մէկ անդամը, ռուսական պետական դեմոյի պատգամաւոր։ Մեռաւ Փարիզում, տարագրութեան մէջ, 1930-ին — Հայաստանի Հանրապետութեան սնունդից տաճիկների հետ բանակցելու և հաշտութիւն կնքելու համար։

Յունիս 4ին կնքուեմ է հայ-տաճիկ հաշտութեան պայմանագիրը, որով Հայաստանը պարտաւորուեմ էր յաղթական Տաճկաստանին զիջելու ոչ միայն Ռեստ-Լիտովսկի չարաշուք դաշնագրով պահանջուած գաւառներն ու քաղաքները, այլև որոշ շրջաններ Երևանեան նահանգից՝ Սուրմալու, Ալէքսանդրապոլ (մասամբ), Շարուր, Նախիջևան և այլն — ամբողջովին կամ մասամբ։ Որով, սերեմն անկախ Հայաստանի համար մնում էր միայն մի փոքրիկ հողաշերտ, հազիւ 11000 քառակուսի վերստ տարածութեամբ։

Մայիս 29-ին տեղի ունեցաւ մի կարեւոր խորհրդակցութիւն եւ՝ Հ. Յ. Դ. Արեւելեան և Արեւմտեան Բիւրոների, Ֆրակցիանեքի, Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտէի և Սէյմի ու Հայոց Ազգ. Խորհրդի դաշնակցական հատուածների արտակարգ նիստը, նորից նոյն խնդրի առթիւ։ Մտքերի փոխանակութիւններից յետոյ, այստեղ էլ որոշուեց յայտարարել Հայաստանը անկախ հանրապետութիւն և կազմել կառավարութիւն կօալիսիօն հիմունքներով — Հայ կեանքում զեկալմար պէր կատարող քաղաքական կուսակցութիւնների անդամակցութեամբ։ Յ. Քաջազնունին բնորոշեց որպէս թեկնածու վարչապետութեան, իսկ մինչև օրինական պարլամենտի հրաւիրումը Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդն էր մնում որպէս հանրապետական Հայաստանի օրէնսդիր իշխանութիւն եռու պատկուած ցանկով։

Յաջորդ օրը, Մայիս 30ին՝ Ազգային Խորհուրդն եւս նիստ դումարելով, համարեայ ամբողջութեամբ և առանց փոփոխութեան որդեգրեց վերոյիշեալ սկզբունքները և հրապարակեց հետեւեալ ազգը, որ և բերում ենք նոյնութեամբ։ —

Յայտարարութիւն. — Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեան լուծումով և վրաստանի ու Ադրբէյջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների գերագոյն և միակ իշխանութիւն։ Որոշ ժանրակշիռ պատճառներով, Թողնելով մօտիկ ուղադարձում կազմել Հայոց Ազգային կառավար-

րութիւն՝ Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները հայկական գաւառներէր քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար: Հայոց Ազգային Խորհուրդ, 1918 թ. Մայիս 30, Թիֆլիս:

Աւելի ճիշտ կը լինէր Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան օրը ընդունիլ փոխանակ Մայիս 28ի, Մայիս 30ը՝ որովհետեւ հայ ժողովուրդի պաշտօնական և իրաւասօս գերագոյն մարմինը՝ կենտրոնական Ազգային Խորհուրդը, Մայիս 30ին է հռչակել այդ անկախութիւնը — իրաւամբ տեսնւմ է Ս. Վրացեանը (Ճիշդագիտ և Միացեալ Հայաստան, էջ 16):

Թէ ի՞նչ էր այդ օրերին Հայաստանի և հայութեան վիճակը, ահա թէ ինչպէս է ներկայացնում Ա. Ալպոյսճեանը. —

«Երբ անդին հայ ժողովուրդը իր բախտը կը վճռէր զէնքով, Թիֆլիսի մէջ իր ներկայացուցիչները կուտային նոյնպէս վճռական որոշումը: Երկար և անքուն գիշերներէ յետոյ, Հայոց Ազգային Խորհուրդը Մայիս 28ին կ'որոշէր յայտարարել ինքզինք ազգային գերագոյն իշխանութիւն և հայկական խնդիրները լուծելու միակ ձեռնհաս օրգան, փութալով Երեսոն՝ Հայ Հանրապետութեան գաղափարը հիմնաւորելու և մարմնացնելու համար: Եւ կը յաջգէր կատարելու այդ աշխատանքը երկրի մը մէջ, որ անօգնական և արտաքին աջակցութիւնէ զուրկ, շրջապատուած էր թշնամիներէ և աշխարհի հետ հաղորդակցելու անկարող՝ մասնուած էր յուսահատութեան:

«Երկիրը ներքնապէս ալ չափազանց քայքայուած էր: Իր բռնակշռութեան կէսէն աւելին կը բաղկանար փախստականներէ, որոնք ոչ ուտելիք ունէին, ոչ հագուստ և ոչ պատուարան: Գիւղերն ու ագարակները աւերուած էին և մշակութիւնն ալ դադարած: Գիւղացիք ստիպուած էին յրենց սերմնացուն ուտելու և ըսպաննելու մշակութեան յատուկ անասունները՝ անոնցմով սնանելու համար: Սոյն իր բոլոր աշակերտութեամբ — ընկեր ունենալով վարակիչ հիւանդութիւնները, մասնաւորապէս թիֆուսը — կոտորակէր ժողովուրդը: Բժիշկ և դեղագործ չկային: Երկաթուղին թրքաց ձեռքն էր. ոչ մէկ տպրանք արտադրու կարելիութիւն կար: Ռուսիոյ, Եւրոպայի, Պարսկաստանի և դրացի երկիրներու հետ հաղորդակցութիւններն ընդհատուած էին: Վրաստան և Ասորի պէյլան չէին ուզեր տալ ոչ մէկ անհրաժեշտ ապրանք:

«Ամեն ինչ կը պակասէր: Լուսաւորութեան քարիւղն անդամ և պետական պաշտօնատանց գործառնութեանց համար անհրաժեշտ թուղթն անգամ չի կար երկրին մէջ: Ռուս կառավարական վարչութիւնը խորտակուած էր. կոտարեալ անիշխանութիւն և քաոս

կը ախրէին: Անհրաժեշտ էր ծայրէն սկսիլ և կանգնել աղգային նոր կեանք մը՝ հնին փլատակներուն վրայ: Ասոր համար պէտք էր, որ նախ ապահովուէին որսուքին թշնամիներու դէմ: Ատոնցմէ ամենէն ահարկուն էր Թուրքիան: (Թէոդիկի Ճեմենուն Տարեցոյցը 1921 թիւի):

Բարեբախտաբար հայութիւնը Սարտարուպատի, Ղարաքիլիսայի և Բաշ-Աշարանի հերոսամարտերով բաւական ամրացրել էր իր անկախութեան հիմունքները և անգամ իր ոտիս թշնամուն՝ տաճկին յարգանք ներշնչել թէ հայ ժողովուրդը յամենայն դեպս հաշուի առնելու մէկ ոյժ է և ուրեմն նա պէտք է ապրի և գլուխ դնելու համար մէկ անկիւն ունենայ լուսնի տակ: Ահա թէ ինչո՞ւ Թուրքը արժանի համարեց Յուսէֆ Յուսէֆին ստորագրելու Բաթումի դաշնագիրը հայ պատերազմութեան հետ, ճանաչելով Հայաստանի անկախութիւնը և հայութեան ողատ ապրելու իրաւունքը—թէկուզ մէկ շատ փոքրիկ հողաշերտի վրայ ու ամենածանր պայմաններում:

Որպէս տրամաբանական հետեւանք կատարուած փաստի՝կազմուեց անկախ ու Հանրապետական Հայաստանի անդրաձայն կառավարութիւնը հետեւեալ անդամներով—նախարարապետ՝ Թ. Քաջաղ-նունի, ներքին գործոց նախարար՝ Արամ Մանուկեան, արտաքին գործոց՝ Ա. Խատիսեան, ելեւտական՝ Խ. Կարճիկեան, արդարադատութեան՝ Գր. Պետրոսեան և զինուորական՝ զօրավար Թ. Ախվերստան (Ճեմենուն և Միացեալ Հայաստան էջ 17):

Յուլիս 17ին Հայոց Աղգային Խորհուրդն ու կառավարութիւնը Թիֆլիսից մեկնեցին Երևան—Թիֆլիս—Իջևան (Քարվանսարա) երկաթուղագծով: 1918 թուին Օգոստոս 1ին մայրաքաղաք Երևանում բացուեց Հանրապետական Հայաստանի առաջին օրէնսդրի և դերագոյն հիմնարկութիւնը—Հայաստանի Խորհուրդը:

Ահա այսպէս, հիւր ու սրի միջով անցնելով և երկար ու անակարգերի տառապանքներ ապրելով՝ հայութիւնը վերջուպէս իր ազատութեան հանգրուանը հասաւ: Կար մի ժամանակ, երբ ամեն ինչ կորած — վերջացած էր համարուած և փրկութեան ոչ մի յոյս այլևս չէր մնացել: Հայ ժողովրդի բովանդակ հայրենիքը վերածուած էր մի հսկայ աւերակ քաղաքի, ուր կեանք չկար, կենդանութիւն չկար, միայն մնում էր Արարատեան աշխարհը, ուր կենդանութեան շողը դեռ չէր մարել և ժողովուրդը չնչուս էր, սակայն այդտեղ էլ կարիքներն ու որբութիւնն էին իշխում արապէս:

Բայց պատի՛ւ մեր ցեղին, իր անսահման կենսունակութեան շնորհիւ՝ նա դուրս եկաւ համատարած թշուառութեան միջից, առասպելական այն հսկայի նման փչեց իրեն խեղդող մահուան օղակը և խրոխտ ու հպարտ՝ դէպի ծագող արշալոյսը դիմեց:

Է.— ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այսպէս ուրեմն, աղատադրուած Հայաստանի ազգային և պետական-քաղաքական բոլորանշան իշխանութեան զերազոյն կրողը հանդիսանում էր Հայաստանի Խորհուրդը, որը կազմուած էր նոյն հիմունքներով, ինչ հիմունքներով կազմուել էր Հայոց Ազգ. Խորհուրդը 1917 թուի Սեպտեմբեր ամսու թիֆլիսում, հրաւիրուած Ռուսահայոց Ազգային համագումարում: Կազմուած էր հայ կեանքում աչքի ընկնող կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից, ըստ որում Հայոց Ազգ. Խորհրդի կողմը որպէս հիմք ունէր Թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդը. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ Ս հոգի, Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւնը՝ Չ. Սոց.-յնդափոխականները՝ Զ, և Սոց.-Դեմոկրատները՝ նոյնպէս Չ, այդ շրջանում Սոց.-Դեմոկրատիայի թիւերը — փոքրամասնական և մեծամասնական — տակուին բաժանուած չէին իրարից և ընտրութիւններին, մէկ ճակատով էին ներկայանում. ընդամէնը՝ 18 հոգի: Հայաստանի Խորհրդի համար այդ թւերը եռապատկուած էին, որով ուրեմն Հայաստանի Խորհրդում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն ունէր 18 հոգի, իսկ միւս կուսակցութիւններից խորաքանչիւրը՝ ճակտան հոգի:

Սակայն որպէս զի Հայաստանի Խորհրդի պատկերն ունէր մօտեցուի Հայաստանի ընտկչութեան ազգադրական և դասակարգային շնորոշումն, Խորհրդում աթոռ ունէին 3 հոգի Հայ Ժողովրդի — այսպէս կոչուած — տնկուսակցական զանգուածից՝ Տիգրան Բէկզաւան, Սահպան Մամիկոնեան և Պետրոս Զաքարեան, որոնցից առաջին երկուսը զաշնակցութեան համակիր, իսկ վերջինը՝ Սոց.-դեմոկրատիայի Ս հոգի: Հայաստանի թուրք ազգաբնակչութիւնից, 1 հոգի ռուս՝ Իվան Զօրին, նախկին վերատեսուչը Երեւանի նահանգի պետական ժողովրդական դպրոցների և նախագահը՝ Երեւանի ռուսաց ազգ. Խորհրդի. և 1 հոգի էլ Նիդիդի ազգաբնակչութիւնից, Իւսուֆ Բէկ Թէյմուրով, Բարդոյեան լեւոնեում ապրող՝ եղիգիների ցեղապետը: Որով Հայաստանի Խորհրդի անգամներ ընդհանուր թիւն էր 41:

Խորհրդի գիւտնը կամ նախազանգութիւնը կազմուած էր նորից ըստ Խորհրդում բազմած կուսակցութիւնների թուի կամ տեսակա-

րար կշռի. ըստ որում նախագահը՝ Աւետիս Սահակեան, գիւղատնտես, աւելի ծանօթ Հայր Աբրահամ անուոյով, երկու փոխ-նախագահներէց մէկը՝ ժողովրդական, Գր. Տէր Խաչատրեան, երեւոյցի, նշանուոր փոստաբան, իսկ միւսը՝ սոց.-դեմոկրատ և սոց.-յեղափոխական կուսակցութիւններէց՝ Դուրիթ Զուբեան, սոց.-յեղափ., ռեսուցիչ-մաթեմատիկոս, աւագ քարտուղար՝ անկուսակցական Պետրոս Զաքարեան և կրտսեր քարտուղար՝ դաշնակցական եփրեմ Սարգսեան, ռեսուցիչ, հասարակական գործիչ:

Շատ համեստ պայմաններում Հայաստանի Խորհուրդը Օգոստոս 1ին (1918 թ.) բաց արու իր անդրանիկ նիստը: Ներկայ էին Գերմանիայի, Աւստրիայի, Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և Ռւս-րանիայի գիւտանադատական ներկայացուցիչները: Ներկայ էր հետաքրքրուողներ խառն բազմութիւն ևս, իսկ նախարարական •թեկնում բազմած էին տնդրանիկ հայ նախարարները:

Դուրերի ստրկութիւնից յետոյ՝ մեր հայրենիքը այժմ այլևս անկախ էր, իր րախտի, իր ճակատագրի տնօրէնը: Բայց ի՞նչպիսի պայմաններում — փոքրացած, քայքայուած, սովամոհ, ուժասպառ, նոսր դամոկլեան սրի ներքոյ: Սակայն շնայած դրան՝ չատերի մէջ այն անխախտ հուսաքը կար, որ գրութիւնը այսպէս չի մնայ, որ ճանձնե քառսը կը վերանայ, կաշկանդիչ չըդ-թաները կը խորտակուեն և հայ ժողովուրդը լիուլի հնարասարու-թիւն կը ստանայ իսկապէս ազատ ու անկախ մպրկը:

Ահաւասիկ Խորհրդի նախագահ, Ա. Սահակեանի (Հայր Աբրահամ) պատմական ճառը, այդ գեղեցիկ լուստեսութեամբը տպաւ-ւած, որ նա արտասանեց եղակի ներշնչումով, Խորհրդի նիստը բացուած յայտարարելով. —

«Բաղադրացիներ, պատգամաւորներ Հայաստանի Խորհրդի, Թիֆլիզի Հայոց Ազգային Գերագոյն Խորհրդի կողմից ևս պա-տիւ ունեմ այսօր բաց անել տնդրանիկ նիստը Հայաստանի Խոր-հրդի և յայտարարել, որ այսուհետեւ սա՛ է միակ լիազօր մար-մինը՝ մոփոխող իր մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական իշխանութիւնը: Այս օրը կը դառնայ մեզ համար պատմական և կը բանայ մի նոր լուսաւոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետու-թեան կեանքում՝ ինքնուրոյն քաղաքական և տնտեսական զար-գացման: Այս օրը կը մնայ միշտ յիշատակելի և այն պատճառով, որ առաջին անգամ իրականացած ենք սեանութ մեր նեղ հորիզո-նի տակ գեղեցիկ երազանքն ու նուիրական տենչը ինքնորոշման, թէեւ տնհնարին դժուարին պայմաններում:

«Ենթադրելով որ մեր երկրի տնկախութեան հորցին չատերը

ձեռքանից լուսատու իսկ չեն, ևս յոյժ կարեւոր եմ գտնում այս բարձր ժողովին ներկայ յղելու այն փուլերը, որոնցով անցել է սկզբից մինչև իր վերջին ձեւակերպումը անկախ պետութիւնների գաղափարը անդրակրկիտսւմ: Մեր հանրապետութիւնը, ինչպէս և միւսները, հանգէս եկան իբրեւ անկախ պետութիւններ այն օրից, երբ Անգրկովկասեան Սէյմը Մայիսի 28ին իրեն յայտարարեց կազմալուծուած: Վրաց սոց.-դեմոկրատ ֆրակցիայի նախաձեռնութեամբ և առաջարկութեամբ նոյն օրն իսկ Վրաստանը յայտարարեց իրեն անկախ:

Անգրկովկասի ժողովութիւնը փլուկուեց յետոյ՝ մեր երկիրը թողնուած էր իր բոխտին: Ուստի Հայոց Ազգային Խորհուրդը շտապեց իր վրայ վերցնել կառավարութեան բոլոր ֆունկցիաները: Հէնց այդ ժամանակ էր, որ ստացուեց Օսմանեան կառավարութեան բոլորին յայտնի վերջնագիրը նոր հողային գրաւումների մասին և պահանջուեմ էր պատասխան 48 ժամուայ ընթացքում: Դերագոյն խորհրդի կողմից անմիջապէս առանձին պատասխարկութիւն ուղարկուեց Բաթում յանձինս Յ. Քաջաղունու, Մ. Պապաջանեանի և Ա. Խատիսեանի, տալով նրանց արտակարգ լիազորութիւններ բանակցութիւններ վարելու տաճիկ պատուիրակութեան հետ:

Մեր պատուիրակութիւնը յաջողեցրեց սրտ ուղղումներ մտցնել սահմանների մէջ, բայց և այնպէս ստիպուած էր ընդունել վերջնագիրը և խաղաղութեան դաշինք կնքել Վէհիբ փաշայի և Խալիլ Բէյի հետ: Այստեղ առաջին անգամ Հայոց Ազգ. Խորհրդի պատգամաւորները պաշտօնապէս ճանաչուեցին իբրեւ ներկայացուցիչներ Անկախ Հայաստանի և ստորագրեցին Յունիսի 4ի դաշինքը:

Մեր պետութեան անկախութեան մասին յայտնի է նախպէս Տաճկաստանի գաշնակից պետութիւններին՝ Դերմանիային, Աւըստըրիային, Բուլղարիային: Պոլսում է մեր երկրորդ պատուիրակութիւնը, որի մէջ մտնում են Ա. Ահարսեանը, Ա. Խատիսեան և Մ. Պապաջանեանը, որոնք ուղևորուել են այնտեղ Օսմանեան կառավարութեան հրաւէրով բանակցութիւններ վարելու Տաճկաստանի և նրա գաշնակից պետութիւնների հետ:

Այսպիսով բազմակողմանի քննելով մի կողմից՝ երկրի ուժեւորը և այն հանգամանքները, որոնց մէջ գտնուեմ է հայ ժողովուրդը, և միւս կողմից՝ քաղաքական և տնտեսական ստեղծուած դրութիւնը, Հայոց Ազգ. Խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը և տնողք գիտակցութեամբ որոշեց վերջնականապէս ընդունել վերջնագիրը և ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը, իրեն յանձնելով պատմութեան անսպառ դատաստանին:

«Այո՛, մեր հանրապետութիւնը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով. նա զրկուել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մէջ տեղաւորել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը և կարծես թէ պայմաններ չունի անկախ գոյութեան համար: Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ: Ես հաւատում եմ, որ մեր սահմանները կ'ընդարձակուեն կենսաբերկար թէ օրէնքի ոյժով, մեր արդար և անվիճելի իրաւունքների պաշտպանութեամբ մեր գրաւուած հողամասերի վերաբերմամբ և նոր բարեկամական դաշինքով Տաճկաստանի ու նրա գաղնակից պետութիւնների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկայ են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնութեան ու խաղաղութեան ուղին և ուզում եմ յուսալ, որ չենք սխալուում:

«Մինչ այդ մենք կը կատարենք սրբութեամբ և անչեղ կերպով մեր այն պարտականութիւնները, որոնք բխում են խաղաղութեան դաշինքից: Թողնենք տպագայ հեռանկարները, յամենայն դէպս այսօր այսպիսի, առանց տատանումների և լիակատար վճռականութեամբ մենք պցում ենք խորիսխը մեր պետական նաւի և դնում ենք հիմքը պետական շէնքի, ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան՝ ի բարօրութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան բոլոր ազգութիւնների, իբրեւ գաւազները մէկ հարազատ մայր հայրենիքիս:

Հայաստանի Խորհրդի յաջորդ նիստում վարչապետ Յ. Քաջողունին, ըստ ընկալեալ սովորութեան, կարգաց կառավարութեան յայտադիրը (գեկլարացիա), որից նոյնպէս շատ պարզ երեւում է, թէ ի՞նչ անմխիթար վիճակի մէջ էր գտնուում Հայաստան աշխարհը, իր աղատութեան արշալոյսին: Աւելորդ չենք համարում այդ յոյժ կարեւոր փաստաթուղթը ամբողջութեամբ բերել այստեղ, մանաւանդ որ նա ընդգրկում է իր մէջ մեր կեանքի բոլոր գլխաւոր մարզերը:

«Բացառիկ ծանր պայմանների մէջ է գործի անցել իմ կազմած կառավարութիւնը — ուսում է նա յայաադրի նախաբանի մէջ: Նա կոչուած է իրականացնելու գործադիր իշխանութիւնը մի պետութեան մէջ, որ դեռ նոր է ծնունդ առել և տակաւին դուրս չէ եկել իր կաղմակերպման առաջին շրջանից: Կառավարութիւնը, չունի ոչ մի յենարան անցեալում. նա չի յաջորդում նախկին կառավարութեան՝ շարունակելու արդէն ընթացքի դրած պետական աշխատանքը: Նա նոյնիսկ չի ժառանգում կենտրոնական իշխանութեան կարիքներին յարմարեցրած պատրաստի տպարատները: Նա հարկադրուած է սկսելու ամեն բան սկզբից: Անձեւ քուսի և ուերակներ ի կոչից նա պէտք է ստեղծի կենսունակ և աշխատունակ մի մարմին:

«Միւս կողմից՝ կառավարութիւնը գտնում է երկիրը այնպիսի վիճակի մէջ, որի բնորոշման համար մի բառ կայ միայն — կա. աստորոքֆիլ: Չորս տարի տեւող պատերազմը, մեծ յեղափոխութիւնը, ռուսական զօրքերի անկանոն նահանջը մեր սահմաններից, կայսրութեան տարրալուծումը, պատերազմական ճակատի վրայ կրած մեր պարտութիւնները, տերիտորիաների կորուստը, անդրկովկասի բաժանումն անջատ պետութիւնների — այս խորին ցնցումները չէին կորսող չթողնել իրենց յետեւից տհալի հետքեր:

«Տնտեսական կեանքի ու ֆինանսական դրութեան կասկածալ քայքայում, դադարում ուղարկյալների արգիւնաւորութեան և փոխանակութեան, կենսամիջոցների ծայր աստիճան պակասութիւն, ամենատնտեսական առարկաների բացակայութիւն կամ սոսկալի թանգութիւն, ներմուծման բացարձակ քնդհանում, երկաթուղային հաղորդակցութեան դադարում, երթևեկութեան սերիշ միջոցների պակասութիւն, տպահարկը-հաղարկութիւն հաշուող անասուն և անասնադ զաղթականութիւն, անասնաբու կացութիւն սահմանների վրայ և որպէս անխուսափելի հետևանք այս բոլորի տնիշխանութիւն: Ահա թէ ինչպիսի ծանր պայմանների մէջ կանչուել է աշխատանքի իմ կառավարութիւնը»:

Այս բացառիկ դրութիւնը նախորդում է արդէն կառավարութեան բնայլի, նա չի կորսող ձգտել բազմակողմանի ու լրիւ գործունէութեան: Չի կորսող սեննալ լայն ծրագիր և սահմանափակուելու է ամենատնտեսական ու միանգամայն անյատաճելի խընդիրներով: Կոսեցնել քայքայման պրոցէսը, հանել երկիրն տնիշխանութեան վիճակից ու ստեղծել պետական շինարարութեան համար անհրաժեշտ պայմաններ. — ահա՛ թէ ինչպէս է ըմբռնում իր կոչումը՝ ներկայ կառավարութիւնը:

Համաձայն սրան՝ կառավարութիւնը դիտելու է լուծման հետեւեալ խնդիրները. —

ա. Ներքին գործերի սանմաններում

1. Հաստատել երկրում տարրական իրաւակորդ, կեանքի ու դոյքի ապահովութիւն: 2. Բանալ հաղորդակցութեան ճանապարհները անարգել երթևեկութեան համար: 3. Վերականգնել պօստ-հեռագրական նորմալ հաղորդակցութիւն թէ՛ երկրի մէջ և թէ՛ հարեւան պետութիւնների հետ: 4. Առանդուն միջոցների դիմել կարելու չափ մեղմացնելու պարենուսման տաքնապը: 5. Տնօրինել զաղթականների ու փոխտականների վիճակը՝ մասամբ վերադարձնել իրենց տեղերը, մասամբ տեղաւորել նոր վայրերում: 6. Նախապարտասել Հայաստանի Սահմանադիր ժողովի հաւաքումը կարելու չափով չուս:

բ. Ֆինանսների սահմաններում

Հող պատրաստել սեպհական դրամական սխեմի հիմքը դրանելու համար^(*)։ Ձևաձևերի տնտեսական միջոցներ, որպեսզի կրկնվի տպահանգի դրամական նշաններով, վերականգնի արդեն նախնական կետերը և տպահանգների փոխանակություններ, ինչպես նաև մշակույթի հարկերի տուրքի սխեմա։

գ. Արդարադատության սահմաններում

Յարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրաւունքակազմին և իրաւական սովորութիւնների պայմաններին, միաժամանակ մասնակից անհատի քրեական դատավարութեանը ժողովրդի ներկայացուցիչներին։

դ. Զինուորական գործերի սահմաններում

Վերականգնել երկրի զինուորական ոյժերը՝ նպատակ ունենալով ստեղծել թիւով ոչ մեծ, բայց սգով ու կորզուղողութեամբ ուժեղ բանակ։

ե. Արտաքին գործերի սահմաններում

1. Արտաքինը օսմանն է կայսրութեան հետ հաշտութիւնը և բարի դրացիական յարաբերութիւններ ստեղծել նրա հետ։ Ուստի կատարել այն բոլոր պարտականութիւնները, որ մենք յանձն ենք առել օսմանն է կայսրութեան հանդէպ ու հետեւել, որ օսմանն է կառավարութիւնը իր կողմից տնի նոյնը մեր վերաբերմամբ։ Մտաւորապէս լուծել օսմանն է զօրքերի մեր կրկնից դուրս բերելու հարցը և դադարեցնել վերադարձը։

2. Ազգայինի ու Վրաստանի հետ փոխադարձ համաձայնութեան գաղով՝ լուծել Հայաստանի և այդ պետութիւնների սահմանների հարցը՝ հիմք ունենալով ազգագրական սկզբունքը, իրեն միակը, որ համապատասխանում է ռամկավար պետութիւնների ոգուն և նպատակներին։

Լիւրիդացիայի կնիքակի, համաձայնութեան գաղով Ազգայինի և Վրաստանի հետ, ընդհանուր հիմնարկութիւնները և գոյքը, որ մնացել են Անդրկովկասի հանրապետութիւնից։

Այս է կառավարութեան ծրագիրը։ Այս կարելի է անուանել պետութեան գոյութիւնն տպահանգի ամենամանրագիտ դրամականների ծրագիր — աւելացնում է վարչապետ Գալստիանին՝ յայտարար ընթերցումից յետոյ։ Պարզ է, որ նա չի ընդգրկում երկ-

^(*) Հասկանալի է, որ Հայաստանը մեծադ զրամ (ոսկի, արծաթ եւ այլն) չունէր, սկզբնական երջանում չունէր նաեւ իր սեպհական քրագրամը եւ գործ էր ածում ռուսական եւ անդրկովկասեան քրագրամները։ Հեռագրայում ունեցում իր սեպհականը։

րի բազմազան կտրիքները իրենց ամբողջութեամբ, որ նրա սահմաններից դուրս մնում են մի շարք կարեւոր և արդէն հասունացած խնդիրներ — շարունակում է նա: Բայց կառավարութիւնը չի դնում հերթի այդ խնդիրները, որովհետեւ նրանց լուծումը այսօրուայ պայմանների մէջ համարում է անկարելի:

Կառավարութիւնը չի ուզում սխալների մէջ գցել երկիրը լայն հեռանկարներով և անիրադարձելի խոստումներով. չի ուզում վերցնել իր վրայ պարտականութիւններ, որոնց կատարումը վեր է իր ուժերից: Կառավարութիւնը համապատասխան է, որ իր առաջադրած ծրագիրը մաքսիմումն է այսօրուայ հնարաւորութեան: Կառավարութիւնը լարելու է իր ամբողջ ոյժն ու կարողութիւնը այդ մաքսիմումին հասնելու և յոյս ունի յաջողութեամբ լուծելու դրսւած խնդիրների դռնէ մի մասը, կթէ իր կտրիմ ունենայ խորհրդի անվերապահ վստահութիւնը և դարձօն աջակցութիւնը: — վերջացնում է նա:

Անկախութիւնը իր բարիքները շատ շուտ ցոյց տուց հոյժողովրդին ու հոյ երկրին: Խորհուրդը և կառավարութիւնը, իրենց թիկունք ունենալով Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և գլխաւորապէս նրա վրայ յենուած, անձնուէր սրտցաւութեամբ դործի տնցու: Ու համատարած գերեզմանատուն համարուող հայրենիքը ճանձնե քառօրից և ճաւերակների կոյտից՝ ելնելով՝ սկսեց արագ քայլերով բարձրանալ և գէպի բնականոն կեանքի սահմաններն ընթանալ: Ժողովուրդը մի քիչ շունչ առաւ և կամայ-կամայ իր կուրացած մէջքն ուղղելով՝ ստքի կանգնեց:

Ինչպէս յայտնի է, Յունիս 4ի դաշնադիրն ստորագրելուց յետոյ՝ տաճիկ կառավարութիւնը հրաւեր էր ուղարկել Հայաստանի կառավարութեան՝ Պոլիս ճամբել իր պատուիրակութիւնը վերջնական խաղաղութեան դաշինք կռելու համար: Եւ Յունիս 19ին Պոլիս են հասնում հայ պատուիրակները - Ա. Ահարոնեան, Ա. Խատիսեան և Մ. Պապաջանեան - ընդունալով տաճիկական հրաւերին: Բայց նրանք աշխատում էին ձգձգել բանակցութիւնները, սպասելով Ներսիսյան մղուող բանակցութիւնների արդիւնքին: Հայ պատուիրակութիւնը, բացի դրանից, նաեւ դժուարանում էր չիր դաշնակից՝ Լեւոնական պետութիւններից անջատ և առանց նրանց գիտութեան հաշտութիւն կնքել տաճիկների հետ:

Բայց վերջ ի վերջոյ նա հարկադրուած է լինում կնքելու հաշտութիւնը Հոկտեմբեր 26ին, որով տաճիկները պարտաւորուած էին քաշել իրենց զօրքերը Հայաստանից մինչև Բրեստ-Լիդովսկի դաշնագրով որոշուած սահմանները: Սակայն մի քանի օրից յետոյ դաշնակիցների ու տաճիկների միջև Մուդրոսում կնքուած

զինադադարը գալիս էր յեղաշրջելու ամեն ինչ: Այժմ տաճիկները պարտաւորուած էին քաշել իրենց զօրքերը աւելի յետ. այն է՝ մինչև նախապատերազմեան (1914 թ.) ռուս-տաճկական սահմանը:

Այսպէս ուրեմն, Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնից հաղիւ ընդամենը 4-5 ամիս անցած՝ ընդարձակուած են մեր նորակազմ պետութեան սահմանները՝ «պատմութեան երկաթէ օրէնքի» հարկադրութեամբ: Տաճիկները արագ-արագ դատարկուած են իրենց գրաւած վայրերը դաշնակից պետութիւններից մէկն ու մէկի, գլխաւորապէս Անգլիայի, մի սպայի մատի շարժումով: Եւ այն տարուայ Դեկտեմբեր 6ը վերջին օրն էր, երբ տաճկական վերջին ուժերն էլ պիտի հեռանային Հայաստանի համարապետութեան հողից:

Ձի կարելի նկարագրել, թէ ինչ մեծ ցնծութիւն էր տիրում ամբողջ Հայաստանում տաճիկ զօրքերի հեռանալու նետ միասին: Վերանում էր բռնութեան, կոտորածի մղձաւանջը, որ կապարի նման ծանրացած էր բովանդակ հայութեան սրտերի վրայ: Եւ դժբաժնի հետ միասին՝ ազատագրուած երկիրը հնարաւորութիւն էր ըստաւանում ազատօրէն շնչելու և շինարար աշխատանքով նոր կեանքի հիմքերն ամրապնդելու:

Տօնական օր էր մանաւանդ Դեկտեմբեր 6-ը, որովհետեւ այդ օրը տաճիկները պիտի թողնէին իրենց վերջին կայանը — Երեւանի պատերի տակ, Թուրքիւղ ուսանը — և ընդմիջաւ հեռանային: Որով վերացուած էր տաճիկ հոտը Հայաստան աշխարհից: Ճիշտ է, թէև նրանք նախապէս արդէն աւերել էին երկիրը և հեռանալով էլ իրենց հետ կողոպտում-տանում էին ինչ որ հնարաւոր էր -- վազոններ, շագմեքենաներ, ինքնաշարժեր, հեռագրի ու հեռախօսի պարագաներ, մեքենաներ, գործիքներ, ցորեն, գարի, կաշի, կենդանիներ, երկաթ, պղինձ, դուռ-պատուհան, գորգ, կարասիներ, անգամ կտուրների թիթեղները — բայց և այնպէս թող տանէին ամեն ինչ, միայն թէ չուտ գնային:

Տաճիկների գնալովը՝ կարսի ամբողջ նահանգն ու Նախիջևանի գաւառը նորից միացան մայր հայրենիքին: Տաճիկներին ու գերմանացիներին, ամբողջ Անդրկովկասում, ինչպէս նաեւ Հայաստանում, այժմ փոխարինեցին դաշնակից անգլիացիները և մասամբ ֆրանսացիները: Բացուեցին ճանապարհները, հաղորդակցութիւնը վերսկսուեց: Հայաց աշխարհը, դուրս գալով իր պաշարման վիճակից, մէկ կողմից Նախիջևան-Ջուլֆուով կապուեց Պարսկաստանի հետ, իսկ միւս կողմից՝ Բաթումի ու Սև ծովի միջոցով Եւրոպայի և Ամերիկայի հետ: Դրսից՝ գլխաւորապէս Ամերիկայից, սկսուեց առատօրէն գալ հաց, հազուադէպ, խաւցրած

կաթ, դեղորայք, դրամ առգմամթերք, ամեն ինչ, որով սովորա-
հար ու թշուառ ժողովուրդը կամաց-կամաց ուշքի եկաւ:

Այսպիսով հայութիւնն ու Հայաստանը 1919 թուի նոր տարին
դիմաւորեցին ուրախ ու ժպտուն—տաճկական սարսափից ազատ ու
աւաղազայի լուսաբոյն յոյսերով: Հոգեկան բարձր թռիչքով՝ բոլոր
ազնիւ ու հայրենասէր հայորդիները լծուած էին մի տենդագին
աշխատանքի—երկրի վերաշինութեան ու Հանրապետութեան ամ-
րացման սրբազան գործին: Իրենց կարողութիւնները մինչև վեր-
ջին ծայր լարած՝ գործում էին նրանք մի անսահման ոգեւորու-
թեամբ, մանաւանդ Հայաստանի խորհուրդն ու կառավարութիւնը
և նրանց հովանաւոր՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Պայմանները տա-
կաւին չափազանց ծանր էին, որովհետեւ աւերող ձեռքը դեռ նոր
էր վերացել: Ամեն ինչ պէտք էր սկսել սկզբից:

Առանց մեղաւնչելու ճշմարտութեան դէմ կարող ենք պնդել,
որ ամբողջ 1919 թուականը հեւ եղաւ մէկ խիստ ծանր տարի հայ
ժողովրդի ու Հայաստանի համար և Հանրապետութիւնն ապրեց
ծայրայեղօրէն դժուար պայմաններում, սակայն օրեցօր աւելի ու
աւելի բարգաւաճելով և ամրապնդուելով: Հետաքրքրական է սչ-
դաշնակցական Ա. Ալպոյաճեանի գնահատականն այդ մասին:

«Թուրքաց քաշաւելովը Հ. Հանրապետութեան հոգը կ'ընդար-
ձակուի և կը պակսին արտաքին դժուարութիւնները: Բայց կա-
ռավարութիւնը կը գտնուի նոր դժուարութեանց առջև, վասն զի
պէտք էր վերահաստատել կորցն ու խաղաղութիւնը նոր գրու-
ւած նահանգաց մէջ և օգնել ընտելեցութեան. որ կողպուած ու
աղքատացած էր: Առաջին տարին այս պայմաններու մէջ էր, որ
ապրեցաւ Հայ Հանրապետութիւնը: Կառավարութիւնը, հայ ազգին
անընդձեռն կորստի և տնօրինակ քաջութեան շնորհիւ, կրցաւ
տոկոս այս կացութեան ժողովրդեան պահանջներն ըմբռնել ու
կիրարկել կարուի և կորստի քաղաքականութիւն մը, այսինքն
փրկել ժողովուրդը դադթականութենէ և ստեղծել վարչական կազ-
մակերպութեան մը առաջին փորձերը, որոնց շնորհիւ տպանով-
ւած եղան Հոյկական Հանրապետութեան հիմերը:

Այսպէս, հայ կառավարութիւնը. — ա. կազմակերպեց կենարու-
նական և տեղային ոստիկանութիւն մը՝ պաշտպանելու համար քա-
ղաքայիններուն կեանքն ու հաղարդակցութեան միջոցները, բ. վե-
րակազմեց դատական կադմը՝ վերսկսելով դատական կանոնաւոր
գործունէութեան, գ. վերակազմեց բանակը թիւով պզտիկ, բայց
մեծ իր բարոյականով և կարգապահութեամբ, դ. բացաւ վստիւած
դպրոցները, ե. վերահաստատեց երկաթուղիով հաղարդակցութիւնը,
ինչ որ դրեթէ անկարելի էր, վասնզի թուրքերը գծերը քանդած

էին և վարդաշարժներ ու վակօններ չկային, զ. վերահաստատեց որքան կարելի էր, թղթատարական, հեռագրական և հեռաձայնային հաղորդակցութիւնները և կարգաւորեց ելեւմուտքն ու կադմակերպեց հարկային դրութիւնը և կադմակերպեց բժշկա-առողջ-ջնարահան հաստատութիւններ՝ համաճարակներու դէմ պայքարելու համար թ ի դորժ դրաւ իր բոլոր կորույնն ու փանքերը՝ սո-վաշար և զրկեալ ժողովուրդը պարենաւորելու և վերակազմակեր-պելու համար տնտեսական կեանքը, որ փճացած էր: Ելեւմուտքոյցի կէ-սէն աւելին այս նպատակին յատկացուցած էր: *)

Այդ բոլոր դժուարութիւնները դու հերիք չէին՝ Հայաստանի կառավարութիւնը միաժամանակ նոսն հարկադրուած էր գէնք վերցնելու հարեան վրաստանի դէմ և պատերազմ մղելու, իր արգար իրաւունքները պաշտպանելու համար: Ռուսաստանը - ինչպէս յայտնի է - հակայական հարստութիւն և պետական գոյք ունէր մթերած Անդրկովկասի պետական-վարչական կենտրո-նում՝ Թիֆլիսում: Հասկանալի է, որ ռուսական իշխանութեան վերացումով Անդրկովկասում և ազգային երեք անկախութիւն-ներ ի ստեղծումով, այդ գոյքը դառնում էր սեպհակոնութիւն Հայերի, վրացիների և Ալբանացիների: Սակայն վրացիները, իւրացնելով ամբողջ հարստութիւնը, ոչ սքի ոչ ինչ չէին ուզում տալ:

Բայց դրանից վրաց կառավարութիւնը հարուստ արգելքներ ու դժուարութիւններ էր յարուցանում գրեթէ, գլխաւորապէս Ա-մսրիկայից, Հայաստանի համար ստացուող ապրանքները տեղ հա-ցնելու դժբաւժ. այդ ապրանքները ստացւում էին Բաթումում, որ վրացական նաւահանգիստ էր, և մինչև Հայաստան մանելը պիտի անցնէին անպայմանօրէն վրացական հողով և վրացական երկաթուղիով: Եւ վրաց կառավարութիւնը հազար ու մէկ դժուար-ութիւններ էր յարուցանում այդ ապրանքների ստացման ու փոխադրութեան հարցում, դրանով աւելի ծանրացնելով Հայաս-տանի կառավարութեան ու ժողովրդի վիճակը:

Իսկ որ ամենից գլխաւորն է՝ վրացիները, օգտուելով Հայաս-տանի ու հայ ժողովրդի օրհասական դրութիւնից, դրուել էին Ա-խալքալաքի և Լօռիի գաւառները, որոնց աղքատեանութեան ջախ-ջախիչ մեծամասնութիւնը կազմում է հայութիւնը: Այն ինչ այդ գաւառները, աղքատքական, պատմական և բոլոր այլ տեսա-կէանքով, միշտ էլ կաղմել են Հայաստանի անբաժան մասը թէ՛ հեռուոր և թէ՛ մօտիկ անցնելու:

*) Թեոդիկ «Ամենուն Տարեցոյցը» 1921 թ. Պոլիս:

Բաւական չէ՝ որ զէնքի ուժով ու հակառակ բնակչութեան ձմաքին նրանք նստել էին այդ ֆայկական գաւառներում, դրա հետ միասին սկսել էին ծայրայեղ բռնութիւններ անդացի հայութեան վերաբերմամբ, նամանաւնդ Լոռիում: Դրութիւնը հասնում է այնտեղ, որ այլեւս չկարողանալով հանդուրժել ամարդի խստութիւններին, ամբողջ ժողովուրդը, մի մարդու նման, ապըստամբում է իր նեղիչներին դէմ և զէնքի միջոցով իր դոյքն ու պատիւը պաշտպանում:

Որ վրացիները իրենց վատթար քաղաքականութեամբ ոտքի հանեցին, օրինակի համար, Լոռու հայերին—դրա անհերքելի ապացոյցներից մէկը Ուղուշար հայկական գիւղի պաշտօնական հեռագիրն է յանուն Հայաստանի զինուորական նախարարի: Ձեկուցում ենք—հեռագրում են նրանք—որ Դեկտեմբերի 8ին վրացական զօրքերը ուղեցին գրաւել Ուղուշար գիւղը, ժողովուրդը մերժեց այդ: Այդ ժամանակ նրանք վճռեցին ուժով գրաւել, և ահա երկու օրից իվեր Ուղուշարը դառնում է թնդանօթային կըրակի տակ: Վրացիները սպառնում են կոտորել բնակիչներին: Մէկ գիւղ, հազար տնից բաղկացած, խնդրում է ձեռք չտալ միջոցներ ձեռք առնել՝ օգնութեան հասնելու թշուառութեան մէջ տառապող ժողովուրդին:

Նոյն բանը հաստատում է նաև Վօրօնցովկայի շրջանի վրացական զօրքերի տես Ռամագովը, Բորչալուի զինուորական նահանգապետ Զօրավար Յուլիկիձէին տուած իր 21 Նոյեմբեր 1918 թուի ղեկուցումով, որի համաձայն վրացական զինուորներն են, որ իրենց դաժան վերաբերմունքով հարկադրեցին հայ գիւղացիներին ոտքի ելնելու: «Մեր զինուորներն են յանցաւորը»—պարզ ու վճռական ղեկուցադրում է նա:

Հասկնալի է որ Հայաստանի կառավարութիւնը—ինչպէս և բովանդակ հայութիւնը—չէր կարող լուռ հանդիստեսի դերում չիւնել հանդէպ հայ ժողովրդի մի խոշոր հատուածի, որը անարդարօրէն պատուհասւում էր վրացական իշխանութեան ձեռքով: Մանաւանդ որ նա տեսել էր և ամեն օր դեռ տեսնում էր ոչ-բարեկամական վերաբերմունքի բաղմաթիւ ապացոյցներ վրաստանի կողմից՝ դէպի հայն ու Հայաստանը: Ուրիշ խօսքով՝ բնաւ բարեկամական չէին երկու երկիրների յարաբերութիւնները—և՛ չափնք թշնամոթան:

Մի քանի անյաջող փորձերից յետոյ՝ խնդիրը խաղաղ կերպով կարգադրելու, վարչապետ Յ. Բաջաջնունին հարկադրուած եղաւ վրաց վարչապետ Ժորդանիային ուղղելու 12 Դեկտեմբեր—հետեւեալ հեռագիրը. «Վրացական զօրքերի վարմունքը Բորչալուի վա-

առի հայկական մասում, որ բռնութեամբ գրաւել է վրաստանը, ստեղծել է տնտեսնէլի մէկ դրութիւն: Միմիայն անմիջական հեռացումը վրացական զօրքերի այդ շրջանից՝ կարող է կանխել նոր արիւնահեղութիւնները և ստեղծել բարեկամական ու տեւական յարաբերութիւններ վրաստանի ու Հայաստանի միջեւ: Ուստի Հայաստանի կառավարութիւնը պատիւ ունի առաջարկելու վրաստանի կառավարութեան՝ անյապաղ հեռացնել վրացական զօրքերը Բօրչալուի գաւառի հայկական մասից: Ձեր կողմից լինելիք մերժման կամ խուսափման դէպքում՝ Հայաստանի կառավարութիւնը ստիպուած կը լինի անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնել՝ պաշտպանելու համար Հայաստանի քաղաքացիներին վրացական զօրքերի բռնութիւնների ու անկարգապահութեան դէմ:

Ի հարկէ, ինչպէս սպասելի էր, վրացական կառավարութիւնն անուշադրութեան մատենելով Հայաստանի կառավարութեան խնդիրքը, հրաժարուեց հեռացնելու իր զօրքերը հայկական Բօրչալուից: Ուստի Հայաստանի կառավարութիւնը ստիպուեց գործի անցնելու: Ուղարկուեցին հայկական մի քանի գումարաւ զօրքեր՝ դուրս քշելու վրացիներին հայկական հողերից: Մի շարք կռիւներում պարտութիւն կրելով՝ թշնամին շտապ կերպով դատարկեց վերոյիշեալ հողամասը և խուճապահար նահանջեց դէպի Թիֆլիս, հայերի ձեռքը թողնելով իր զրահապատ գնացքը և հաղարի չափ գերիներ: Հայ վրացական այդ պատերազմը վերջացաւ նրանով, որ նախ՝ Հայաստանի կառավարութիւնը կարողացաւ դուրս քշել վրացական զօրքերը Բօրչալուի գաւառի հայկական մասից, կրկնորդ՝ որ դաշնակից պետութիւնների զինուորական ներկայացուցիչները, միջամտելով ու վերջ տալով պատերազմին, աղատագրուած հողամասը յայտարարեցին չէզոք գօտի և իրենց իշխանութեան տակ առին (25 Դեկտեմբեր):

Բայց դժբախտութիւնն այն է, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հարկադրուած էր անվերջ կռիւներ մղել նաև — Եւսպէս կոչուած — ներքին ճակատներում: Հայաստանի հպատակ թուրքերը, ինչ որ համաթուրանական կամ համիլումական գաղափարներով տարուած և որ գլխաւորն է՝ կոյր գործիք դարձած սոսիկ կառավարութեան և նրա բազմաթիւ գործակալների ձեռքին, չէին ուղղում ճանաչել Հայաստանի հանրապետութիւնը: Դեռ տակին, նրանք շարունակ զինուած ապստամբութիւններ էին կազմակերպում ալաշղա, Եմետեղ, ամենուրեք՝ նպատակ ունենալով եթէ ոչ խորտակել վերջնականապէս — բայց այդ չէին կարող — դնել քայքայել, թուլացնել հայկական իշխանութիւնը: Եւ Հայաստանի կառավարութիւնն էլ ստիպուած էր զէնքով խօսել այդ մարդկանց հետ, սկսած Երևանի պատերի տակից՝ Զանգիբասարից մինչեւ ամենահեռուոր սահմանները, որովհետև յորդորը, խօսքը, բանակցութիւնների խաղաղ ճանապարհը չէին ազդում:

Ը. ԳԵՂԵՑԻԿ ՅՈՅՍԵՐ ԵՒ ԲՈԼՇԵՒԻԶՄԸ

Այսպէս ուրեմն, մի ձեռքում սուրը՝ իր անկախութիւնը պաշտպանելու համար ներքին և արտաքին թշնամիներէր, իսկ միւս ձեռքում երկրի շինարարութեան ու վերականգնման բանալիները, հայ ժողովուրդը դնում էր շեղեցիկ յոյսերով դէպի իր անկախութեան առաջին տարեգարձը, դէպի 1919 թուի Մայիս 28-ը: Բն պիտի շեշտել հաճոյքով, որ նա սօսեց այդ օրը մի չըտեսնուած խանդավառութեամբ, պերճ շուքով ու հանդիսաւորութեամբ ամբողջ Հայաստան աշխարհում — սկսած երկրի մայրաքաղաքից մինչև ամենաոյռին դիւղերը: Տօնեց ինքնաբերաբար, առանց կառավարական կամ արտաքին որևէ ներշնչման: Տօնեց, որովհետև մէկ ամբողջ տարուայ ընթացքում նա տեսաւ, շօշաշափեց անկախութեան բարիքները և գործնականօրէն համոզուեց, որ նրա մէջ է իր փրկութիւնը:

Եւ սր գլխաւորն է՝ այդ օրը, անկախութեան շնորհիւ և հայ ժողովրդի անխախտ ցանկութեամբ, ջնջուեցին այն արհեստական սահմանները, որոնք գծուած էին բռնակալ պետութիւնների ձեռքով և մէկ երկիրն ու մէկ հայութիւնը բաժանում էին տարբեր հատուածների ու տարբեր անունների — Տաճկահայաստան, Ռուսահայաստան, տաճկահայ, ռուսահայ: Այլևս միանում էին իրար Հայաստանի ու հայ ժողովրդի այդ բաժան-բաժան մասերը և կեանքի մէջ իրականանում էր Հայաստանի քաղաքական անկախութեան սկզբունքի հետ սերտօրէն շաղկապուած միւս գաղափարը եւս՝ Միացեալ կամ ամբողջական Հայաստանի գաղափարը, որով ազատ ու անկախ Հայաստանը դառնում էր նաև միացեալ:

Հայաստանի Խորհուրդը 1919 թ. Ապրիլ 27ի որոշումով՝ լիազօրութիւններ էր ստեղծել կառավարութեան ու ինքը ժամանակաւորապէս ցրուելի: Նորաստեղծ պետութեան համար անհրաժեշտ էր, որ իր ղեկավար դէմքերը՝ Խորհրդի անդամները, ցրուէին ժողովրդի մէջ և երկրի բոլոր մասերում շինարար աշխատանքներ

կատարէին՝ անձամբ այդ տեղերում ուղղութիւն տալով պետական-հասարակական դործերին: Բայց Մայիս 28-ին նրանք ամենքը հըրաւիրուեալ են արտակարգ նիստի՝ միացեալ Հայաստանի գաղափարը փաստօրէն և իրաւականօրէն եւս նուիրագործելու նպատակով:

Կառավարութիւնը, իրեն տրուած լիազօրութիւնների հիման վրայ, այդ որոշումը արդէն կայացրել էր և Լազմել ցանկը այն առակաւոյների, որոնք պիտի մտնէին Հայաստանի Խորհրդի մէջ, դրանով իրագործելով հայութեան երկու հատուածների միացումը: Այժմ Խորհուրդը հրաւիրուած էր իր Կենտրոնի մարմնի հանգամանքովը վաւերացնելու կառավարութեան որոշումը և աւելի հեղինակութիւն ընծայելու նրան:

Կառավարութիւնը կարգաց Միացեալ և Անկախ Հայաստանի յայտարարութիւնը և Խորհրդի անդամների ու ներկայ խումբի բազմութեան ծափերի տակ սրահ մտան նախկին տաճկահայութեան 12 ներկայացուցիչները, որպէս անդամ Միացեալ Հայաստանի Խորհրդի: Որից յետոյ՝ որոշում կայացնելով մօտիկ օրերում համաժողովրդական ընտրութիւն կատարել Հայաստանի նոր Օրէնսդիր մարմնի՝ պարլամենտի համար, Խորհուրդը իրեն յայտարարում է լուծուած ու ցրուած է:

Աւելորդ է նաեւ համարում կառավարութեան այդ յայտարարութիւնը ամբողջութեամբ բերել այստեղ:—

Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու քաղաքականութեամբ ապահովելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի ու ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իրիւր անկախ պետական միութիւն:

Աւելորդ մի տարի առաջ ռուսահայերի համագումարից ընտրուած Հայոց Ազգ. Խորհուրդը յայտարարեց իրեն Անդրկովկասեան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն: Ազգ. Խորհրդի կողմած կառավարութիւնն այդ քաղաքական ակտի մասին պաշտօնապէս պետութեանց ներկայացուցիչներին յայտնելուց յետոյ՝ այս մի տարուայ մէջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնը Անդրկովկասի հայկական գաւառներում:

«1919 թ. Փետրուարին երեւան քաղաքում կայացած արեւմեաստանյ երկրորդ համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց որ նա Հայաստանը Միացեալ և Անկախ է ճանաչում: Այժմ Անդրկովկասում և օսմանեան կայսրութեան սահմաններում գտնուած պապենական հողամասերի միացման և անկախութեան այս

ակտը կոտարեւոյ, Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պետական ձեւն է ռաժկավար հանրապետութիւն, և որ ինքը հանդիսանում է միացեալ Հայաստանի կառավարութիւնը:

«Այսպիսով ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը և Հայաստանի պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիր և գործադիր իշխանութիւնը:

«Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարակում է 1919 թ. Ապրիլ 27ին պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեան տրուած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրայ:

«Նախարարների խորհրդի նախագահի և արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնակատար՝ Ալ. Խաթիսեան, ներքին գործոց նախարարի պաշտօնակատար՝ Սարգիս Մանասեան, ղինոսրական նախարար՝ զեն.-մայօր Բրիստ. Արարատեան, արգարադատութեան նախարարի պաշտօնակատար՝ Յ. Չմշկեան, հանրային կրթութեան նախարար՝ Դէորդ Մելիք-Վարադէօզեան, խնամատարութեան նախարար՝ Սահակ Թորոսեան, պարենաւորման նախարար՝ Բրիստափոք Վէրմիշեան, ֆինանսների նախարարի պաշտօնակատար՝ Գրիգոր Զաղէթեան, գործերի կառավարիչ՝ Դէորդ Խաթիսեան: 1919 թ. Մայիսի 28ին, Երևան»:

Պէտք է արձանագրել, որ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հայութեան կեանքում ևս հողը պատրաստ էր Միացեալ Հայաստանի գաղափարի իրականացման համար: Այսպէս, Պոլսում բոլոր հայ կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները Մայիս 28ի տարեգարծի առթիւ ժողով գումարելով, մի սրտառուչ համերաշխութեամբ հետեւեալ բանաձեւն են հանում. —

«Ներկաներս այսօր, 1919 Մայիս 29, հաւաքուած աօնելու Անկախութեան առաջին տարեգարծը, լսելով օրուան տոնախօսները, կ'ողջանանք Հայաստանի հանրապետութիւնը իբրեւ կորիզը անկախ և միացեալ Հայաստանի և մեր բոլոր թափով կը ցանկանք ուժ և կորողութիւն Երևանի կառավարութեան և Փարիզի միացեալ պատուիրակութեան՝ անյապաղ իրականացնելու մեր դարաւոր երազը — Անկախ և Միացեալ Հայաստան: Յարգանք դնելով, որ ինկան փառքի դաշտին վերայ, և պատիւ բոլոր տնոնց, որ արիարար կուրծք կուտան միշտ բարձր բռնած ազատութեան դրօշը»:

Նման մէկ հանդիսուոր յայտարարութիւն էլ արել էր Փարի-

դի ազգային Պատուիրակութիւնը (*) իր նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի բերանով դեռ 1918 թ. Նոյեմբեր 30ին.—

«Հայկական Ազգային պատուիրակութիւնը, պատասխանելու համար հայ ազգին միակամ ըղձին, որուն մէկ մասը արդէն իբրեւ անկախ հանրապետութիւն կողմուած է, կը յայտարարէ ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը, կիլիկիայով միասին, համաձայնական պետութիւններու և Միացեալ Նահանգներու հովանաւորութեան տակ կամ Ազգերու Դաշնակցութեան երբ ան կազմուի»:

Իսկ հայ ժողովրդական կուսակցութեան ներկայացուցիչ նախարար Գ. Մելիք-Ղարաբեգեանը Մայիս 28ի տարեդարձի առթիւ հետեւեալ զգայացուց կոչն է ուղղում ժողովրդին — Հայաստանի Խորհրդարանի ամբիոնից, նոյն Մայիս 28ի հանդիսաւոր նիստում —

«Մայիս 28ին լրանում է Հայաստանի անկախութեան տարեդարձը: Յաւերժ յիշատակ այն հերոսներին, որոնք իրագործեցին՝ դարերի ընթացքում իր ամբողջ ուժերով դէպի կեանք, ազատութիւն և ինքնորոշում ձգտող ժողովրդի նուիրական երազը: Մերկացնենք ու խոնարհենք գլուխներս նրանց առջև: Մենք, կենդանի մնացածներս, իբրեւ ժառանգորդներ, փոյփայենք Անկախ Հայաստանի մեզ կտակուած գործը: Թող Մայիս 28ի օրը լինի զոհերի յիշատակի, բայց և՛ համազգային մեծ ուրախութեան օր.— Օր՝ նոր պետութեան ստեղծման Բիբլիական Արարատի շուրջ, օր՝ ազգային բարձր իդեալի և համաշխարհային արդարութեան յողմանակի»:(**)

Զնայած նորից չափազանց ծանր պայմաններին՝ 1919 թիւը կարելի է կոչել Հայաստանի հանրապետութեան ընդարձակման և ամրապնդման տարի: Մի կողմից՝ տաճկական վտանգից ազատագրուած ժողովուրդը սկսել էր վերականգնել իր քայքայուած տնտեսութիւնը և իր բազմաթիւ վէրքերը բուժել: Միևս կողմից՝ զինադադարի հետեւանքով տաճիկներն արդէն անցել էին 1914 թուի սահմաններից այն կողմը, որով Հայաստանի հանրապետութեանն էին կցուած Կարսը, Սարիղամիշը, Արտահանը, Սուրմալուն, Կազդուանը, Շարուրը, Նախիջևանը եւայլն — շուրջ 300 հազար ազգաբնակչութեամբ:

(*) Հայութիւնը իր քաղաքական դասը հետապնդելու համար Փա. րիզում ունեւ երկու պատերազմութիւն — մէկը հանրապետական կառավարութեան կողմից՝ Ա. Ահաոնեանի գլխաւորութեամբ, իսկ միւսը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի — կամ աւելի ճիշտ՝ արեւմտահայոց կողմից՝ Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորութեամբ:

(**) «Յուռալ» քերթ, 1927 թ. 349:

Բաւական է ասել՝ Հայաստանի կառավարութիւնը երկիրն այն-
քան ապահովուած էր համարոււմ, որ անհրաժեշտ գտաւ պետական
բարձրագոյն իշխանութիւնը համաժողովրդական և ռամկավար
հիմքերի վրայ կազմակերպել: Կուսակցական հիմունքներով կազ-
մակերպուած Հայաստանի Խորհրդի փոխարէն՝ նոյն տարուայ Յու-
նիս ամսի 21-23 տեղի են ունենում Հայաստանի պարլամենտի
ընտրութիւնները — համաժողովրդական և ռամկավարական հի-
մունքներով: Բայց նորից կուսակցական ցուցակներով, Այսինքն՝
իւրաքանչիւր կուսակցութիւն, հոսանք կամ խմբակցութիւն ներ-
կայացնում էր իր թեկնածուների ընդհանուր ցանկը և ժողովրդի
քուէարկութեան դնում:

Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը հրաժարուեց ընտրու-
թիւնների մասնակցելուց, պատճառաբանելով որ իբր քե բողո-
քում է Մայիս 28ին կատարուած ակտի, այն է՝ Հայաստանի Խոր-
հրդում արեւմտահայ պատգամաւորներ ընդունելու դէմ: Հրա-
ժարուեց հակառակ այն բանի, որ իր ներկայացուցիչները և՛
Խորհրդում և՛ կառավարութեան մէջ ձայն էին տուել այդ ակտին
և՛ իրենց ստորագրութիւններով վաւերացրել: Բաւական է ասել,
որ կառավարութեան յայտարարութեան մէջ բաղմած երեք նա-
խարարները — Չմշկեան, Մելիք-Ղարաբեգեան և Վէրմիշեան —
ժողովրդական կուսակցութեան ներկայացուցիչներն էին: Բուն
պատճառը այն էր, որ նախ՝ ժող. կուսակցութիւնը Հայաստանում
չառ թոյլ լինելով՝ յոյս չուներ, թէ կարող էր որեւէ յաջողու-
թիւն ունենալ համաժողովրդական ընտրութիւնների ժամանակ:
Երկրորդ՝ ներքին մեծ պայքար կար Թիֆլիսի կենտր. կոմիտէի
կողմից եկած Չոջերի (Սամսոն Յարութիւնեան, Արտ. Էնֆիաճեան,
Քր. Վէրմիշեան, Լեւոն Ղուկաս, Գ. Մելիք-Ղարաբեգեան, Արշ.
Մխիթարեան, Ստ. Մալխասեան եւ այլն) ու Երեւանի կոմիտէի
ներկայացուցիչների միջև (Գր. Տէր Խաչատրեան, Սիր. Տէր
Մարտիրոսեան, Յովհ. Մելիքեան եւ այլն) թեկնածութեան
խնդրի չուշով Թիֆլիսը կամենում էր իր կամքը թելադրել և իր
նկղայացուցիչներին մտցնել կուսակցութեան ընտրական ցուցա-
կում, իրեն համարելով աւելի իրաւատէր: Երեւանի կոմիտէն,
ընդհակառակը, ինքն էր ձգտում բոլոր նման խնդիրներում ղե-
կավար դեր կատարելու և իր թեկնածուներն առաջադրելու, ի-
րեն համարելով Հայաստանի անկախութեան գործին աւելի մօտի-
կից մասնակցութիւն բերած, քան Թիֆլիսի կենտր. կոմիտէն:

Ընտրուած են ընդամենը 80 պատգամաւոր Հայաստանի հողի
վրայ ապրող ամբողջ աղգաբնակչութիւնից, անկախ ընտրողների
ազգային, կրօնական, դասակարգային և այլ հանգամանքներից:

Ընտրուածներէից 73 հոգին՝ զաշնակցական էին, 4 հոգին՝ սոց.-յե-
ղափոխական, 2 հոգին՝ թուրք ազգաբնակչութեան կողմից և 1 հո-
գի էլ Արաքսածառնի անկուսակցական գիւղացիական միութեան
կողմից:

1919 թ. Օգոստոս 1ին մեծ հանգիստաւորութեամբ բացուեալ է
նորընտիր պարլամենտը, ներկայութեամբ զաշնակց պետութիւն-
ների ներկայացուցիչների և ժողովրդի հոծ բազմութեան: Ըստ
նախապէս կազմուած ներքին կանոնադրութեան — նախագահուեալ
է պատգամաւորներից տարիքով աւագագոյնը, Իշխան Յ. Արղուն-
եան, իսկ քարտուղարուեալ է՝ կրտսերագոյնը՝ Ենովք Միրաքեան:

Յաջորդ նիստերից մէկուեալ կազմուեալ է պարլամենտի գիւս-
նը կամ նախագահութիւնը այսպէս. — նախագահ՝ Աւ. Ահարոնեան,
(Ահարոնեանը, թէեւ որպէս խաղաղութեան վեհաժողովին գնա-
ցած պատուիրակութեան նախագահ՝ Փարիզում էր և մինչեւ վերջն
էլ այնտեղ մնաց, բայց և այնպէս պարլամենտը նրան նախագահ
ընտրեց, կամենալով նրան դրանով աւելի հեղինակութիւն ու կը-
շիւ տուած լինել վեհաժողովի առջեւ) փոխ-նախագահներ՝ Աւ.
Սահակեան, Լ. Շանթ և Սիր. Տիգրանեան: Աւագ քարտուղար՝ Յ.
Տէր Յակովբեան, կրտսեր քարտուղար՝ Արամ Սաֆրաստեան:

Օգոստոս 6ի նիստում հին կառավարութիւնը ներկայացնում է
իր հրաժարականը: 40 ձայնով ընդգէմ 8 ձայնի վարչապետ է
ընտրուեալ Ալ. Խատիսեան, որը և կազմում է իր գահլիճը հետեւե-
ալ ձեւով. — Ալ. Խատիսեան՝ վարչապետ և արտ. գործոց նախա-
րար, Աբր. Գիւլիսանդանեան՝ ներքին գործերի և արդարադատու-
թեան նախարար, Սարգիս Արարատեան՝ ֆինանսների և պարե-
նաւորման, Աւ. Սահակեան՝ խնամատարութեան և աշխատանքի,
Նիկոլ Աղբալեան՝ հանրային կրթութեան և գործավար Բրիտանոփոս
Արարատեան՝ պատերազմական նախարար: Այս գահլիճը — դեկ-
տեմբեր ամսին կատարուած մէկ սրբադրութեամբ, այն է՝ Աւ.
Սահակեանի փոխարէն բժ. Արտաշէս Բաբայեանի խնամատարու-
թեան նախարար անուանումով — շարունակուեալ է իր պաշտօնը
մինչեւ յաջորդ 1920 թուի Ապրիլ ամիսը:

1919 թիւը ընդհանուր առմամբ կարծէք յաջող տարի էր Հա-
յաստանի հանրապետութեան համար: Ներքին կազդուորման ու
բարգաւաճման հետ միասին՝ արտաքին աշխարհում էլ նա կամաց-
կամաց նուաճումներ էր անում: Մի շարք պետութիւններ սկսեցին
նրան ճանաչել ո՛չ միայն իրապէս (de facto), այլ և իրաւապէս
(de jure), Ոմանք էլ սկսեցին շահագրգռուած ձեւով հետաքրքրու-
թիւն հրապարակ բերել նրա դոյութեամբն ու առհասարակ նրան

չըջապատող բոլոր պայմաններով: Ընդդէմնք մասնաւորապէս
Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները:

Այսպէս, նոյն տարուայ Սեպտեմբերի սկզբներին Հայաստան
ժամանեց — Սեբաստիա — Կարին — Կարս դժով, զօրավար
Ջէյմս Հարրոտը, որ Միացեալ Նահանգների նախագահ Վիլսոնի
կողմից նոյն թուի Օգոստոս 1ին նշանակուած էր «Հայաստանի
Ամերիկեան Զինուորական առաքելութեան» լիազօր: Նա գալիս
էր ռաւաճանասիրելու ամբողջ Արեւելքը, մասնաւորապէս Հայաստա-
նը — նախկին Տաճկահայաստանը և Ռուսահայաստանը — քաղաքա-
քան, ռազմական, տնտեսական, աշխարհագրական, աղագագրական,
վարչական և այլն տեսակէտներից: Նրա ղեկնացումից էր կախուած՝
թէ արգեօ՞ք ամերիկեան շահերը թոյլատու էին Հայաստանի մասն-
ատար վերցնելու և նրա խնամակալը լինելու:

Ի՞նչ խօսք, որ բովանդակ հայութիւնը մեծամեծ յոյսեր էր
կապել զօրավարի առաքելութեան հետ, որովհետեւ այն պայման-
ներում որեւէ պետութեան, նամանաւանդ Ամերիկայի նման մէկ
հզօր ու հարուստ երկրի խնամակալութիւնը թշի չափ տնհրաժեշտ
էր մանուկ հանրապետութեան: Ուստի Հայաստանի պարլամենտը,
կառավարութիւնն ու ժողովուրդը արժանաւայել պատուով ընդու-
նեցին նրան և պահանջուած բոլոր նիւթերն ու դիւրութիւնները
հաճոյքով տրամադրեցին՝ իր ստանձնած առաքելութիւնը յաջո-
ղութեամբ կատարելու համար: Սակայն արդիւնքը եղաւ միայն
հիասթափութիւն և ուրիշ ոչինչ: Ամերիկան չցանկացաւ Հայաս-
տանի մասնատան իր վրայ վերցնել:

Այս ամենի հետ միասին՝ Հայաստանի հանրապետութեան ու
հայ ժողովրդի գլխին տնաւոր փոթորիկի նորանոր ամպեր էին
կուտակուում: Առաջին հերթին, ի հարկէ, մեր «բարեկամ» Տաճ-
կաստանում, ուր Փոքր Ասիայի խորքերում, Սվազի շրջանում,
ծնունդ էր տուել ու կաղմակերպուում էր մէկ նոր սյո՛ք — թիւրք
միլլի կամ աղգայնական կաղմակերպութիւնը, Մուստաֆա Քէմալ
փաշայի գլխաւորութեամբ:

Միլլի կաղմակերպութիւնը մի տեսակ յեղափոխական կառա-
վարութիւն էր, որը հակառակ Պուտի պաշտօնակա՛ն կառավարու-
թեան, աշխատում էր թիւրք երկրի ու ժողովրդի հեղինակութիւ-
նը բարձրացնել և նրանց պետական-քաղաքական շահերը պաշտ-
պանել: Սակայն պարզ է, որ նա չէր կարող իր սեպհական ուժե-
րով մի մեծ բան անել մի երկրում, որը պատերազմում պարտ-
ւած էր և հոգեբանօրէն չափազանց ընկճուած, իսկ տնտեսական,
զինուորական և այլ բոլոր տեսակէտներով էլ՝ ծայրայեղօրէն
քայքայուած:

Եւ Միլլի կողմակերպութիւնը քնականօրէն իր հայեացքը դարձնում է դէպի մեծամասնական Ռուսաստանը, որը որպէս մի նորակազմ յեղափոխական պետութիւն, նոյնպէս մեծ կարիք ունէր օժանդակութեան, մասնաւոր դրսի օժանդակութեան: Հետեւաբար նրանց բարեկամութիւնը ձեռնտու էր թէ մէկ և թէ միւս կողմի համար: Տաճկաստանը, Ռուսաստանի հետ բարեկամանալով, նախ և առաջ՝ քաղաքական-պետական աւելի մեծ կշիռ էր ստանում և ուրեմն այժմ նա կարող էր մի քիչ աւելի պատկառանք ազդել դաշնակիցներին — եթէ չսսենք՝ երկիւղ — և հետեւաբար դրանով նրանց պահանջները նուազագոյնի իջնցնել:

Միւս կողմից՝ բարեկամ Ռուսաստանից նա կը ստանար առատ դրամ, ռազմաթիւք, զէնք, զինուորական մարզիչներ ու ղեկավարներ, մի խօսքով՝ ամեն կարգի աջակցութիւն, որին այնքան մեծ կարիքն ունէր նա: Եւ վերջապէս Ռուսաստանի բարեկամութիւնը նրան հնարաւորութիւն էր շնորհում ազատօրէն գործելու ո՛չ միայն Փոքր Ասիայի արեւմտեքում — Զմիւռնիայի ամբողջ ուղղութեամբ հաստատուած յոյների դէմ — այլ և Հաստատանում, գուցէ և Անդրկովկասում:

Իլ չենք ասում, որ տաճիկներն այդ բարեկամութիւնից ուրիշ սպասելիքներ էլ ունէին: Համաթուրանական-համալամական երազներով տարուած՝ նրանք հետապնդում էին մի յանդուգն քաղաքական ծրագիր. այն է՝ միացնել բոլոր թուրք-թաթարական ցեղերը տաճկական մականի տակ և մի հակայական համաթուրանական պետութիւն կազմել — տասնեակ միլիոն թուրք-թաթար. ազգաբնակչութեամբ:

Ռուսաստանի հետ բարեկամութիւնը մի քայլ իրենց մօտեցնում էր այդ ծրագրի իրագործմանը, որովհետեւ այդպիսով նրանք հնարաւորութիւն էին ստանում կամաց-կամաց թափանցելու դէպի Անդրկովկաս, Բագու և այնտեղից էլ իրենց ցանցերը փռելու ամեն կողմ, մինչեւ Ասիայի խորքերը:

Մեծամասնականներն էլ իրենց հերթին կարիք էին զգում Տաճկաստանի բարեկամութեան: Նրանք, իրենց գոյութիւնը Ռուսաստանում փրկելու և յարատեւելու համար, ձգտում էին ճնշելու ամբողջ աշխարհը:

Այդ բարեկամութեան հիմքը դրուած էր Բերլինում, դեռ 1919 թ. տեղաւոր համայնալար Կարլ Ռատեկի բանակցութիւններովը Թալուաթի, Էնվէրի և Կրիտասարդ թիւրք ուրիշ պարագլուխների հետ: Նոյն թուին Էնվէր փաշան օգտանաւով Գերմանիայից թռաւ Ռուսաստան՝ իր և Մուստաֆա Քէմալի անունից բանակցելու բոլշևիզմի մեծագոյն առաջնորդի ու խորհրդային կառավարութեան

նախագահի՝ Վլ. Լենինի հետ: Այդ ուժերը ռուս-տաճկական սըր-տակցութեան առաջին քայլերն էին:

Մուստաֆա Քալըմ կարաբէքիր փաշան հետագայում, 1926 թուին, իր դէմ քաջուած դատաւարութեան ժամանակ — Երիտաւարդ թիւրքերի կողմից — մի շարք շատ ծանրակշիռ յայտնու-թիւններ արաւ այդ յարաբերութիւններից: Իսկ որ ուժերից կա-րեւորն է՝ նրա մերկացումներից ակնյայտնի եղաւ, որ նախապէս կազմուած ռազմական մէկ ծրագրի համաձայն՝ տաճիկ և խորհր-դային զօրամասերը, տարբեր կողմերից առաջ շարժուելով, Հա-յաստանի հողի վրայ ձեռք-ձեռքի տուին ու միասնական մէկ ճա-կատ կազմեցին ընդդէմ փոքրիկ հայ պետութեան: Ուրիշ խօսքով՝ ուրեմն արդէն է՛ն գլխից նրանք համաձայնութիւն էին կայացրել՝ Հայաստանը բաժնելու իրենց մէջ: Եթէ չլինէր այդ չտրաքաստիկ համաձայնութիւնը, անշուշտ թիւրքիան — այն էլ բոլորովին քայքայուած ու ոչնչութեան հասած — երբեք չէր յանդգնի յար-ձակուելու Հայաստանի վրայ, որի դրացին համեմատաբար հզօր Ռուսաստանն էր, այն էլ մանուշանդ այն ժամանակ, երբ ռուս զօրքերը գտնուում էին Հայաստանի հողի վրայ՝ Նախիջևանում և Զանգեզուրում: Հէնց ռուս զօրքերին ձեռք մեկնելու համար էր, որ կարաբէքիր փաշան հապճեպով առաջ էր շարժուում — իր իսկ վկայութեամբ:

Հետաքրքրական են Մուստաֆա Քէմալի վկայութիւնները ռուս-տաճիկ բարեկամութեան մասին: Մուստաֆա Քէմալը, որ տուել է Տաճկաստանի վերջին տարիների պատմութիւնը (*), այդ մասին ասում է. «Աղջային մեծ ժողովի կողմից նոր կազմուած կառավարութեան առաջին որոշումն էր՝ մի պատգամաւորութիւն ուղարկել Մոսկուա, որ և տեղի ունեցաւ: Պատգամաւորութեան գլուխ կանգնած էր արտաքին գործոց նախարար Բէքիր Սամի քէյ: Իրեւն պատգամաւորութեան անդամ մասնակցում էր նաեւ ժողովրդական տնտեսութեան նախարար Իւսուֆ Քէմալ քէյ: 1920 թ. Մայիս 11ին պատգամաւորութիւնը ճանապարհ ընկաւ Անգո-րայից: Նրա գլխավոր առաջադրութիւնն էր՝ մեր և Ռուսաստանի միջև յարաբերութիւններ սահղել:

«1920 թ. Օգոստոս 24ին Ռուսաստանի և մեր կառավարու-թեան միջև կատարուած պայմանագրի էական կէտերը նախնական ստորագրութեան ենթարկուեցին: Եւ սակայն պայմանագրի վերջ-

(*) «Նոր Թիւրքիա», 2 հատ: Մուսաֆա Քէմալի հսկայական ճառն է, որ ցա արասանել է 36 ժամուայ ընթացքում «Խայք» կու-սակցութեան 1928ի ընդհանուր ժողովում:

նական ստորագրութիւնը, մի քանի մանրամասնութիւնների պատճառով յետաձգուեց, որովհետեւ այդ մանրամասնութիւնների վերաբերմամբ համաձայնութիւն չէր կայացել: 1921 թ. Մարտ 16ին միայն կարելի եղաւ ստորագրել այդ վաւերագիրը, որը ծանօթ է «Մոսկուայի դաշնագիր» տնական տակ:

Աւելորդ չենք համարում այստեղ դնելու ճառի այն մասը, որ Հայաստանին է վերաբերում. — «Դուք գիտէք — դիմում է նա ժողովականներին — որ Մուդրասի ղինադադարից սկսած՝ հայերը և ոչ մի վայրկեան չդադարեցին զանգուածային կոտորածներ կազմակերպել թուրքերի մէջ՝ լինէր այդ Հայաստանի ներսը թէ սահմանակից շրջաններում: 1920 թ. աշնանը արդէն անտանելի դարձան հայկական վայրագութիւնները: Բաւական է մենք որոշեցինք՝ պատերազմական արշաւանք կազմակերպել Հայաստանի դէմ: 1920 թ. Յունիս ամսի 9ին հրամայեցինք ժամանակաւոր զօրահաւաք կատարել արեւելեան շրջանում: Քաղիմ կարաբէքի փաշային չրամանատար կորգեցինք արեւելեան ճակատի:

«1920 թ. Յունիսին հայերը յարձակում գործեցին Օլթիի շրջանի վրայ ու թշնամական գործողութիւնների դիմեցին ընդդէմ տեղական թուրք վարչութեան: 1920 թ. Յուլիս 7ին մեր արտաքին գործոց նախարարութիւնը վերջնազիւր ուղարկեց հայերին: Հայերը չփոխեցին իրենց վարուելակերպը: Վերջապէս զօրահաւաքից 3¹/₂-4 ամիս յետոյ՝ սկսուեցին պատերազմական դործողութիւնները հայերի յարձակումով մեր՝ Քոթթիքի և Բարտուզի շրջանում գտնուող միացեալ զօրամասերի վրայ: Հայերը յաջողութեամբ չպսակեցին այն ընդհանուր յարձակողականը, որ նրանք սկսեցին 1920 թ. Սեպտեմբեր 24ին առաւօտը, տնպասելիօրէն:

«Մեր բանակը Սեպտ. 29ին մտաւ Սարիղամիշ: Մեր զինեղը գրաւուեցաւ Սեպտ. 30ին: Եւ սակայն որոշ Եկասառումեքում ու որոշ Եկասակեքում, մեր բանակը մէկ ամիս չարուսակ, այսինքն՝ մինչև 1920 թ. Հոկտեմբեր 23ը կեցած միաց Սարիղամիշ-Լալօղլու գծի վրայ: 1920 թ. Հոկտեմբեր 28ին մեր արեւելեան զօրաբանակը սկսեց իր առաջխաղացութիւնը դէպի Կարս: Թշնամին լքեց այդ քաղաքը առանց դիմադրութեան: Հոկտեմբեր 30ին մենք գրաւեցինք այն: Նոյեմբեր 7ին մեր զօրամասերը գրաւեցին ամբողջ շրջանը մինչև Արփայ չայ և Գիւմրի: Նոյեմբեր 6ին հայերը խնդրեցին ղինադադար և հաշտութեան դաշն: Նոյն ամսի 8ին մեր արտաքին գործոց նախարարութեան միջոցով հայկական բանակին ծանուցինք ղինադադարի պայմանները: Հաշտութեան բանակցութիւններն սկսուեցին Նոյեմբեր 26ին, աւարտուեցին Դեկտեմբեր 2ին:

«Դեկտ. 2ի լոյս 3ի գիշերը ստորագրուեց Գիւմրիի դաշնագիրը, Այս դաշնագրով մէջտեղից հանուեց Հայաստանը, որին խոստացուած էին, մեր թշնամիների մտքով, թրքական շրջաններ մինչեւ Քարշիտի հովիտը: Այսպիսով Հայաստանը մեզ, այսինքն՝ ազգային կառավարութեանը, թողից այն շրջանները, որ օսմանեան կառավարութիւնը կորցրել էր 1876-1877 պատերազմին: Այդ դաշնագիրը, իբրեւ հետեւանք Արեւելքում տեղի ունեցած փոփոխութիւնների, հետագային փոխարինուեց 1921 թ. Մարտ 16ի Մոսկուայի և 1921 թ. Հոկտեմբեր 13ի Կոստի դաշնագիրներով: («Յուսարբեր» Օրաթերթ, 1931 թ. N° 261, Արտ. Արեղեանի յօդուածը):

Որպէս լրացումն այդ ամենի՝ բերենք այստեղ նաև նոյն՝ Արեղեանի հետեւեալ անձնական դիտողութիւնները. «Մեր ներքին համոզումով Մոսկուայի 1920 թ. Մայիսին արդէն, թերեւ էլ առաջ, Կովկասեան Հայաստանի և Անդրկովկասի մի մասը թիւրքիային զիջելու հաւաստիացումներ տուած պիտի լինի. ուրիշ խօսքով՝ վերականգնած Բրէստ-Լիդովսկի դաշնագիրը, Հարափոխուած կերպարանքով (ի հարկէ, մեզ համար Հարափոխուած): Այդ արել է նա իր հեռուոր նպատակների համարը:

Այսքան վկայութիւնը մի կողմից՝ Քէմալական Տաճկաստանից: Բայց մենք անհերքելի վկայութիւններ ունենք նաև միւս կողմից, այն է՝ մեծամասնական Ռուսաստանից, որոնք նոյնպէս ապացուցանում են, որ յիշուի, տաճիկ-խորհրդային բարեկամութիւնը երկու կողմերի էլ պետական-քաղաքական շահերից բղխող մի նպատակ էր և նրանց երկուստեք ճիգերի արդիւնք: Ահաւասիկ ինչ է բարբառում այդ մասին Անդրկովկասեան բոլշևիկ երկրային կոմիտէի ու կառավարութեան պաշտօնական բերանը՝ «Զարեա Վօստոկա» օրաթերթը:

«Արտաքին քաղաքականութեան մարզում Տաճկաստանում կայ երկու մեծ հոսանք — արեւմտական և արեւելական: Առաջինը անհրաժեշտ է համարում մօտենալ անտանտի երկրներին, իրենց երկիրը մասնակից անել արեւմուտքի պարլամենտական պետութիւնների կեանքին, և գտնում է, որ միմիայն այդ ճանապարհով է հնարաւոր ստեղծել մէկ զօրեղ և հարուստ պետութիւն՝ բուրժուական-դեմոկրատիական տիպի:

«Երկրորդը, մատնանշելով Տաճկաստանի կրած վնասները արեւմուտքի երեսից, մանուսնող վերջին 10 տարիներում և մեծ պատերազմի ընթացքում, ապագայում էլ լուս բան չի սպասում նրանից: Արեւելականները նոյն իսկ համաձայն են, որ Տաճկաստանը կորցնի իր եւրոպական երկիրները և դառնայ զուտ ասիա-

կան մի պետութիւն, միայն թէ խզի իր կապը արեւմտեան երկիրներին հետ և դառնայ արեւմուտքից անկախ։ Նրանք նաեւատում են, որ Տաճկաստանի բախտը կապուած է բոցառապէս արեւելքի հետ — Պարսկաստան, Աֆղանստան, Արաբիա, Հնդկաստան, Ասորքէջան, Բուխարա, Խիւա, Իրաք, — որոնք պիտի կազմեն մէկ համադաշնակցութիւն (confédération) Տաճկաստանի գլխաւորութեամբ՝ պայքարելու համար արեւմուտքի և եզգերի լիզայի դէմ։

Ճերանք յենեւում են նաեւ խորհրդային Ռուսաստանի վրայ, որը բերում է սոցիալական յեղափոխութիւն, ինչպէս և արեւելքի ժողովուրդների ըմբոստացման կոչը՝ ընդդէմ արեւմուտքի ճնշողներին։ Ճիշտ է, արեւելականներից չափերը դէմ են սոցիալական յեղափոխութեան և նոյն իսկ վախենում են նրանից, սակայն խորհրդային Ռուսաստանի երկրորդ կոչը ողջունում են ամենքն։ (Ջարեա Վաստակ, Թիֆլիս, N° 73, 1922)։

Ռուս-բուլղերիկեան ու տաճիկ-քէմալական շահերի զուգադիպութիւնը և նրանց 1-2 տարիների անդր-կուլիսային բարեկամութիւնը վերջ ի վերջոյ իրենց իրաւական-պաշտօնական ձեւակերպումն ստացաւ Մոսկուայում կնքուած 1921 թ. Մարտ 16ի բուլղերիկ-քէմալական դաշնագրով կամ համաձայնութեամբ։ Ուրիշ խօսքով՝ Եղիշէի (պատմագիր) ասածին պէս՝ «Այս վասակը գտաւ այն վասակին»։ Արիւնդուտ տաճիկը գտաւ ջարդելու, կոտորելու և աւերելու վայրագ բնազդներ ունեցող վարկաշին (վարկաքները ռուսների նախահայրերն էին, որ եկան հիւսիսից և Ռուսաստանը գրաւեցին) ու նրանք եղբայրական ձեռք մեկնեցին իրարու։

Դժբախտաբար Հայաստան կոչուած երկիրը, իր ազգային-քաջաբան շահերի տէր, և մանաւանդ անկախ և քիչ-չափ հզօր Հայաստանը, իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ՝ խոչընդոտ էր նրանց այդ բարեկամութեան ճանապարհի վրայ։ Ընկնելով Խորհրդ. Միութեան ու Տաճկաստանի սահմանամիջում՝ նա արգելք էր հանդիսանում նրանց միացմանը և մէկ ճակատ կազմելուն։ Ահա թէ ինչո՞ւ թէ՛ մէկին և թէ՛ միւսին ցանկալի էր Հայաստանի անկախութեան, գուցէ և հայ ժողովրդի ոչնչացումը, որպէսզի նրանք կորոզանային ազատօրէն իրար հետ կապուել։

Այսպէս ուրեմն ժամանակաւոր ջանքեր, ժամանակաւոր հաշիւները հարկադրում էին պատկանօրէն իրար թշնամի երկու պետութիւններին Ռուսաստանին ու Տաճկաստանին՝ եղբայրական ձեռք մեկնելու իրար և մի ճակատ կազմելու՝ բնդդէմ ընդհանուր թշնամու — դրամատիրական Եւրոպայի։ Այդ եղբայրութիւնը շատ շուտով վերածուեց նաեւ քաղաքական մի խոչոր տկ-

to the West
my own
Lyon. 0 2 1
to my own
refused to 1921
except!

Իսկ հասկանալի է միանգամայն, թե ոյգ Վրխտ հաճելիք պարտականութիւնը ինչպէս կը կատարէր տաճիկը իր ճսիրած հայութեան ու Հայաստանի հանդէպ, Ռուսաստանի լուռ համաձայնութիւնը միայն հերիք էր, որ նա տաճկաւայել վարուէր հայ ժողովրդի ու հայ հայրենիքի վերաբերմամբ. իսկ ոյգ՝ նա պարտաւորեցնում էր նրան: Սրանից աւելի հաճելի պարտականութիւն չէր կարող լինել Տաճկաստանի համար:

Հայաստանն ու իր կառավարութիւնը, անդիտակ այդ դաւա-
բին ու իրենց գլխին պատուազ փոթորիկներին, լուռ ու խաղաղ
զբաղուած էին իրենց ներքին զործերով երկրի վերաշինու-
թեամբ ու հանրապետութեան հիմքերի ամրացմամբ, նման այն
մարդուն, որ միամիտ նստած է իր տունը՝ երբ իր երկու վատ
հարեւանները, նրա գլխի վրայից, հրդէհ են պատրաստում նրա
տան համար: Այսպէս ապագայի գեղեցիկ յոյսերով ոգեւորուած,
բայց շարունակ մտրակը ձեռքին ներքին թուրք-թաթար թշնա-
միների դէմ, Հայաստանի հանրապետութիւնը թեւակոխեց 1920
թուականը:

62

Այդ ամենի հետ միասին՝ արտաքին քաղաքական աշխարհում էլ Հայաստանը մի շտեմնուած յաջողութիւն ձեռք բերեց 1920 թուին: Հայաստանի պատուիրակութիւնը, որպէս մէկ անկախ պետութեան ներկայացուցչութիւն, գնաց Սևր և դաշնակից մեծ պետութիւնների շարքում նստած — Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի հետ ստորագրեց Տաճկաստանի մահուան դատաւճիռը և Հայաստանի հանրապետութեան յաղթանակի ակտը — Սևրի պատմական դաշնագիրը 10 Օգոստոս, 1920 թուականին:

Աւելի մեծ երջանկութիւն էր կարող երազել հայ ժողովուրդը, վեց հարիւր տարուայ սարկութիւնից յետոյ՝ ազաւագրուած Հայաստանը՝ մ'չ միայն դատաւորի դեր էր ստանձնում իր դաշինքի նկատմամբ, այլ և աշխարհի կողմից անկախ ճանաչուելով՝ դառնում էր բացարձակ տէրը իր պատմական հայրենիքի և իր նուիրական իրաւունքների: Դաշնագրով Երևանեան Հայաստանին էր կցուած նախկին Տաճկա-Հայաստանը, որով իրաւականօրէն ու փաստօրէն իրականանում էր միացեալ Հայաստանի գաղափարը, որը այնպէս խանգավառ հանգիստեցրութեամբ յայտարարել էր Հայաստանի Խորհուրդը, դեռ 1919 թ. Մայիս 28ին:

Թող թոյլատրուի այստեղ բերելու այդ յոյժ կարեւոր փաստաթղթի — Սևրի դաշնագրի — այն 4 յօդուածները, որոնք Հայաստանին են վերաբերում, մանաւանդ որ հասարակութեան լայն խաւերին նրանք միանգամայն անծանօթ են. —

Յօդ. 88. — Տաճկաստանը յայտարարում է — ինչպէս այդ արդէն արել են դաշնակից պետութիւնները — որ ճանաչում է Հայաստանը որպէս մէկ ազատ և անկախ պետութիւն:

Յօդ. 89. — Տաճկաստանը և Հայաստանը համաձայնում են Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների նախագահի իրաւարարութեան թողնել սահմանների որոշումը Տաճկաստանի ու Հայաստանի միջև — Կարնի, Տրապիզոնի, Բաղէշի և Վանի վիլայէթներում, և ընդունել նրա որոշումը, ինչպէս և բոլոր կարգադրութիւնները՝ Հայաստանին ելք տալու դէպի ծով և Հայաստանի սահմաններին կից եղած տաճկական սմբողջ հողամասը զինաթափելու և ռազմական տեսակէտից անվտանգ դարձնելու վերաբերմամբ:

Յօդ. 90. — Այն դէպքում, երբ սահմանների որոշումը կը պահանջի Հայաստանին յանձնել վերոյիշեալ վիլայէթները, ամբողջովին կամ մասամբ, Տաճկաստանը որոշման օրից և եթ յայտարարում է, որ ինքը հրաժարւում է Հայաստանին տնցած հողամասերի վերաբերմամբ իր ունեցած բոլոր իրաւունքներից ու արտօնութիւններից:

Յօդ. 91.— Հայաստանն էլ իր հերթին — ուրեմն ճանաչելով որպէս մէկ անկախ և ինքնավար պետութիւն — յանձն է տանում հետեւեալ պարտականութիւնները. ա. շնորհել երկրի բոլոր բնակիչներին կատարեալ պաշտպանութիւն կեանքի և ազատութեան — առանց խտրութեան ծագման, ազգութեան, լեզուի, ցեղի և կրօնի. բ. Անկէ բոլոր անհրաժեշտ կարգադրութիւնները կարգաւորելու համար մահմետականների անձնական և ընտանեկան իրաւունքի հարցերը համաձայն իրենց սովորութիւնների. գ. պաշտպանել մահմետականների մզկիթները, գերեզմանները, կրօնական միւս հիմնարկութիւնները և ամեն դէպքում ընծայել ներանց: (Revue Chrétienne. 1922 թ. N° 3, էջ 135)

Սեւրի դաշնագիրը թէեւ փաստօրէն ոչինչ չտուեց հայերին, սակայն դարձրեց զազաթնակէտին հասցրեց քէմալական թիւրքիային ընդդէմ եւրոպայի, բայց զլիսաւորապէս ընդդէմ հայութեան ու Հայաստանի: Տաճկաստանը առանց այն էլ շատ լցւած էր ընդհանրապէս եւրոպայի և մասնաւորապէս դաշնակից պետութիւնների դէմ, որովհետեւ վերջիները մինչեւ Սեւր, այն է՝ 1918-1920 թ. ընթացքում, մի շարք այնպիսի քայլեր էին արել ընդդէմ թիւրքիայի, որ իրենց դէմ էին հանել տաճիկ զանգուածները: Թիւրքիայի այդ քայլերից մէկ քանի կարեւորները միայն — դաշնակիցների համաձայնութեամբ յոյները գրաւել էին Զմիւռնիան, իրենք դաշնակիցները գրաւել էին Պոլիսը, ցրել էին տաճկական պարլամենտը, աչքի ընկնող տաճիկ գործիչներից չատերին աքսորի ու բանտարկութեան էին դատաւարաւ, սուլթանին «գլխութեան» մէջ էին պահում եւ այլն: Սեւրն կաւաւ ու համբերութեան բաժակը միանգամից լցրեց: Որից յետոյ անգամ երգուեալ տաճիկ արեւմտականներից չատերը երես դարձրին եւրոպայից և բնականօրէն անցան արեւելականների կամ բոլշևիկոսներին ձեռնակը:

Ընդհանուր այս արամադրութիւնից օգտուեց Միլլի կազմակերպութիւնը և նրանով իրեն զօրեղ զգալով՝ որոշեց, որ «ազգային ուխտի» գծած սահմաններից մի քայլ աւելի զիջում չպիտի անի եւրոպային, թէկուզ անգամ հարկ լինի զէնքի դիմելու: Զմտռնանք փակադռների մէջ իսկոյն այն էլ աւելացնել, որ միլլի կամ քէմալական կազմակերպութիւնը Անատոլիայում արդէն այնքան էր զօրացել, որ երկրի իրական տէրը նա էր հանդիսանում: Պալսի կառավարութեան գոյութիւնը անուանական էր երկրի համար: Անգամ դաշնակից պետութիւնները ո՛չ թէ Պալսի կառավարութեան հետ էին բանակցում, այլ միլլի կառավարութեան՝ Տաճկաստանի վերաբերեալ հարցերում:

Միլլի կաղճակերպութեան — նուե կառավարութեան — պաշտօնական գոյութիւնը սկսեում է կարնի համագումարից (1919 թ. Յուլիսից), ուր հաւաքուած էին Տաճկաստանի վերածնութեան կողմնակից հոսանքների գլխաւորները, ղեկավարութեամբ Մուստաֆա Քէմալ և Դադիմ կարաբէքիր փաշաների: Այնուհետեւ յաջորդ 1920 թուի Ապրիլ 23ին Անգորայում բացուած է Տաճկաստանի Ազգային Մեծ ժողովը, որը իրեն յայտարարում է կրկրի գերագոյն տէրը և իշխանութեան աղբիւրը: Նա իր համար որպէս առաջնորդող ղեկավար է ընդունում ներքին և արտաքին քաղաքականութեան մէջ «Ազգային ուխտը», որ կաղճակ էր Տաճկաստանի վերջին պարլամենտը, իր ցրումից մի քանի օր առաջ, այն է՝ 1930 թ. Յունուար 28ին:

«Ազգ. ուխտով» Տաճկաստանը մի անգամ ընդմիշտ իրենն էր համարում կարսի, Արտահանի ու Բաթումի շրջանները, բոռնք իրենց յօտար կամքով միացան մայր հայրենիքին՝ հէնց որ իրենց սպառութիւնը ձեռք բերեցին (Յօդ. 2). — Ակնարկը վերաբերում է նրան, որ բուլշեակեան յեղափոխութեան հետեւանքով՝ երբ ռուս զօրքերը լքեցին ռաղմտճտկատներն ու հեռացան, այդ շրջանները մնացին Տաճկաստանին: — «Ազգ. ուխտ» մեղ հետաքրքրող միւս յօդուածն է՝ «Տաճկաստանը տաճիկների համար»:

Ուրեմն բնական է, որ Սեւրի դաշնագիրը է՛լ աւելի պիտի բաղճապատէր տաճիկների թշնամութիւնը դէպի հայն ու Հայաստանը, մանաւանդ որ այդ դաշնագրով աճբողջ չորս վիլայէթներ — Կարին, Տրապիզոն, Բաղէշ, Վան — Միացեալ Նահանգների նախագահ Վիլսոնի վճռահատութեամբ, կարող էին կտրուել Տաճկաստանից և Հայաստանին միանալ: Դրա համար էլ աղգոյնական թիւրքիան որոշում է՝ ամեն զնով ընդգրկմանալ Սեւրի դաշնագրի գործադրութեանը, և խնդիրը արմատական ձեւով լուծելու համար՝ պատրաստութիւններ տեւանքով, Հայաստանին էին տրուել:

Ու պայմաններն էլ չափազանց նպատաւոր էին դրա համար: Ամենից առաջ բուլշեակ Ռուսաստանի բարեկամութիւնը ո՛չ միայն գործողութիւնների ազատութիւն էր թոյլատրում Տաճկաստանին, այլ և ամեն կերպ աջակցում, զինակցում էր նրան: Դա՛ է գլխաւոր պատճառը, որ Հայաստանում գտնուած մեծամասնականներ, 1920 թ. Մայիսին զինուած ապստամբութիւն կաղճակերպեցին հայկական իշխանութեան դէմ Ալեքսանդրապօլում, Կարսում, Կրկութաղագծի վրայ, Բայաղէտում ևւայլն, նպատակ ունենալով

հերսից պայթեցնել իշխանութիւնը և դրանով դիւրացնել դաշնակից Բէմալի ու խորհուրդների զօրքերի խռովումը դէպի Հայաստան:

Ժիշա է, ապստամբութիւնը ճնշուեց կառավարութեան ջանքերով և ժողովրդի ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան աջակցութեամբ, սակայն զօրքի, պաշտօնէութեան, ժողովրդի, մի խօսքով՝ երկրի ներքին կեանքում առաջացած ճեղքումածքը մնաց այնուհետեւ, որը հետագայում ճակատադրական նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանի հանրապետութեան համար:

Միւս կողմից՝ երկրի ներսում գտնուած թուրք-թաթար ազդարնակութիւնը այժմ աւելի յանդուգն և ըմբոստ էր դարձել և դործում էր ամենուրեք բացարձակ ապստամբութիւններով հայկական իշխանութեան դէմ — նախ՝ ներշնչուած տաճիկ ու համայնավար անհամար դործակալներից, և երկրորդ՝ անդուակ, որ շուտով տաճիկն ու ռուսը օգնութեան պիտի հասնեն իրենց:

Եւրոպ. կողմից՝ երկիրն էլ անտեսապէս և այլ բազմաթիւ մարդերում դեռ եւս այնքան կաղզուբուած ու ամբոցած չէր, որ կարողանար միաժամանակ կռուել երկու ճակատների վրայ — ռուսական և տաճիկական — այն էլ իրենից անհամեմատ հզօր երկու պետութիւնների դէմ և նորից բազմաթիւ թշնամիներով վտանգւած:

Եւ վերջապէս, որ և ամենից գլխաւորն է, հայ զօրքն արդէն մասամբ թունաւորուած էր բոլշևիկեան քարոզչութեամբ: Զօրքն էր երկրի — ոյժը և իւրաքանչիւր պետութեան — ոյժը և զօրքով պիտի իրադարձուէին Սևրի դաշնագրով խոստացուած հոդամասերի գրաւումն ու պահպանութիւնը: Այն ինչ մեծամասնականները կարողացել էին պղտորել ու քայքայել հայկական բանակը ևս և կռուի ու հաւատարմութեան զգացմունքները նրա սրտում անդամալուծել:

Ռազմաճակատում գտնուած զինուորը ի՞նչ կ'ուզի, այն էլ տարիներ պատերազմից յոգնած ու նոր պատերազմի սպառնալիքի տակ գտնուող զինուորը: — Կ'ուզի տուն դնալ և իր տառապակոծ հոգուն ու մարմինն հանգստութիւն պարգեւել: Լէնն այդ քարոզով էլ մօտենում էին մեծամասնականները հայ զինուորին և զանազան թովիչ խոստումներ անելով նրան, փորում, խորտակում էին նրա կամքն ու մարտունակութիւնը:

Նրանք զինուորին տեսւմ էին. «Ինչո՞ւ ես կռոււմ եղբայրական Տաճկաստանի դէմ, դնա՛ տուն: Տաճիկ զինուորը գալիս է ո՛չ թէ քեզ սպանելու և քո տուն ու անգն աւերելու համար, ո՛չ, նա գալիս է դաշնակիներին պատժելու և իշխանութիւնը նրանցից

խղելու համար: Այժմ տաճիկը այլևս նախկին տաճիկը չէ, այլ մեր եղբայրը և հայ ժողովրդի բարեկամը: Եւ խեղճ հայ ղինուորը շարունակ լսում էր նման կախարդական խօսքեր ու տառա-նուսների մէջ ընկնում: Իսկ ի՞նչ աւելի թովիչ, աւելի կախարդական խօսքեր էր լսում Ռուսաստանի ու ռուս ղինուորի մասին — այդ էլ թողնում ենք ընթերցողին իր երեւակայութեան ուժով պատկերացնելու:

Հետեւա՞նք... հայ ղինուորը կամ դառնում էր դասալիք ու կռուից փախչում և կամ — եթէ յայտնի դասալիք էլ չէր դառնում — դառնում էր յամենայն դէպս անընդունակ, անպէտք հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Եւ այսպիսով քայքայւում, անդամալուծւում էր հայկական բանակը:

Թ. ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՎՏԱՆԳԸ

Այսպիսի պայմաններում տաճիկները լուռ ու անաղմուկ պատրաստւում էին Հայաստանի վրայ արշաւելու: Հայկական կառավարութիւնը շատ ուշ իմացաւ նրանց այդ դիտաւորութեան մասին: Իմացաւ Սեպտեմբեր 15ին (1920 թ.), երբ տաճիկ բանակը Քաղիմ կարաբէքի փաշայի հրամանատարութեամբ արդէն մօտեցել էր Օլմիին և Սարիղամիշին: Սեպտեմբեր 20ին և 21ին սկսուեցին կռիւները Սարիղամիշի ճակատում, Քէօրօղլի բաշի անունով լեռան ուղղութեամբ: Իսկ ամսի 22ին նրանք խլեցին Օլմիին մեզանից:

Պէտք է խոստովանել, որ այս կռիւներին մասնակցում էր տաճիկական բաւական խոշոր մէկ ոյժ՝ կարաբէքի փաշայի նման հմուտ և հայրենասէր զօրավարի անմիջական ղեկավարութեամբ: Այդ ոյժը հաշուում էր բաղկացած կանոնաւոր զօրքի երեք զօրաբաժիններից (իւրաքանչիւրը 4500ական հոգի) և նոյնքան էլ տաճիկ ու քիւրտ կամաւոր զինքերից, ընդամենը 22 հազարի չափ — թնդանօթներով, զնդացիրներով և պետական կանոնաւոր զօրքի տեխնիքական-ուսղմական բոլոր յարմարութիւններով: Հետագայում այդ ոյժի վրայ աւելացաւ նաեւ Տրապիզոնի զօրաբաժինը:

Մեր ուժերն ու յարմարութիւնները, ի հարկէ աւելի համեստ էին, թէեւ կառավարութիւնը զէնքի տակ էր կանչել մինչեւ 37 ասրեկանները: Շտապով հաւաքուած ղինուորներն ու կամաւոր-

ները ուղարկուած էին ճակատ, գլխաւորապէս կարս, բայց առանց կանոնաւոր մարզանքի ու վարժութեան. ժամանակ չկար: Կառավարութեան ծրագիրն էր՝ ամբոցնել կարսը, գլխաւոր ուժերը կենտրոնացնել այնտեղ ու դիմագրել Սարիղամիշի ուղղութեամբ արշաւող թշնամուն: Ամենքի յոյսը կարսի բնական ու արհեստական ամրութիւնների վրայ էր: Այստեղ գլխաւոր հրամանատարը զօրավար Դանիէլ Բէկ-Փիրումեանն էր, իսկ քաղաքացիական նահանգապետը՝ Ստ. Ղորղանեանը: Կարսում էին գտնուում նաև գիւղատնտեսութեան նախարար՝ Ս. Վրացեան և խնամատարութեան նախարար բժ. Ա. Բաբալեանը, արսնք պետական գործերով Երեւանից ուղարկուած էին այնտեղ:

Սկսեմբեր 29-ից կռիւնները կատաղի բնոյթ ստացան: Թշնամու գերազանց ուժերի հանդէպ ամենքը վախ ունէին, անգամ կարսի համար: Եւ Սկսեմբեր (խմբապետ), որ իր տաճկահայ կրօնողներով գտնուում էր կարսում, Հոկտեմբեր 1-ին հետեւելու ահազանքն էր հնչեցնում. «Հայաստանի բանալին»՝ կարսը վտանգի տակ է: Կոչ եմ անում՝ 18-30 տարեկանը տնայարէ ղէնքով, մանգաղով, գերանդիով կարսն ու Հայաստանը փրկելու: Եթէ տուինք կարսը, կուտանք Հայաստանը և կը լինի մեր գերեզմանը:

Բայց զժբախտութիւնն այն է, որ հայութիւնը հարկադրուած էր իր թոյլ ուժերով պատերազմ մղելու տաճիկների դէմ միաժամանակ մի քանի ճակատներում՝ Արատհանի, Օլթիի, Սարիղամիշի, Կաղզուանի, Ալէքսանդրապոլի և Սուրմալուի ճակատներում: Տաճիկները շարժւում էին ամբողջ սահմանի երկարութեամբ և մի շարք ռազմական ճակատներ ստեղծելով: Հետեւապէս հայութիւնն էլ ըստ այնմ պէտք է բաշխէր իր ուժերը՝ բոլոր ճակատներում թշնամուն դիմագրուելու համար:

Եւ մինչդեռ Հայաստանի արեւմտեան ու հարաւային սահմանների վրայ տաճիկ բանակները ճակատագրական շարժումներ էին կատարում, հիւսիսային սահմանի վրայ էլ երեւացին, իբրև նշանադրներ, մեծամասնականները: Անշուշտ, իրենց բարեկամ տաճիկներին օգնած լինելու նպատակով՝ խորհրդային Վերսլիկ կարմիր բանակի մասերից մի քանիսը Արթուրից անապատելիօրէն մտնում են Հայաստանի հանրապետութեան սահմանները: Սկսեմբերի կէսերին նրանք արդէն Ղազարի շրջանում էին: Սկսեմբերի 19-ին Աղդիրբարայի կրճից անցնելով՝ գրաւում են Ղազարի մի քանի գիւղերը: Հայկական զօրքերը, յանկարծակիի եկած, չատ թոյլ դիմագրութիւն են ցոյց տալիս. սոկոյն ամսի 21-ին, նրանցից յետ ևն խլում Աղդիրբարայ, Բոգոմիս, Այրսւմ և Կուչչի. Այրսւմ գիւղերը:

իրերի այսպիս կացութեան մէջ արեւի լսյսի պէս պարզ էր, որ հայկական բանակը — այն էլ փոքրաթիւ, յոգնած և ամեն տեսակէտով դժուարին պայմաններում, և մասամբ բարոյալքուած ու քսիչեկեան թոյնով արդէն վարակուած — չպիտի կարողանար կռուել երկու հզօր թշնամիների դէմ՝ հիւսիսի և հարաւի, որոնք միաժամանակ խոյանում էին նրա վրայ: Եւ ճանառում ու հայ ժողովուրդը մնացել էին երկու կրակի միջեւ մուրճի սալի արանքում:

Հայաստանի կառավարութիւնը, մտածում էր դէթ ռուսների չէզոքութիւնն ապահովել և իր ամբողջ ուժերը կենտրոնացնել մէկ ճակատի վրայ՝ տաճիկների դէմ: Այդ նպատակով, այս դէպքերից դեռ չառ առաջ, նա մէկ յատուկ պատգամաւորութիւն էր ուղարկել Մոսկուա, Լ. Շանթի գլխաւորութեամբ, ինքնուրուիների հետ բարեկամութիւն հաստատելու և Հայաստանի անկախութիւնը ճանաչել տալու համար: Սակայն ինքնուրուիները բանակցութիւնները շարունակ ձգձգելով, անշուշտ այդպիսով իրենց դաշնակից տաճիկներին առաջ չարժեքելու հնարաւորութիւն ընձեռելու նպատակով — պատգամաւորութիւնը երկար ժամանակ պահեցին այնտեղ և վերջիս էլ դատարկաձեռն յետ ուղարկեցին:

Մինչ այս մինչ այդ, քէմալական զօրքերը առաջ էին շարժւում բոլոր ճակատներում միաժամանակ, ճանապարհին աւերելով ու սնչացնելով ինչ որ հայկական էր: Հայկական զօրքերը, թըշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ, նահանջում էին անընդհատ . յոյսը կարսի ամբողջիւնների վրայ դրած: Նրանք կարծում էին որ կարծում հնարաւոր կը լինի թշնամու յառաջխաղացումը կանգնեցնել:

Հայաստանի կառավարութիւնն ու պարլամենտը գերմարդկային ճիւղեր էին դործ դնում երկիրը փրկելու վերահաս վտանգից և ժողովուրդը՝ բնաջնջումից — մէկ կողմից՝ տաճիկների դէմ պատերազմելով, իսկ միւս կողմից՝ Ռուսաստանից օգնութիւն սպասելով:

Այդ օրերին երեւանում էր գտնւում ինք. Ռուսաստանի լիազօր ներկայացուցիչը՝ Լէգրանը: Իր հետ ունենալով բաւականաչափ մարդիկ և որ գլխաւորն է՝ նաեւ ռուսական առատ ոսկի, Լէգրանը կարողացել էր գաղտնի քարաղչութեամբ և ոսկիների կախարհանքով թէ՛ մթնոլորտը բաւական թունաւորել և թէ՛ մեծ համակրութիւն ձեռք բերել: Մանաւանդ այն պայմաններում, երբ տաճիկները յաղթականօրէն առաջ էին արշաւում, և ուրեմն բոլանդակ հայութեան գլխին կոտորածի ուրուակոմն էր ստաւանում, բնական է ուրեմն, որ ամենքն էլ իրենց հայիացքը դէպի Լէգրանը դարձնէին և Ռուսաստանից փրկութիւն սպասէին:

Եւ ճիշտ որ, Լէգրանի ներկայութիւնը Հայաստանում մեծ յոյս էր առաւելագոյն խոնարհ զանգուածների համար, որոնք ի մօտոյ իրազեկ չէին իրերի դրուժեանքը: Մանաւանդ որ Լէգրանն էլ իր հերթին շարունակ վառ էր պահում այդ յոյսը՝ Հայաստանի կառավարութեան հետ բանակցութիւններ վարելով և զանազան խոստովանելով շուրջ իր վեպի. նա մինչեւ իսկ ստորագրեց մի համաձայնութիւն Հայաստանի կառավարութեան հետ — 21 Հոկտեմբեր 1920 թ. — որով խոստանում էր, որ Ռուսաստանը ազդեցութիւն գործ կը դնի տոճիկների ու Ատրէշյանի վրայ՝ որպէսզի նրանք յետ քաշեն իրենց զօրքերը Հայաստանի սահմաններից և հողային զիջումներ անեն հայ հանրապետութեանը:

Էլ սրանից լաւ ի՞նչ կարող էր լինել: Հայ ժողովուրդը դուռ հաւատում էր Ռուսաստանի անկեղծութեանը և վստահ էր, որ եթէ նա ցանկանայ և մտաւ թափ տայ՝ տոճիկն ու Ատրէշյանը ցից կը կանգնեն ու չեն համարձակուել մօտ գալ մեր սահմաններին, Ուրիշ խօսքով՝ Լէգրանի ստորագրած համաձայնութիւնը դալիս էր մեր ժողովուրդին այն հաւատը ներշնչելու, թէ ուրեմն ո՛չ միայն իր դիւրից այլ ևս վերացած է բնաջնջման վտանգը, այլ և որ պիտի ընդարձակուեն հայոց աշխարհի սահմանները՝ նրան կցնելով տաճիկների ու Ատրէշյանի դրաւած հայկական հողամասերը:

Համաձայնութիւնն ունէր մի շարք կարեւոր յօդուածներ, որ բերում ենք այստեղ. —

1. — Հայաստանի հանրապետութեան էր թողնում ամբողջ Երեւանի նահանգը, Կարսի նահանգը, Զանգեզուրի գաւառը, Գաղսին ու Լոռին:

2. — Տաճկական զօրքերը պարպում էին ամբողջ ռուսական Հայաստանը մինչեւ 1914 թուի սահմանները:

3. — 1914ի սահմաններից մինչեւ Տրապիզոն, Կարին և Մուշ եղած տարածութիւնից տաճկան զօրքը քաշւում էր և մնում էր միայն տաճկական վարչութիւնը:

4. — Վերոյիշեալ բոլոր կէտերի իրականացումից յետոյ՝ նոր միայն պիտի սկսուէին բանակցութիւնները Հայաստանի ու Անգորայի միջեւ՝ սահմանների վերջնական ճշգրտումն համար — Ռուսաստանի աջակցութեամբ և օժանդակութեամբ:

5. — Ռուսաստանը տալիս է Հայաստանին նուաթ և այլ անհրաժեշտ պիտոյքները:

6. — Ռուսաստանը զիջում է Հայաստանին իր քաղաքներում գտնուած հայկական մշակութային հիմնարկութիւններից մի քանիսը, իրենց ամբողջ սենցուածքովն ու հարստութեամբը միասին,

ինչպէս են Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանը, գրադարանները եւայլն:

7. - Այդ բոլորի փոխարէն Հայաստանը աւելի է խորհրդային Ռուսաստանին թրանզիտի իրաւունք՝ ղէնք եւ ռազմամթերք անցկացնելու ղէպի Տաճկաստան, Տրապիզոն - Կարին - Մուշ զծից ներս -- պոյմանով, որ նախ՝ Ռուսաստանն ապահովի, որ այդ ղէնքն ու ռազմամթերքը Հպիտի գործածուեն Հայաստանի դէմ, և երկրորդ՝ որ նրանց 250/0ը պիտի թողուի Հայաստանին -- իր-րեւ թրանզիթի իրաւունք:

Ինչպէս տեսնում էք՝ սրանից ձեռնառւ պայմանագրութիւն չէր կարող լինել Հայաստանի համար, մանաւանդ այն վիճակում, երբ Հայաստան աշխարհը պատրաստ էր տէն ղիջման գնալու, միայն թէ տաճկական սուրը վերացուէր հայութեան գլխի վրայից: Հայաստանի կառավարութիւնը միայն մէկ ցանկութիւն կարող էր ունենալ -- այն՝ որ ըստ կորիւլոյն շուտ վաւերացուէր ու գործադրու-թեան գրուէր պայմանագրութիւնը:

Իսկ ղժարաւոր -- Ինչպէս երեւում է -- այդ ամենը մի ճարպիկ խաղ էր Լէզրանի կողմից՝ հայ ժողովրդի ու զօրքի սգին էլ աւելի թուլացնելու և ընկճելու:

Իսկ մինչ այդ, տաճիկները առաջ էին գալիս Կարսի ուղղու-թեամբ: Հոկտեմբերի վերջերին նրանք արդէն բերդաքաղաքի պա-տերի տակն էին: Հայաստանի զբառալիւն վտանգի ներքոյ էր, ո-րի ընկնելովը վտանգւում էին նաեւ ո՛չ միայն Շիրակն ու Ալէք-սանդրապօլը, այլ եւ ամբողջ Հայաստանը, ու նաեւ Անգրկովկասը:

Հայաստանի կառավարութիւնը, գիտակ տեղծուած ծանր կա-ցութեան, Ալէքսանդրապօլ էր ուղարկել իր անդամներից մի քա-նիսին (*) -- ռազմաճակատի մօտ լինելու և օգնութեան գործը կազմակերպելու համար: Այնտեղ էր նաեւ զօրավար Սիլիկեանը, որ նշանակուած էր Ալէքսանդրապօլ-կարս ճակատի ընդհանուր հը-րամանատար, ինչպէս նաեւ թիկունքի պաշտպանութեան ու կազ-մակերպութեան պետը՝ Արսէն Շահմաղեան:

Դրանով չբաւականանալով՝ պարլամենտը եւս իր անդամներից մի խումբ(**) Հոկտեմբեր 30ի երեկոյեան ճանապարհում է ղէպի Ա-

(*) Զինուորական նախարար՝ Ռուբեն Տեր-Մինասեան, հաղոր-դակցութեան՝ Արեւ. Զամալեան, հանրային կրթութեան՝ Կեորզ Ղա-զարեան:

(**) Թ. Քաչաղցունի, Լ. Շանթ, Սիր. Տիգրանեան, Յով. Բուդաղ-եան, Բժ. Յով. Մեյիքեան, Վահ. Նաւասարդեան, Արեւ. Ռովհաննիս-եան եւ օղիւրիս գրողը:

լէքսանարապօլ — նոյն նպատակներով և մանաւանդ ժողովրդի տրամադրութիւնը բարձրացնելու մտադրութեամբ: Գնում ենք երկաթուղով: Մագուլ չկար: շոգեմեքենան տաքացուած էր փայտով, որից անհամար կայծեր տրձակուելով տօնածառի նման շրջապատել էին շոգեմեքենան, գիշերային մթութեան մէջ արագ. հոսող կայծերի մի գեղեցիկ պատկեր առաջացնելով:

Գնացքի մէջ ամենքի մտահոգութեան ու խօսակցութեան միակ առարկան է ստեղծուած դժուարին վիճակը: Իւրաքանչիւրն իր կողմից միջոցներ է առաջարկում: Օրինակ, Յ. Քաջաղնուին շարունակ պնդում էր, թէ ինքը պիտի գնայ ռազմաճակատ և որպէս հասարակ զինուոր՝ առաջին շարքերում պիտի լինի կռուող զինուորների կողքին — իր ներկայութեամբ նրանց արամադրութիւնը բարձրացնելու, խրախուսելու համար:

Առաջին կայարաններից մէկում մեզ հաղորդեցին, թէ կարան արդէն ընկել է — համարեա՝ առանց կռուի, որովհետեւ մեր քանակը նախ՝ չունէր արժանաւոր նալ սպայութիւն (քացառութիւնները յարգելի են), և երկրորդ՝ զօրքի մէկ խոշոր մասը անվարձներից էր բաղկացած, այն էլ շատերը թուլեւիկեան քարոզչութեամբ թունաւորուած՝ թէ եկողը բարեկամ, եղբայր ասծիկն է: Իսկ բարեկամի կամ եղբօր դէմ ո՞վ զէնք կը վերցնի:

Ամենքիս տրամադրութիւնը մի անգամից ընկաւ սոսկալիօրէն... Բայց և այնպէս նորից միջոցներ են առաջարկուած դրութիւնը փրկելու և մանաւանդ թշնամու յառաջխաղացութիւնն արգիլելու համար: Օրինակ, մէկն առաջարկուած է՝ կողմակերպել Ալէքսանդրապօլում կամաւարկան մի բաժնից — 400-500 հոգուց բաղկացած — լեռնային ճանապարհներով տնցնել թշնամու թիկունքը և նրան հարուածել: Համարեա բոլորը այդ առաջարկը զանուած են անիրադարձելի, բայց երբ առաջարկ անողը ոգեւորուած պնդում է, ասում են նրան դուցէ և հորցը փակելու համար, — «Լաւ, դէ՛հ դուք կողմակերպեցէք»:

Հասնում ենք Ալէքսանդրապօլ: Աստորիա հիւրանոցում զետեղուած էր ճակատի հրամանատարի շտաբը: Անմիջապէս խորհրդակցութիւն ենք ունենում՝ զինուորական նախարարի և զօրահրամանատարի ղեկուցումները լսելու և նրանցին էլ յուսահատուած են ծայր աստիճան, մանաւանդ զօրավար Սիլիկեանը: Ամեն ինչ համարում են արդէն կորած և նոյն իսկ ինքնապաշտպանութեան և ո՛չ մէկ յոյս: Պարլամենտի անդամներից գլխաւորապէս մեծերը — Քաջաղնուին, Շանթ, Տիգրանեան, Բուդաղեան — համաձայնում են նրանց կարծիքին, իսկ տեւիի երիտասարդները — Ա. Յովհաննէսեան, Խաւսարդեան, Տէր-Յակովբեան — պնդում են, որ ան-

պայման պիտի կազմակերպուել ինքնապաշտպանութեան համար՝
գտնէ Ալէքսանդրապօլը փրկելու:

Մեծերը գտնում են, որ այդ պայմաններում պարլամենտի
անդամների նոյնիսկ ներկայութիւնն Ալէքսանդրապօլում աւելորդ
է և առաջարկում են վերադառնալ Երեւան: Երիտասարդները
կտրականապէս դէմ են այդ առաջարկին: Մասնաւորապէս Յ. Քա-
ջաղնուհին որ Երեւան դառնալու մտքի ուժեղացումը ախոյեանն
էր, պնդում է, որ գտնէ ինքը անպայմանօրէն պիտի գնայ՝ իրերի
դրութիւնն անձամբ կառավարութեանը հաղորդելու համար: Ա-
ռարկում ենք, որ եթէ գնալը և անձամբ զեկուցանելն անհրաժեշտ
է — դա կարող են անել կառավարութեան անդամները, որ այստեղ
են: Եւ վերջապէս դու համար կայ հեռախօս հեռագրի, ուղիւ գիծ-
կարելի է անմիջականօրէն կապուել կառավարութեան հետ և հար-
կուորը հաղորդել: Կամ՝ ծայրայեղ դէպքում կարելի է մէկ հոգու
ուղարկել զեկուցման համար, իսկ միւսները պիտի մնան այստեղ,
մանաւանդ որ մեր «փախուսած» կարող է վնասութիւն և խուճապ
առաջացնել ժողովրդի մէջ:

Մեծերը չեն համաձայնում մեզ հետ և մեկնում են Երեւան
կարծիւ նոյն օրը. իսկ միւսները մնում են՝ կառավարութեան
անդամների հետ միասին տեղում աշխատելու, ինքնապաշտպանու-
թեան գործը կազմակերպելու, պետական պահեստների խնդիրները
կարգադրելու և այլն:

Քաղաքում տիրում է սոսկալի դրութիւն և խուճապ: Մօտե-
նում է անողոք թշնամին և ամենքը ահ ու սարսափի են մատնե-
ւած: Յնժում են միայն քաղաքի հայ բուլլուիկները և բուրբ. բու-
շուիկամիտները, որովհետեւ, չէ՞ որ եկողները իրենց եղբայր տա-
ճիկներն են և գալիս են վերջ գնելու իրենց ատելի «դաշնակնե-
րի» իշխանութեանը: Յամառ շշուկներ են պտտում, թէ բուլլուիկ-
ները ձգտում են նախ՝ բռնաբերել բանալու և բուրբ բռնաբերելու-
ներին — որոնց շարքերում ահագին թիւով մեծամասնականներ
կային դեռ մայիսեան ապստամբութիւնից ձերբակալուած — ազատ
արձակելու: Երկրորդ ներսից քաղաքի ինքնապաշտպանութիւնը
պայթեցնելու: այսինքն՝ մինչեւ տաճիկների գալը զինուած տպըս-
տամբութեամբ քաղաքը խլելու կառավարութեան ձեռքից և «եղ-
բայր» տաճիկներին յանձնելու:

Եւ դա այն պայմաններում միանգամայն հնարաւոր էր, որով-
հետեւ թէեւ քաղաքում հրամանատարութիւն, զինուոր, իշխանու-
թիւն տակաւին կային, բայց նրանց գոյութիւնը անուանական էր:
Իշխանութիւնը ներքուստ բարոյալքուած, կաթնաճաճ էր եղած,
իսկ խուճապահար հատարակութիւնը սարսափից իր գլուխն ու

կամ քը այնպէս էր կորցրել, որ ոչինչ չէր ըմբռնում, ինքն իրեն կառավարել չէր կարողանում:

Ահա թէ ինչո՛ւ դրուժիւնը ուղղակի յուսահատական էր, ան-
իշխանութիւնը՝ ծայրայեղ, խռճապը՝ աննկարագրելի: Ու այդ
բոլորի հետեւանքով՝ զօրքից ու իշխանութիւնից այլ եւս փրկու-
թեան յոյս չունենալով, քաղաքացիք իրենք հն մտածում իրենց
գլխիւր մի կերպով կոտորածից ազատելու մասին: Ըն միջոցը հա-
մարուում է միայն մի բան, այն է՝ անպայման հաշտութիւն տա-
ճիկներ չհա, ինչ գնով ուղում է լինի: Անգամ եթէ կառավա-
րութիւնն ու հրամանատարութիւնը ցանկանան կռուել, իրենք
դրան հակառակ պիտի ընթանան և անջատ ու ինքնագլուխ պիտի
գնան տաճիկների մօտ՝ հաշտութիւն խնդրելու: Այս ժամանակեան
ցայտուն ներկայացուցիչն ու ղեկավարն էր քաղաքի Առեւտրական
դպրոցի տեսուչը՝ Լեւոն Սարգսեանը, «Մուրճ» ամսագրի հրատե-
սի խմբագիրը ու խորհրդային Հայաստանի ապագայ դեսպանը
Թեհրանում:

Ստեղծուած այս Սագոմ-Գոմորի վրայ սեւեւացրէք նաեւ գաղ-
թականութեան հեղեղը, որ տարրերային ոյժով դալիս էր Կարսից
ու իր չրջանի գիւղերից դէպի Ալէքսանդրապոլ — մերկ, քաղցած,
յուսաբեկ, թշուառ: Գալիս էին ամենքը՝ ու կարողացել էր իր
գլուխն աղատել: Գալիս էին՝ Ալէքսանդրապոլն ապահով կարծե-
լով և այնտեղ հանգստութիւն գտնելու յոյսով: Բայց տեսնելով, որ
վտանգը այստեղ էլ է իր թեւերը տարածել, և Ալէքսանդրապոլն
էլ խռճապահար փախչում է, միանում էին գաղթականական այս
նոր կարաւանին եւ դէպի զանազան կողմեր, գլխաւորապէս դէպի
Փամբակ-Ղարաքիլիսա, շտապում:

Այս բոլորը դեռ հերիք չէր, բնութիւնն էլ, կարծէք, իր հեր-
թին էր թշնամացել գաղթական բաղմութեան հետ: Աշուն էր. իսկ
Ալէքսանդրապոլի աշունը համարեաւ ամեռ է. ցուրտ, սառնամա-
նիք, թէեւ ձիւն չկար, բայց ցուրտ, անձրեւ, ցիխ և ուրեմն ճա-
նապարհ գնալը սոսկալի դժուար:

Պարլամենտի ու կառավարութեան անգամները նման դժոխս-
յին կացութեան մէջ այնուամենայնիւ փորձեցին պահեստներից ու-
րոշ բաներ հանել — գլխաւորապէս դեղորոք, ռազմամթերք —
և ուղարկել դէպի Ղարաքիլիսա-Սրեւան, համեմատաբար քիչ-չատ
ապահով տեղեր: Սակայն դժբախտաբար ոչինչ չկարողացան անել
— փոխադրական միջոցների բացարձակ չգոյութեան պատճառով:
Մեքենայ չկար, սալ չկար որ պահեստներից այդ նիւթերը մին-
չեւ կոյարան տարուէին և այդտեղից էլ կրկնութեղով — որ տա-
կաւին մեր ձեռքին էր — դէպի Սրեւան կամ Ղարաքիլիսա փո-

խաղաղութիւն: Դեռեւս մասնաւոր սալեր, մասնաւոր գիւղերից, կարելի էր գտնել: Բայց այդ դրութեան մէջ ո՞վ քեզ սալ կուտար: Առաջին հերթին փախչում, դադարում էին սալ կամ գրաստ ունեցողները: Դերեմն ո՞վ քեզ իր փրկութեան այդ վերջին յոյսը կուտար:

1920 թ. նոյեմբերի սկիզբներն էր: Քաղաքում խուլ կերպով արդէն լսւում էր տաճկական թնդանօթների ձայնը: Արքա Չայի միւս ավից: Խուճապն ու սարսափը իրենց գագաթնակէտին էին հասել: Կարսը գրաւելուց յետոյ (Հոկտեմբեր 30ին) տաճիկները առաջ էին շարժւում շատ արագ: Կրկնակիս հետապնդում էին մեր խուճապահար զօրքերին՝ մամանակ չապու համար, որ նրանք չունէրան ու կազմակերպուելու մասին մտածեն: Յաղթողը միշտ պիտի օգտուի պարտուող կողմի խուճապային վիճակից ու նրան կը բռնկակոխ հետապնդի մինչեւ վերջին հետաուորութիւնը: Այդպէս էլ անում էին տաճիկները:

Մեր զօրքերը նահանջում էին կազմալուծւած, լուսադոյն դէպքում թեթեւ ընդդիմութիւնից յետոյ: Ամեն ինչ արդէն տանու էր տրուած և ուրեմն հարկաւոր էր մի նոր ելք մտածել: Մանաւանդ Լէգրանից և իր սատրաքած Հոկտեմբեր 21ի «Նշակաւոր» համաձայնութիւնից ո՛չ մի լուր: Ուրիշ խօսքով՝ Ռուսաստանի օգնութեան վրայ դրւած յոյսն էլ օգն էր քնդել, ինչպէս մի գեղեցիկ պատրանք:

Եւ Հայաստանի կառավարութիւնը որոշում է մէկ յուսահատ փորձ անել՝ տաճիկների հաւ ընդհանուր լեզու գտնելու համար: Նոյեմբեր 3ին նա հեռագրում է Անգարա՝ իր պատրաստակամութիւնը յայտնելով զինադադարի ու հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու: Տաճիկ կառավարութիւնը համաձայնում է և Նոյեմբեր 6ին մեր կառավարութեան առաջարկները ներկայացնում են տաճկական զօրահրամանատարութեան: Հետագայ քրական են հայոց կառավարութեան նամակ-առաջարկների տեղ անցնելու պարագաները: — Նամակը պիտի տարուէր Ալէքսանդրապոլից Դիլշախչախ կայարանը, ուր գտնւում էր տաճկական բանակի հրամանատարութիւնը: Պարլամենտի ու կառավարութեան անդամների և հրամանատարական կազմի միացեալ խորհրդակցութիւնը յարմար է նկատում նամակն ուղարկել երկու հոգու միջոցով — մէկը ղինուրական իսկ միւսը՝ քաղաքացիական իշխանութեան կողմից: Զինուորական ներկայացուցչի նշանակումը հրամանատարութեան թողնելով, (*) քաղաքացիականի համար խորհրդակցութիւնը թեկնածու է

(*) Հայկական բանակի լաւագոյն սպաներից մէկը՝ Սուրեն Մելիքեանն էր, Բագուի մեծահարուստ Համբարձում Մելիքեանի որդին: Հրամանատար թիւեր Սուրենին նշանակեց:

նշանակումը Պարոյր Լիւսնեանին, որը Լիէքսանդրապօլի քաղաքագր-
լուսն էր և մասնակցում էր խորհրդակցութեանը ուրեմն և ի պաշ-
տօնէ ու բարոյապէս պարտաւոր: Լիւսնեանը թէև զժառարու-
թեամբ, բայց վերջ ի վերջոյ ընդունում է և համաձայնում, ան-
շուշտ համոզուելով, որ յարմարագոյն թեկնածուն ինքն է: Պիտի
նստէին մէկ շագմեքեանայի վրայ, սպիտակ դրօշակ պարզած, նա-
մակը տանէին-յանձնէին հրամանատարութեանը և վերադառնային:

Եռյեմբ. 6 է: Գնացինք (*) կայարանը նրանց ճանապարհ դը-
ցելու: Մինչև շագմեքեան Կալը՝ զրօսնում էինք կայարանի
առջևի հրապարակի վրայ (պլաշթորմի վրայ) ու խօսակցում: Իսկ
տաճկական թնգանօթները որոտը լսում էր շարունակ և այժմ ա-
ւելի մօտիկից: Ինչպէս երևում է՝ թնգանօթների ձայնը աղղել
էր Լիւսնեանի վրայ: Նա սկսել էր վախենալ և հաղեկան ծանր
պայքար էր աղղի ունենում նրա ներսում — դնա՞լ տաճիկների
մօտ թէ ոչ: Մի կողմից՝ պարտականութեան գիտակցութիւնը,
մտնաւանդ որ իրեն ընտրել էին և ինքն էլ խօսք էր տուել, նրան
հարկադրում էր գնալ: Վախի զգացմունքը վերջապէս յաղթող
հանդիսացաւ ու Լիւսնեանը հրաժարուեց գնալուց յայտարարելով
թէ չի կարող գնալ, հրաժարւում է: Մեր հարցին՝ Շէշ՞ որ դու
ընտրուած ես, խօսք ես տուել, ամօթ է՞ս. պատասխանեց. «վախե-
նում եմ, դժու է՞ս: Ի հարկէ, ամենքիս վրայ շատ ծանր տպաւո-
րութիւն գործեց նրա այդ վարմունքը, բայց ի՞նչ կարող էինք
անել: Ու մարդը չգնաց»:

Վերջապէս շագմեքեանն պատրաստ էր, եկաւ: Սուրէն Մե-
լիքեանը, աղնիւ գինուորին հնազանդութեամբ, հերոսաբար կանգ-
նեց մեքենավարի կողքին ու առաջ սլացաւ մեն-մենակ, մեր բո-
լորի բարեմաղթութիւններն իր հետ տանելով:

Գնողիմ կորաքէքիր փաշան, ստանալով Հայաստանի կառու-
վարութեան գրութիւնը, իր կողմից նախնական մէկ-երկու պոյ-
ման է առաջարկում՝ բանակցութիւններն սկսելու համար: Դրանք
են. — ա. Հայ զօրքերը պիտի թողնէին Լիէքսանդրապօլի բերդն
ու երկաթուղու կայարանը և 10-15 քիլոմետր շրջագծով հեռանա-
լին քաղաքից: Բ. Նրանց թողած այդ կէտերը պիտի դրուէին
տաճիկ զօրքերը:

Հայաստանի կառավարութիւնը հարկադրուած էր ընդունել
այդ պայմանները, թէև չափազանց ծանր հայ երկրի ու ժողո-
վրդի համար: Յաջորդ օրը, այն է՝ Եռյեմբեր 7-ին, նա տուեց

(*) Վահան Նաւասարդեան, Լեւոնկ Յովհաննէսեան, Գեորգ Վա-
գարեան եւ տղերիս զոհը:

իր համաձայնութիւնը՝ Քեաղիմ փաշայի առաջադրած հիմունքներով զինադադարի բանակցութիւններն սկսելու:

Պարլամենտի ու կառավարութեան անդամների ներկայութիւնն Ալէքսանդրապօլում այլևս տեսլորդ էր, որովհետեւ տաճիկներին էին յանձնուում Ալէքսանդրապօլի բերդն ու կայարանը: Մենք այլևս անելիք չունէինք: Մենք եկել էինք Ալէքսանդրապօլ մէկ գլխաւոր նպատակով՝ կազմակերպել զօրքն ու ժողովուրդը Ալէքսանդրապօլի քաղաքն ու զօրքը փրկելու համար: Այժմ տաճիկներն արդէն առանց կռուի տէրն էին նաեւ Ալէքսանդրապօլ քաղաքին:

Աւելի. մեր մնալն այնտեղ մինչեւ իսկ կարող էր վտանգաւոր լինել և՛ ազգաբնակչութեան, և՛ մեզ համար անձնապէս: Չէ՞ որ տաճիկները իբր քի գալիս էին դաշնակցական կառավարութիւնը խորտակելու և հայ ժողովրդին դաշնակցականների լծից ազատադրելու: Հետեւաբար մեր ներկայութիւնը Ալէքսանդրապօլում կարող էր պատրուակ ծառայել տաճիկների համար՝ ժողովրդին իբր քի մեր պատճառով պատուհասելու: Չմոռնանք նաեւ, որ տաճիկների գալով՝ քաղաքի տէրն էին լինելու բոլշևիկները: Իսկ յայտնի է, թէ նրանք ինչպէս կը վարուէին իրենց «բարեկամ» դաշնակցականների հետ:

Այսպէս մտածելով՝ մենք երեկոյան հաւաքուեցինք — դժբախտաբար ճիշտ ամսաթիւը չեմ յիշում — դէպի Ղարաքիլիսա մեկնող վերջին գնացքում՝ որոշելու մեր հետագայ անելիքները: Վազօնի մէջ էին՝ Ա. Զամալեան, Գ. Ղազարեան, Վ. Նաւասարդեան, Ա. Յովհաննիսեան և Յ. Տէր Յակովբեան: Որոշուեց՝ որ Ա. Յովհաննիսեան, Վ. Նաւասարդեան և Յ. Տէր Յակովբեանը գրնտն Ղարաքիլիսա՝ այնտեղ կազմակերպելու շրջանի ու դրանով ուրիմն նաեւ Երեւանի պաշտպանութեան դործը: Արեւի լոյսի պէս ամենեքիս համար պարզ էր, որ տաճիկները կանգ չպիտի առնեն Ալէքսանդրապօլում, քանի որ նրանց նպատակն էր հայ ժողովրդի գլխատումը և Հայաստանի հանրապետութեան ոչնչացումը: Եւ պայմաններն էլ շատ նպաստաւոր էին դրա համար: Ուրիմն նրանք ինչո՞ւ չպիտի օգտուէին:

Համաձայն որոշման՝ կառավարութեան անդամները պիտի գրնտային Երեւան՝ իրենց պաշտօնների գլխին, իսկ պարլամենտի անդամները հէնց նոյն գնացքով մեկնեցին դէպի Ղարաքիլիսա:

Եւ այս-
ծովի քի
խոսքի,
համար.

Ժ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱԳՆԱՊԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Անդարայի կառավարութիւնը ուխտադրութ գտնուեց: Տեսնելով Հայաստանի կառավարութեան անել զբոսը՝ այժմ էլ նա ուրիշ պահանջներ է առաջադրում կարաբէքի փաշայի բերանով: Պահանջում է 12 թնդանօթ և 60 զնդացի իրենց բոլոր կազմածներով: Այլ և 4000 արկղ հրացանի փամփուշտ, 6000 հատ թնդանօթի ռումբ, 1000 արկղ հրացանի կազմածներ, 2000 հատ հրացան, 2 շոգեմեքենայ և 50 հատ վագօն: Այսինքն՝ գինաթափուհի Հայաստանի:

Բացի դրանից հայ զօրքերը պիտի դատարկէին երկաթուղու Ալազեռի կայարանից սկսած, Ղրմղլու-Նարբանի-Ջալալօղլի-Վարանցովկա գծով, որից դէպի արեւմուտք ընկած հողամասերը պիտի գրաւէին տաճիկ զօրքերը, դէպի արեւելք ընկած հողամասերը մինչև և Արաքս կայարանը և Դանադիրմազ-Արաքսի գագաթը — Նալօ-Միխայլովկա գծով պիտի համարուէին չէզոք գօտի ու կառավարուէին հայկական վարչութեամբ ու ինքնավար մարմիններով: Իսկ չէզոք գօտուց էլ դէպի արեւելք պիտի բռնէին հայկական զօրքերը:

Վարչապետ Համօ Օհանջանեանը պարլամենտի Նոյեմբեր 11ի արտակարգ նիստում մանրամասնօրէն զեկուցանում է ինչպէս կարօի անկումն ու նրան յաջորդող քաղաքական-ազգային անցուդարձը, այնպէս էլ կարաբէքի փաշայի միջոցով արուած տաճիկական պահանջները: Զայրոյթը պատում է բոլոր պատգամաւորներին տաճիկական այս անօրինակ անհրեւութեան հանդէպ և միաձայնութեամբ որոշուած է՝ մերժել այդ պահանջները և մի անգամ էլ փորձել դէնքի բախտը:

Ուրեմն, Թուրքիոն անցած էր և պատերազմի ձեռնոցը շրջաբերուած տաճիկներին: Մնում էր լարել բոլոր ուժերը՝ վճռական հարուածը տալու համար վատ թշնամուն:

Երկրի սրտին՝ Արարատեան աշխարհին տաճիկական վտանգը

սպառնում էր գլխաւորապէս նորից նախկին երեք ձեւատներէց Ղարաքիլիսա, Աբարան և երկաթուղագիծ: Ուստի մեր լաւագոյն, վստահելի ու քաջ մարտիկներից նշանակւում են հրամանատարներ — Սեպուհը՝ Ղարաքիլիսայի ձեւատի, Դրօն՝ երկաթուղագիծի և Աբարանի (*):

Ալէքսանդրապօլի մեր զօրքերի մի խոշոր մասը նախանշիկ էր դէպի Ղարաքիլիսա: Եւ ուրեմն այստեղ մենք բաւական ոյժ ունէինք նոր դիմադրութիւն կազմակերպելու կամ ռազմական գործողութիւններ ծրագրելու համար: Սեպուհը իր սպայակոյտով ու մի քանի մարդկանցով կայան էր ընտրել գնացքի մէջ, որ ո՛չ թէ կանգնած էր մի տեղում, այլ շարունակ շարժման մէջ էր Ղարաքիլիսայի ու Ջաջուրի միջև:

Ալէքսանդրապօլից հեռանալու երկրորդ թէ նոյն օրը պարլամենտի անդամներն ու Սեպուհն իր սպայակոյտով վազօնի մէջ խորհրդակցութիւն ունեցանք՝ մեր առաջիկայ անելիքները որոշելու համար: Մենք այնքան վստահ էինք մեր ուժերի վրայ և միւս կողմից՝ այնքան թերազնահատում էինք թշնամուն, որ որոշեցինք՝ ո՛չ միայն Ջաջուրի բարձունքները բռնել և ուրեմն արգելիլ թշնամու յառաջխաղացութիւնը դէպի Ղարաքիլիսա և աւելի առաջ, այլ և Նոյեմբեր 15ին յանկարծակի յարձակուել Ալէքսանդրապօլի վրայ, տաճիկներին քշել և քաղաքն ազատել:

Հետևաբար անհրաժեշտ էր զօրքի ու ժսգնդարի ընկճուած ուժերն բարձրացնել, խուճապի առաջն առնել և որ գլխաւորն է՝ դասակարգ զինուորներին ու կռուի ընդունակներին հաւաքել ու յետ ուղարկել զօրքի շարքերը: Արտակարգ ճիգեր էին հարկաւոր նրանց գտնաւորելու և նորից պատերազմի դաշտ ուղարկելու համար:

Այս վերջին աշխատանքին լծուեցինք մենք երեքս — Նաւասարդեան, Յովհաննիսեան և Տէր Յակովբեան — Ղարաքիլիսայի զիմտովօին վարչութեան անդամների հետ միասին: Իւրաքանչիւրս ընտրեց իր համար գործունէութեան մի շրջան և մենք ցրուեցինք մեր անգերը: Վ. Նաւասարդեանը մնաց Ղարաքիլիսայում մեր մէջ և մեզ հետ կապ պահպանելու համար: Ա. Յովհաննիսեանն ուղեւորուեց Դիլիջանի ու Ղաղախի շրջանները, ուր առաջնորդւում էլ եղել էր և ուրեմն լաւ ծանօթութիւններ ունէր: Զիմտովօի անդամներից Պարոյր Ղարիբեանն ու Գր. Ղամարեանը գնացին Լօռի,

(*) Բախի բերմուցեով մեկ գնւում էին Ղարաքիլիսայի ճակատում, ուստի եւ աւելի հանգամանօրէն մեկ պիտի պատմեմք այդ ճակատի մասին:

իսկ ես անցայ Համամուլու-Որդւնանի շրջանը: Մեզնից իւրաքանչիւրն աշխատում էր ո՛չ միայն թիկունքը կազմակերպել ու ժողովրդի տրամադրութիւնը բարձրացնել, այլ և հանում էր կըռուողներ: Եւ պիտի խոստովանեի, որ գործը լոււ էր գնում. ու թէեւ դժուարութեամբ, բայց յամենայն դէպս ժողովուրդն արձագանգում էր մեր կաշին, մանաւանդ որ ինքն էլ ըմբռնում էր դրութեան պահանջը:

Բայց դժբախտաբար բուն ռազմաճակատում դրութիւնը այնքան էլ փայլուն չէր: Ամենից առաջ՝ ո՛չ մի կապ չկար ո՛չ միայն մեր ու Դրօի երկաթուղագծի զօրամասերի միջեւ, այլ և մինչեւ իսկ մեր հարեւան Աբարանի ճակատների միջեւ: Մինք չգիտէինք, թէ ինչ է կատարւում այնտեղ: Օրինակ, Նոյեմբեր 12ին տաճիկներն արդէն գրաւել էին Ալէքսանդրապոլից դէպի Երեւան երկաթուղագծի երկրորդ կայարանը՝ Աղին, այն ինչ այդ մասին մենք տեղեկութիւն չունէինք, բաւական ուշ իմացանք: Մինչդեռ պատերազմի զաւտում յաջողութեան գլխաւոր գրաւակոններից մէկն է՝ բոլոր ռազմաճակատների կենդանի կապն ու նրանց միահամուռ, ներդաշնակ գործունէութիւնը:

Յետոյ, Ղարաքիլիսայում թիկունքի պետն էր զօրավար Արէշեանը: Ըստ պաշտօնի՝ նա պէտք է թիկունքում զօրքեր կազմակերպէր, փախչող զինուորներին բռնէր, հաւաքէր ու նորից զօրաշարքերն ուղարկէր: Բայց դժբախտաբար նա անյարմար մի մարդ էր այդ պաշտօնի համար: Սիրում էր խօսել, անվերջ խօսել, այն էլ դերասանական ձեւերով, սակայն ոչինչ չէր անում իր պաշտօնի համար: Մարդիկ գիւղէ-գիւղ ընկած զինուորներ էին հաւաքում, շատ անգամ նոյնիսկ դէնքի երես չտեսած երիտասարդներ, իսկ նա մարդուած, պատերազմ տեսած դասալիքներին բաց էր թողնում, որ դնան Թիֆլիս կամ իրենց գիւղերը: Այդ իսկ պատճառով թէ ես և թէ Վ. Նաւասարդեանը քանիցս բաւական սուր կերպով ընդհարուեցինք նրա հետ: Մենք նրան մեղադրում էինք, որ գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, իր այդօրինակ գործունէութեամբը նա քայքայում է ճակատը և դրանով նպաստում տաճիկ զէնքի յաջողութեանը: Նա էլ մեզ մեղադրում էր, որ մենք միջամտում ենք իր գործերին:

Միւս կողմից՝ Նա իրեն շրջապատել էր մի խումբ սպաներով — մեծ մասը Թիֆլիսի կամ Բադուի բուրժուազիայի զաւակներից — որ ճակատ չգնան և ինքը նրանց հետ կերուխումով էր զբաղուած, այն էլ այն միջավայրում, ուր մի կողմից՝ ժողովուրդը չոր հաց անգամ չունէր ուտելու, իսկ միւս կողմից՝ ա՛հ ու դողի մէջ, դըլուխը կորցրած, չգիտէր ուր դնար, ուր փախչէր:

Իսկ առձեռնները մերոնց հալածում էին՝ հրացանները ուսերին դրած և ծաղրելով. «Կաչ էրմանի, օսմանլու գեալդի», — «փախի՛ր հոյ, օսմանլուն հկաւ»: Միմիայն նրանց թնդանօթներն ու գնդացիներն էին դարձում, որ պայթում էին մեր փախչող զօրքերի և Սևադուհի գնացքի վրայ, որ կռուի ժամանակ մօտեցել էր Ջաջուրի մեր դիրքերին:

Ծշմարտութիւնը պահանջում է նաև արձանագրել, որ ո՛չ միայն ընդհանրապէս դարձը լաւ չէր կազմակերպւում, այլ և որ մեր զօրքերը լաւ չէին կռւում, կարծես միայն պարասկանութիւն էին կատարում, այն էլ ակամայից: Քաղաքութիւն էր կազմում Դիլիջանից հեռւ մի խումբ, մեծ մասամբ աշակերտ-ուսանողներից բաղկացած, որ կռուեց քաջութեամբ և բաւական էլ զոհեր տուցի:

Միւս ճակատներում էլ դրութիւնը թէև համեմատաբար մի քիչ աւելի լաւ էր, բայց փայլուն չէր: Բոլոր նշաններից պարզ երևում էր, որ թշնամին իր գերադանց ուժերով ընկճելու է մեզ և ուրեմն նրան է վերջնական յաղթանակը: Իսկ դա նշանակում էր՝ վտանգի ենթարկել և՛ ժողովրդի, և՛ հանրապետութեան գոյութիւնը: Հետևաբար նորից «ի՞նչ անենք» իրաւապահան հորցն էր ցցւում, իր ամբողջ ահաւորութեամբը, Հայաստանի կառավարութեան առջև:

Այս անգամ էլ կառավարութիւնը փորձում է Դաշնակիցների միջոցով ճնշում դարձ գնել առձեռնների վրայ և նրանց հարկադրել հաշտութիւն կնքելու: Եւ Ալ. Խաթիսեանին այդ առաքելութեամբ ուղարկում է Թիֆլիս դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչների մօտ:

Թէ ինչ անցուդարձ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսում և ներկայացուցիչները ինչ խոստումներ տուին Հայաստանի պատուիրակին — մեզ յայտնի չէ: Սակայն մի բան պարզ է, որ Խաթիսեանի առաքելութիւնը սրեւէ իրական արդիւնք չունեցաւ, որովհետև դրութիւնը սչնչով չփոխուեց և առձեռնները նորից շարունակեցին իրենց յառաջխաղացութիւնը:

Հայաստանի կառավարութիւնը կանգնած էր մի անելի տուջև: Տոհմական վտանգը օրէցօր աւելի ու աւելի մօտենում էր և սոսկալի հեռանկարներ բերում իր հետ: Միւս կողմից էլ Լեզրոնը արդէն վերադարձել էր (Նոյեմբեր 21 ին) իր ճանապարհորդութիւնից — Մոսկուա, Բաբու հետոյն — և փոխտնակ իր յանձն առած ռուսական օգնութեան աւետիսը բերելու, այժմ բոլորովին այլ երբ էր երգում: Օգտուելով Հայաստանի ու հայաթեան յաւատարմական դրութիւնից՝ նա առաջարկում է որպէս միակ ելք —

խորհրդայնացիները Հայաստանը և Խորհրդ. Ռուսաստանի իշխանութիւնն ընդունելը:

Պարզ է, որ Հայաստանի կառավարութիւնը չէր կարող ընդառաջել Լէֆրանի այդ առաջարկութեան, որովհետեւ դա նշանակում էր՝ սեպհական ձեռքերով մատցնել Հայաստանի անկախութիւնն ու թաղել: Ուստի ճարահատաւ նա նորից իր հայեացքը դարձնում է դէպի Տաճկաստան, փորձում է նորից բանակցութիւններ սկսել նրա հետ — դէթ վտանգը ձգձգելու և ժամանակ շահելու մտադրութեամբ: Իսկ ժամանակը յաճախ թոյլերի դաշնակիցն է և լաւագոյն կերպով օգնութեան է դալիս նրանց:

Ու տաճիկներին աւելի վտահաւթիւն ներշնչելու, ինչպէս նաեւ երկրի ներսում բոլոր ուժերը համախմբելու համար՝ Բիւրօ-կառավարութիւնը (*) հրաժարական է տալիս և նախարարապետ է ընտրւում Յ. Քաջաղանյանին, որին և լիազօրութիւններ է արեւում նոր դաշինք կազմելու: Տաճիկները այս անգամ եւս պատրաստակամութիւն են յայտնում հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու և նորից զինադադար է ստորագրւում, ըստ որում Հայաստանի կառավարութիւնը նրանց յանձնում է 10 թիւաւոր և 20000 հրացան (Նոյեմբեր 23ին): Իսկ մինչ այդ արդէն Ալէքսանդրապօլ էր ճանապարհուկ մեր պատուիրակութիւնը հաշտութեան բանակցութիւններ համար, գլխաւորութեամբ Ալ. Խաթիսեանի և անդամութեամբ Ար. Գիւլիսեանեանի (եղեւմտական նախարար) ու Սո. Ղարաանեանի (կարսի նահանգապետ)

Այդ օրերին Ղարաքիլիսայից Դիլիջանի վրայով ես վերադառնում եմ Երեւան և տեսնում եմ ամենքի տրամադրութիւնը ծայրաստիճան ընկճւած, յուսահատութեան չափի Յուսէօքում էր և՛ ժողովուրդը, և՛ կառավարութիւնը, և՛ պարլամենտը, և՛ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ նման դէպքերում միշտ էլ խղախութիւն է ներշնչել հայ ժողովրդին: Հայոց հանրապետութիւնը մնացել էր երկու կրակի մէջ — տաճիկների ու մեծամասնական Ռուսաստանի: Նա ստիպւած էր դոյութեան կոխ մղելու իրար դաշնակից երկու հզօր պետութիւնների դէմ — հիւսիսի և հարաւի, այն էլ իր համար միանգամայն աննպաստ պայմաններում, և որ գլխաւորն է՝ յոգնած ու բարոյալքւած զօրքով:

Պարզ է ուրեմն, որ նման կացութեան մէջ ինչ էլ ուղեւորին

(*) Բոլշեւիկների մայիսեան ապստամբութեան օրերին Հ. Յ. Դ. Բիւրօն իր ամբողջ կազմով մեկ եւ կառավարութեան մէջ եւ իր ձեռքն եւ տալի Երկրի գործադիր իշխանութիւնը: Նա յայտնի եւ Բիւրօ-կառավարութիւն անուանով:

կարող էին մեղնից կորզել տաճիկները, միայն թէ նրանք գէպի երհւան չչարժուէին, գէպի այն փոքրիկ հողաշերտը, ուր իրար վրայ թափուած հազիւ էր չնչում հիւծուած հայութիւնը: Եւ կտրաքէքիր փաշան ու Բէքիր Սամի բէյը — ամեկական պատուիրակները — յաղթականօրէն թեկադրում են իրենց կամքը Հայաստանի պատուիրակութեան ու Դեկտեմբեր 3ին Ալէքսանդրապօլում մեր պատուիրակների հետ սառադրում են մի դաշինք, որ հաւասարազօր էր Հայաստանի ու հայ ժողովրդի մահաւան դատու վճռին:

Դէպքերը իրար յաջորդում էին գահավէժ տրագուծութեամբ: Մինչև յիշեալ դաշնագրի կնքումը՝ Սարգէշանից Ղազար էին մտել կարմիր զօրքերը, հետն էլ Հայաստանի համար Բաղուամ կազմուած (Նոյեմբեր 17ին) բուլղարիկեան կառավարութիւնը կամ յեղափոխական կոմիտէն (Յեղիոմ) — Ս. Կասեանի գլխաւորութեամբ: Այս կոմիտէն հասնելով Քարվանսարա աւանը (Իջևան)՝ իրեն յայտարարում է Հայաստանի բարձրագոյն իշխանութիւն: Հանրապետական զօրքերի այդ ճակատի հրամանատարը՝ Սեպուհը հեռադրով այս մասին կառավարութեան յայտնելով՝ կարգադրութիւն էր խնդրում: Իսկ ի՞նչ կարգադրութիւն կարող էր լինել, երբ ջուրը եկել էր ջրաղացը տաբէլ:

Կարմիր բանակի ներկայութիւնն ու խորհրդային իշխանութեան հռչակումը Հայաստանում յամենայն գէպս կարծւում էր փրկութեան միակ յոյսը և չարքանից փոքրադոյնը: Սմենքը — սկսած պարլամենտից, կառավարութիւնից մինչև յետին հայ շինականը — մի դերադոյն մտահոգութիւն միայն ունէին — հայ ժողովրդի Ֆիդիքական դոյութեան խնդիրը: Եկող աէրերից մէկը՝ տաճիկը սպառնում էր այդ դոյութեան, իսկ միւսը՝ ռուսը — բնաւ երբեք. դոնէ զանգուածային կոտորածների մասին խօսք լինել չէր կարող: Ու միանգամայն բնական ձեւով ամենքի հայեացքը դառնում է գէպի հիւսիսից եկող ոյժը՝ նրա տիրակալութիւնը Հայաստանում անփոխարինելի բարիք նկատելով:

Ահա թէ ինչո՞ւ Հայաստանում բուական զօրեղ էր բալչեակաւ սէր տրամադրութիւնը, թէև զօրեղ բուլղարիկեան կազմակերպութիւն չկար, գոյութիւն չունէր այնտեղ: Ամենակարկառուն գէմքը Լէգրանն էր, որը իր ճանապարհորդութիւնից արդէն վերադարձել էր՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու առաքելութեամբ: Բաղուամ այդ մասին նա խորհրդակցութիւններ էր ունեցել բուլղարիկ կազմակերպութիւնների ու աչքի ընկնող անձնաւորութիւնների հետ: Եւ հակառակ նրան, որ սրոյ անհատներ առաջարկել էին չօգտուիլ Հայաստանի անձուկ վիճակից և ձեռ չտալ նը-

րան, սակայն տիրող տեսակէտը — մանուսանդ մօրմ ինների տե-
սակէտը — յօդուտ խորհրդայնացման էր: Աւելի. նրանք ըստ
այնմ կազմում են Հայաստանի ռազմա-յնդակիսական կոմիտէ,
որը 11րդ կարմիր զօրաբանակի որոշ մասերի հետ մուտք պիտի
դործէր Հայաստան, խլէր իշխանութիւնը հանրապետական կո-
ռաւարութիւնից և խորհրդային վարչաձեւը հաստատէր:

Հայաստանի Յեղկոմը Ղազարս հասնելով՝ իր գործակալների
միջոցով սկսում է ամեն տեղ հանրազրութիւններ կազմել տալ
առ այն, որ ժողովուրդը իբր քե խնդրում է իջեւանում բանակած
կարմիր զօրքերին՝ դալ և կռաւարել իրենց: Սրանք էլ, օգտա-
գործելով այդ հանրազրութիւնները, 8-12 թնդանօթներով սկը-
սում են առաջ շարժուել ու նուաճումներ կատարել երեք ուղղու-
թեամբ — մէկ թեւը դէպի Բարաւա աւանը, երկրորդը՝ դէպի Ղա-
րադոյլի ձորը, իսկ երրորդը՝ դէպի Դիլիջան:

Այդ կէտերում գտնուող հանրապետական զօրքերը, բացի Ղա-
րադոյլի ձորից, որեւէ դիմադրութիւն ցոյց չեն տալիս, որով-
հետեւ բոլշեւիկեան քարոզչութիւնն արդէն թաքոյալքել էր
նրանց, մանուսանդ եկողը բարեկամ ռուսն էր: Ղարադոյլի ձո-
րում միայն դիմադրեցին բաւական երկար, բայց նորից զէնքե-
րը վայր դրեցին:

Ինչպէս տեսանք՝ Հայաստանի պարլամենտը, Բիւրօ-կառավա-
րութեան հրաժարականից յետոյ, յանձնարարեց Յ. Քաջաղնուենուն
նոր դահլիճ կազմել: Սակայն պոյամաններն այնպէս էին, մանա-
ւանդ որ նա ուզում էր կօալիսիօն կառավարութիւն կազմել հայ
ժողովրդական կուսակցութեան հետ, որ նա չատ աշխատեց,
բայց չկարողացաւ գլուխ բերել:

Հիմա, որ մօտենում էր կարմիր բանակը, և ուրիմն ըստ
այնմ էլ համապատասխան դոյն պիտի ունենային և՛ նոր վարչա-
պետը, և՛ նոր կառավարութիւնը: Նոր կառավարութեան գլուխը
հիմա պիտի լինէր և՛ շեշտուած ռուսասէր և՛ սոցիալիստ, որով-
հետեւ չէ՞ որ եկող բոլշեւիկները ռուս էին և ձախերի ձախը,
կարմիր: Իսկ Քաջաղնուենին այդ մարդը չէր:

Ուստի Նոյեմբեր 23ին նա հրաժարւում է իր ստանձնած պար-
տականութիւնից և պարլամենտը վարչապետ է ընտրում Ս. Վրաց-
եանին, որը կազմում է իր դահլիճը հետեւեալ անձերից. — Ս.
Վրացեան՝ վարչապետ և նախարար ներքին ու արտաքին գործե-
րի, Դրօ (դաշնիկ)՝ գինուորական, Հովբ. Տէրաէրեան (դաշնիկ)՝
եւեմատական, Արշ. Յովհաննէսեան (դաշնիկ)՝ երկրագործութեան
և աշխատանքի, Արշադ Խոնդկարեան (ս.-յնդ.)՝ դատական և վ. Կ.
Մինախորեան (ս.-յնդ.)՝ հանրային կրթութեան նախարար:

Վրացեանը յաջորդ օրը և եթ ըստ քսում է Լէդրանին՝ Քար-վանսարայի դրամման և առ հասարակ բոլշևիկների գործունէս-թեան դէմ: Լէդրանը դիւանագիտօրէն ներդուլթիւն է խնդրում Քարվանսարայի դրամման համար, գէպքը համարուելով թիւրիմա-ցութեան արգիւնք և խոտտանալով յետ քաշել տալ խորհրդային զօրքերը: Սակայն հէնց նոյն օրը, ընդամենը միմիայն 6 ժամ յետոյ, կրկին յետ դալով յայտնում է կառավարութեան, թէ Ռու-սաստանի կոմունիստական կռուակցութեան կեդրոնական կոմի-տէն սրտել է Հայաստանը խորհրդայնացնել, այնպէս որ իր նա-խորդ յայտարարութիւնը համարում է չհաշու:

Այս կայցութեան մէջ Վրացեանը փորձում է զիջումներով փո-խադարձ համաձայնութեան գալ մեծամասնականներին հետ, որ-պէսզի իշխանութեան փոխոնցումն ու վարչաձեւի փոփոխութիւնը տեղի ունենայ առանց ցնցումների: Երկէս դրամական առ այդ՝ նա առաջարկում է Հայաստանի խորհրդային կառավարութեան կողմի մէջ ընդունել գէթ երկու հոգի դաշնակցականներից, ա-ւելի ճիշտ՝ իր դաշլիճի անդամները: Լէդրանը ոչ միայն ընդու-նում է այդ առաջարկութիւնը, այլ և ստորագրութիւն է տալիս այն մասին, թէ կառավարութեան միւս անդամներն ևս անձեռն-մխելի կը մնան և որ առհասարակ խտուլթիւններ ու զնգակահա-րութիւններ տեղի չեն ունենայ:

Այսպէս ուրեմն, հանրապետական կառավարութիւնը քայլ առ քայլ գէպ իր կեանքի մայրամուտը, գէպ իր վախճանն էր գնում — պատմութեան երկաթէ հրամայականից մղուած: Իսկ միւս կող-մից՝ բոլոր պայմանները զերազանցօրէն նպաստաւոր էին երկրի նոր աէրերի և նրանց յաջողութեան համար: Եւ որ ամենից կա-րեւորն է՝ հանրութեան ընդհանուր համակրութիւնը նրանց կող-մըն էր, որովհետեւ ըստ աիրող մտայնութեան՝ բոլշևիկների ներկայութիւնը նշանակում էր անհետացումն տաճկական վտանգի:

Միջանկեալ կերպով նկատենք, որ հանրութեան մէջ կարծիք էլ կար, թէ կարելի է տաճիկների հետ լեզու զանել ու հնարաւոր աղէտների առաջն առնել: Բայց դա չառ քշերի, մէկ աննշան փոքրամասնութեան կարծիքն էր:

Դէպքերը հասունանում էին արագ թափով: Երկու վարչաձե-ւերից, երկու կառավարութիւններից — հանրապետական և խոր-հրդային — մէկը իշխանութիւնը պիտի զիջէր միւսին ու ինքը հեռանար ասպարէզից: Հառկանալի է, որ զիջողը պիտի լինէր հանրապետականը, որովհետեւ խորհրդայինը — ինչպէս արդէն տեսանք — նախ մեծ Ռուսաստանն էր իրենից ներկայացնում, և երկրորդ՝ ստեղծուած պայմաններում իր համար նպաստաւոր հող ունէր երկրում:

Եւ ահա Դեկտեմբեր 1ի երեկոյեան (լոյս 2 Դեկտեմբեր) ժողովի է հաւաքուած պարլամենտի գաշնակցական հատուածը — որը փաստօրէն երկրի բարձրագոյն իշխանութիւնն էր — լուծուած տալու համար իր տեղեւ դրուած ճակտադրական հարցին: Նիստը դաւնաց է, որին ներկայ են ո՛չ միայն գաշնակցական Ֆրակցիայի ու կառավարութեան անդամները, այլ և բազմաթիւ կողմնակի անձինք, դուցէ և մեծամասնականներ:

Դրութիւնը ամենքի համար պարզ էր. բայց և կառավարութիւնը նորից զեկուցուած է, ներկայացնելով վիճակը խիստ մոտայլ դոյներով: Տեղի է ունենում մտքերի փոխանակութիւն չտալանց ծանր, ճնշող մթնոլորտում, կարծէք մի թանկագին գաղաղի շուրջ համախմբուած: Եւ յիշուի, ի՞նչ աւելի ծանր սուղ, աւելի ծանր կորուստ կարող էր լինել, քան հանրագիտական իշխանութեան նման վախճանը:

Այստեղ էլ նոյն տեսակէտներն են տրտայալուած, ինչ որ քիչ առաջ տեսնեք ժողովրդի մէջ: Այստեղ էլ ձայների ջախջախիչ մեծամասնութիւնը յօդուած խորհրդային Ռուսաստանի է խօսուած և որոշուած է՝ իշխանութիւնը առանց կոռուի յսնձնել մեծամասնութիւնը:

Յաջորդ օրը — Դեկտեմբեր 2ին, Վրացեանի դահլիճը փաստօրէն հրաժարուելով իշխանութիւնից՝ իր բոլոր իրաւունքները պանձնում է Դրոյին, որը մի տեսակ մենատիրական իրաւունքով յիշի կառավարէր երկիրը, մինչև որ Դիլիջանից Նրեան դային իշխանութեան նոր տէրերը, մեծամասնականները: Այլ և պարտականութիւնն էր դրուած Դրոյի վրայ նոր իշխանութեան հետ իրաւախօհութեան գալու հետեւեալ երեք կարեւորագոյն խնդիրների նկատմամբ — առաջին՝ որ երկրի կառավարութեան մէջ բաշխելիկների հետ միասին տեղ ունենան նաեւ ոչ-բաշխելիկ ատրերը, որպէսզի այդպիսով առաջն տեսնէր բաշխելիկեան սովորական բռնութիւններն ու հալածանքներն (բանտարկութիւններ, բռնադրուումներ, դնդակահարութիւններ, քաղաքական և քաղաքացիական սպառնալիքներն ոչնչացումն եւայլն):

Երկրորդ՝ որ պաշտպանուեն հայ ժողովրդի գէթ ամենական սակաւ շահերը, որոնց շարքում առաջին հերթին Հայաստանի անկախութիւնը: Եւ երրորդ՝ որ հեռանային աստիճանները Հայաստանից և երկրի սահմաններն ընդարձակուէին գոնէ այն չափով, որ ժողովուրդը չխեղդուէր սահմանների նեղութիւնից և սակաւահոգութիւնից:

Նոյն օրը Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչներ Դրոյի ու Համբ. Տէրաթերեանի մի կողմից և Ռ. Ս. Ֆ. Խ. Զ. Լիա-

զօր ներկայացուցիչ Լէգրանի միջև միւս կողմից, կնքուած է հետևեալ համաձայնութիւնը, որի նախագիծը քննուել էր նոյն Դեկտեմբեր 2ին հանրապետական կառավարութեան նիստի մէջ,—

1.— Հայաստանը յայտարարուած է անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութիւն:

2.— Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրաւիրուածը կազմուած է ժամանակաւոր ռազմա-յեղափոխական կոմիտէ, որին կ'անցնի Հայաստանի բոլանդակ իշխանութիւնը:

3.— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնն ընդունում է, որ Հայաստանի սոց. խորհր. հանրապետութեան մէջ անվիճելի կերպով մանում են՝ Երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով. Կորսի նահանգի մի մասը, որը զինուորական անասկէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը՝ Ջաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառը և Ղազախի գաւառի մի մասը՝ Օդոսսոս 10ի համաձայնութեան սահմաններում, և Թիֆլիսի նահանգի ունի մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնուած մինչև 1920 թուի Սեպտեմբեր 28ը:

4.— Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկուած պատասխանատուութեան ունի դործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

5.— Դաշնակցութեան և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների — սոց.-յեղափոխական և սոց.-դեմոկրատ — անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուեն՝ այդ կուսակցութիւններին պատկանելու և կոմ. կուսակցութեան դէմ մղուած կըռքիներում մասնակցելու ու խորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարուած դործերի համար:

6.— Ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի մէջ մասնում են հինգ անդամներ կոմ. կուսակցութեան կողմից նշանակուած և երկու անդամ ձախ դաշնակցականների խմբակից, համաձայնելով կոմ. կուսակցութեան հետ:

7.— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութեան անկախութեան և պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ ուժեր:

8.— Սոյն համաձայնագիրը ստորագրուելուց յետոյ՝ Հայաստանի հանրապետական կառավարութիւնը իշխանութիւնից քաշուած է, իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, մինչև յեղափոխական կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան,

որի գլուխն է կանգնում Դրօն, Ռ. Ս. Ֆ. Խ. Զ. ի կողմից² Հայաստանի զօրաշրամանատարութեան կից կամիսար է նշանակուած ընկ. Սիլին:

Պատրաստուած է 2 օրինակ. (ստորագրութիւններ):

Համաձայնութիւնը գրուեց, ստորագրուեց և երկու կողմերն էլ իրենց օրինակներն առան ու ծոցերը դրեցին: Բայց նրա և ո՛չ մէկ կէտը չիրագործուեց, ոչ Հայաստանը անկախ սոցիալիստական հանրապետութիւն մնաց, ոչ հայկական բանակի հրամանատարական կողմը անձեռնմխելի մնաց, ոչ դաշնակցութեան ու միւս սոցիալիստական կուսակցութիւնների անդամներն ազատ մնացին բռնակռիւկան հալածանքներից ու խտրութիւններից, ոչ ձախ դաշնակցականներից երկու հոգի մտան ռազմա-յղափոխական կոմիտէի մէջ, ոչ Հայաստանի սահմանների չարաբախտ խնդիրը լուծուեց: Ոչինչ, ոչինչ, եթէ չտեսնե՞ք՝ որ պայմանագրութեան յօդուածները մեռած սառն մնացին, իսկ եթէ նրանցից մի-երկուսն էլ իրագործուեցին, բայց բոլորովին հակառակ իմաստով:

Յաւալին այն է, որ մեր մէջ կան մարդիկ — և այդպիսիները շատ շատ են — որոնք բոլոր նման գէպքերում միշտ էլ բուշակիկան դավքն են երգում և յանցանքը անպայման ուրիշների վրայ գցում:

Ահաւասիկ ամեն Ս. Բաղդասարեան, որը մի երկարաշունչ յօդուած է ստորագրել Թեհրանի Ճեմար Գաղափար հանդէսում ձեռնհրդային Հայաստան խորագրով: Պատասխանելով այն հարցումին, թէ Ռուսաստանը ինչո՞ւ չիրագործեց յիշեալ պայմանագրութեամբ յանձն առած պարտականութիւնները, գրում է.

«Կարծում ենք, որ Հայաստանի այդ կրիտիքական վիճակի մասին տեղեկութիւն ունէին նաև Լէգրանը ու իր ընկերակիցները, հետևապէս խորհրդային Ռուսաստանը: Պարզ է ուրեմն, որ Հայաստանն իր այդ վիճակով չէր կարող խորհրդային Ռուսաստանին հաւասար կողմ հանդիսանալ: Միւս կողմից էլ արդէն յայտնի էր, որ մեծամասնական կուսակցութիւնը դիկտատուային կողմնակից լինելով, ոչ մի կօպիղիա չէր ընդունում: Հարց է առաջ գալիս՝ հապա խորհրդային կառավարութեան ներկայացուցիչ Լէգրանը ինչո՞ւ է այդպիսի համաձայնագիր կնքում. —

«Մեր կարծիքով՝ Լէգրանը վերոյիշեալ համաձայնագիրը կընքելով, աչքի առաջ է ունեցել հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան շահը, Եթէ այդ մոմենտին Լէգրանը նման համաձայնագիր չկնքէր՝ կարող էր պատահել, որ դաշնակցական դեկլարները ծայրայեղ ֆալսեի դիմէին եւ իզուր թեղը ժողովրդի արիւնը հոսեցնէին, չնայելով որ դրանով ոչինչ չպիտի կարողանային շահիլ: Վա՛մ ե՛վ գիտե՛ք՝ գուցէ

եւ Տաճիկներին դիմեին, կամ երկիրը ճրանց յանձնեին:*)

«Ահաբայն լինելով փորձուած քաղաքական գործիչ — շարունակում է նա — հաշուի առնելով ժամանակի գրուած իւնը, Հայաստանական Հայաստանի ղեկավարներին հետ այդ ժամանակաւոր համաձայնագիրը կնքեց նկատի ունենալով մի վիայն հայ ժողովրդի վերագոյն շահը» (Ընդգծումը իրենն է):

Ուրեմն բանից գուրս է դալիս, որ խորհրդ. Ռուսաստանը չէր կարող Հայաստանի հետ համաձայնագիր կնքել, որովհետեւ —

ա. նրանք հաւատար կողմեր չէին, Ռուսաստանը մեծ էր և հզօր, իսկ Հայաստանը՝ փոքր և թույլ:

բ. խորհրդային Ռուսաստանը գիտատեսւթային երկիր լինելով՝ չէր կարող Հայաստանի հետ կողմից իսկ կազմել:

Հապա ինչո՞ւ էր կնքել, որովհետեւ —

ա. ի նկատի էր ունեցել հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան թեւն շահը:

բ. Վախեցել էր, որ գաղտնիցական ղեկավարները ծայրայեղ քայլերի դիմէին և իզուր անղը հայ ժողովրդի արևնը հասցնէին:

գ. Վախեցել էր, որ ս'վ գիտէ գուցէ և նրանք տաճիկներին գիմէին կամ երկիրը նրանց յանձնէին:

Տեսնո՞ւմ էք, թէ ո՞րքան թույլ, անհիմն ևն բռնապետական փոստարանի փոստարկուծ ինքները, ուղղակի մոնոկական թաթուկանքներ, որ հերքել անգամ չարժէ: Առան ու կեղծիքը դժուար է պաշտպանել — թէկուզ ամենամարայիկ փոստարանի համար:

Պարզ պատճառն այն է, որ այն վայրկեանին, երբ կնքուեց համաձայնագիրը, Ռուսաստանը նրա կարիքն ունէր: Իսկ երբ իր նպատակին արդէն հասու՝ նա իր համար այլևս անպէտք թզթի մի կտոր էր:

Ճիշտ ցար և նման մի գէպք էլ անդի ունեցաւ Եկատերինա Բ. կայսրուհու օրով, կրկին Ռուսաստանի ու Հայաստանի միջև: Կայսրուհուն օգի չափ անհրաժեշտ էին հայ ժողովրդի համակրութիւնն ու աջակցութիւնները իր արեւելեան ծրագրի իրագործման համար: Ուստի նա սկսեց շուրջ խոտուեմներով շոյել, սիրաշահել հայերին: Եւ վերջն էլ, նրանց աւելի խելքից հանելու համար, մի գաղտնիք կնքեց նրանց հետ, — ամեն, ամեն ինչ խոտանալով աղատաբերուած Հայաստանին: Բայց կարիքն անցաւ, գաղտնիքները մոռացուեց ու չգործադրուեց Ռուսաստանի կառավարութեան կողմից ճիշտ նայն պատճառաւորութեամբ, թէ նման

(*) Ս. Բաղդասարեանի յօդուածից բերուած փաղուածքի մեջ ընդգծումները մերն են:

դաճնագիր կառոյ եմ կնքել միայն հաւասարը հաւասարի նեց: Որով ոչ Հայաստանն ազատագրուեց, ոչ էլ խոտոացսւած ոսկու սարերից գէթ մէկը իրականութիւն դարձաւ: Նոր Ռուսաստանն էլ, քաղաքականութեան մէջ, գնում է հնի ճամբով և դուցէ աւելի վատթար:

Գեղեմեմբեր Զին Հայաստանը «կորմորեց» և հռչակուեց խորհրդային, մինչդեռ հանրապետական կառավարութեան պատգամաւորութիւնը, Ալ. Սատիսեանի գլխաւորութեամբ, Ալեքսանդրապոլում տակաւին շարունակում էր իր բանակցութիւնները տաճիկներին հետ: Եւ ամօր Զին կնքուեց Ալեքսանդրապոլի հարարատիկ դաշինքը՝ սկսելով կնքուեց այն ժամանակ, երբ իշխանութեան աէրը Հայաստանում մեծամասնականներն էին: Ալեքսանդրապոլի դաշինքը կնքուեց խորհրդային իշխանութեան կամ բուլեւարի զիստութեամբ եւ համաձայնութեամբ:

ԺԱ. ՅԵՂԿՈՄԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ԵՒ ՓԵՏՐՈՒԱՐ 18-Ը

Հայաստանն արդէն խորհրդային է: Պարլամենտի, կառավարական տան և բոլոր պաշտօնական հիմնարկութիւնների գլխից իջեցսւած է հռադոյնը — Հանրապետական Հայաստանի խորհրդանշանը — և փոխարէնը ծածանւում է բուլեւարիկեան կարմիր դրօշակը: Փողոցներում, դուռը, ամեն տեղ այլեւս չկան «հին մարդիկը»: Կարծես մոգական քաւաղանի հարուածով գետնի տակից նոր, անծանօթ մարդիկ են դուրս եկել և փողոցները լցրել: Յուսահատութեան չափ սառը, ճնշող է մթնոլորտը և մարդ իրեն բուրբուրողին միայնակ, ճնշուած է զգում:

Գեղեմեմբեր Զին, Գառնաքանից երեւան մտաւ բուլեւարիկեան զօրքը, նրա հետ էլ Հայաստանի համար խաղում կաղմուած ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի Սարգիս Կասեանի(*) գլխաւորութեամբ: Որով

(*) Իսկական ազգանունն է Տեր-Գապարեան: Սղբայր կարգաբոյ վարդապետ Տեր-Գապարեանի, մականունը Ալօ, օրովնեցեւ Գեման-խայից եկած ինկելով՝ «Ալօ» բառը ռաճ էր գործածում ձեմարանում, իր գրադարանագետութեան շրջանում:

կատարուեց իշխանութեան փոփոխութիւնը շատ խաղաղ, առանց որեւէ միջադէպի, առանց մի կաթիլ արեան, առանց յեղափոխութեան կամ պետական հարուածի:

Եւ ուրեմն չարաչար կերպով ստուծ են բռնաւիճիկները, երբ անվերջ թմբկահարում են, թէ իշխանութիւնը դաշնակնեւորից իրենք խլեցին դէնքի ուժով, Հայաստանի աշխատաւորութեան, մասնաւորապէս բանուորութեան յեղափոխութեամբ: Հայաստանում ինչ բանուոր կար՝ որ նրանց յեղափոխութիւնն ինչ լինէր: Դրանով նրանք կրկնակի նպատակ են հետապնդում. — նախ՝ ուղղում են աշխարհին ցոյց տալ, որ իրենք իբր թէ յաղթանակ են տարել, այն էլ յեղափոխական մեծ յաղթանակ: Զէ՞ որ նրանք արին, կռիւ, յեղափոխութիւն չատ են անում: Երկրորդ՝ ուղղում են սանի, թէ տեսէ՛ք՝ դաշնակցական իշխանութիւնն ու նրա ներկայացուցիչները այնքան վատ, յոռի էին, որ ժողովուրդն ըմբոստացաւ նրանց դէմ ու յեղափոխութիւն արաւ:

Եկած զօրքի թողած ապուստորութիւնը յուսախաբիչ էր բաղմութեան վրայ: Ամենքը սպասում էին տեսնելու նախկին ռուսական զօրքը — առողջակազմ, լաւ հադնուած, կարգապահ, այլ և քաղմաքանակ, խոսք տեսան թէ 200 խղճուկ զինուորներ — նիհար, անկարգ, պատառուտուն և կամ մեր զինուորներին վրայից հանած հադուստներով:

Ու կարծէք հիասթափութիւնն էլ աւելի կատարեալ դարձնելու համար ռուս զօրքի յետեւից եկաւ հայկական բանակի հեծեալ զօրամասերից մէկը — դեղեցիկ ու մաքուր հադնուած, առոյգ, կանոնաւոր և կարգապահ:

Դեռ այդ բաւական չէ: Ժողովուրդը սպասում էր, որ նոր իշխանութիւնը իրեն կ'ողտտի առհասարակ զօրքի ծանրութիւնից, բայց ընդհակառակը: Տեսաւ, որ ռուս զինուորներին բռնութեամբ տեղաւորեցին անգամ իր տանը, բնակարանում և նոյն իսկ իր ընտանիքին կողքին:

Դեկտեմբեր 4ին լրացեց ու վերջնականօրէն ձեւակերպուեց Յեղկոմի կազմը Երեւանում այսպէս՝ — կոսեհան՝ նախագահ կոմիտարների խորհրդի և երկրադործութեան ժողովրդային դործավար, Ասքանազ Մուսեան՝ արտաքին դործոց և հանրային կրթութեան, Աւիս Նուրիջանեան՝ զինուորական, Ալ. Բէկլատեան՝ արտաքին առևտրի և պարենաւորման դործավար, իսկ Սիլին՝ հրամանատար Հայաստանում գտնուող ռուսական կարմիր բանակի:

Զմոռնանք իսկոյն աւելացնել, որ դեռ Ս. Վրացեանի հետ բանակցելիս՝ Լէդրանը խօսք էր տուել երկու դաշնակցական ուս ընդունել Յեղկոմի կազմի մէջ: Եւ ճիշդ որ, ընդունեցին Դրոյին

ու Համբարձում Տէրաբեկանին — թէեւ առանց յատուկ պօրաֆէյ-
լի Սակայն մի-երկու օրից յետոյ երկսին էլ հեռացրին, որով
Յեղիմը մնաց կաղմուած բացառապէս բուշուեիկներէրից, այն էլ Ա-
ւրիս Նուրիջանեանի պէս ցաւագոր բուշուեիկներէրից:

Պատկերն ամբողջացնելու համար ասինք, որ Դեկտեմբեր 4ից
սկսում են հրատարակել «Կոմմունիստ» թերթը, հոյերէն և ռու-
սերէն լեզուներով, պաշտօնական բերանը թէ՛ կառավարութեան
և թէ՛ Հայաստանի կոմմունիստական կուսակցութեան: Եւ որ ամե-
նից ուշագրաւն է՝ թերթի հէնց առաջին թիւի մէջ հրատարակուած
կառավարութեան պաշտօնական մէկ յայտարարութիւնը չեղեալ,
ոչնչացուած էր հռչակում Ալեքսանտրապօլի Պաշնագիրը: Նպատակն
էր — ինչպէս ասացինք — ժողովրդին գրգռել Դաշնակցութեան
դէմ և յօգուտ բուշուեիկների արամագրել:

Սակայն դժբախտաբար իրականութեան մէջ բուշուեիկները ու-
չինչ չարին իրենց այդ յայտարարութիւնն արդարացնելու հա-
մար: Ընդհակառակը, հետագայում կարսի ու Մոսկուայի Պաշնա-
գրերով նրանք վաւերացրին Ալեքսանդրապօլի Պաշնագիրը:

Եթէ նման մէկ դործողութիւն հանրապետական կառավարու-
թիւնն անէր — թէեւ դատապարտելի, բայց այսուամենայնիւ նը-
րան էլի կարելի էր մի կերպ արդարացնել, որովհետեւ երկու
հօր թշնամի պետութիւններ, մի սեւ նպատակի համար իրար հետ
Պաշնակցած, երկու կողմերից արշաւում էին նրա վրայ — մէկը՝
նախադանը ձեռքին, իսկ միւսը՝ կայինը: Նա հարկաւոր ոյժը չու-
նէր նրանց դէմ կռուելու և իր երկիրն ու ժողովուրդը նրանց
դէմ պաշտպանելու, մասնաւոր հարաւի թշնամու դէմ, որը հայի
արեան ծարաւ էր: Հետեւապէս նա հարկադրուած էր չարիքնե-
րից փոքրագոյնն ընտրել:

Ինչ որ է. մեծամասնականները եկան և հանդիստ կերպով
բազմեցին այն աթոռների վրայ, որ ուրիշներն էին պատրաստել —
տարիներ յոգնութեամբ և ծանր զոհողութիւնների գնով: Բաղմե-
ցին ու սկսեցին երկիրը կառավարել, բայց երկաթէ դաւաղանով,
և որ գլխաւորն է՝ ո՛չ թէ երկրի ու ժողովրդի շահերից ելնելով,
այլ բոլորովին տարբեր հաշիւներով, յաճախ այդ շահերին միանգա-
մայն ընդդէմ գնալով: Եւ շատ կարճ ժամանակի ընթացքում
հիստթափութիւնն ու դժգոհութիւնը ծայրագոյն աստիճանի հա-
ռան, մասնաւոր որ նրանք, իրենց յայտնի ու գաղտնի քարոզ-
չութիւններով, ահաբէին խոստումներ էին առել ժողովրդին — մէ-
կը միւսից գրաւիչ, մէկը միւսից հրապուրիչ:

Ժողովուրդը սպասում էր, որ բուշուեիկները կհանքի ընդհանուր
ածանութիւն կը բերեն, բայց նրանց գալով՝ կեանքն աւելի սղեց և

նոյն իսկ երկրի ամենատնտեսական բերքերը մէջտեղից չքաղան։
Մերի ու սոված Հայաստանը սպասում էր նրանցից կտրեղէն, հաց, շաքար, նաւթ, դօրծիքներ, զօրքի համար առգմամթերք, մի խօսքով՝ այն ամենը, ինչ որ հարկաւոր էր երկրին ու ժողովրդին։ Բայց ընդհակառակը նրանք սկսեցին դէպի Ռուսաստան տանիլ Հայաստանի բամպակը, կաշին, պտուղները, կենդանիները, հայկական բանակի թնդանօթները, առգմամթերքը, հազուադէպ, ամեն ինչ։ Անգամ հայ որդերի բերանից խլելով Ամերիկեան խաւացած կաթն ու ուիւրը, ուղարկեցին Եւրոպէս նուէր խորհրդային Հայաստանի կողմից քոյր Ռուսաստանին և Ատրէշտանին։

Սպասում էր, որ ճանապարհները պիտի բացուին և ազատ երթեւեկութիւնը — առանց անցադրերի և սահմանային ու մարտային զանազան արգելքների — պիտի սկսուի դէպի Թիֆլիս, Բաքու, Ռուսաստան, Գորակաստան։ Ընդհակառակը. բոլշևիկեան վարչաձևի շնորհիւ անյուսօրէն փակուեցին ո՛չ միայն երկրից դէպի դուրս տանող ուղիները, այլ և բոլոր ներքին ճանապարհները, և Հայաստան կոչուած երկիրը վերածուեց Ռուսիոյննական կղզու, ուր մարդ չգլխէր, թէ ինչ է կտաւաւում նոյն իսկ իր հարեւան դիւղում։

Ժողովուրդը սպասում էր, որ բոլշևիկները դառնալով տաճիկները պիտի քաշուին և դէթ Հայաստանի մաս կաղմող Սաբամալան, Ալէքսանդրապոլն ու Կարսը դառարկեն և մայր հայրենիքին յանձնեն։

Սպասում էր, որ մի անգամ ընդմիջաւ լուծուին յօգուտ Հայաստանի՝ լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Ախալքալաքի ու հարաւային Բարձրաւոր արիւնստ հարցերը և այդ բոլոր շրջանները նորից Հայաստանի միացուին։

Կործ՝ սպասում էր, որ Հայաստանը դրոշմաւի վերածուի և խորհրդային տրեւը երջանկութիւն բերի արիւնաքամ ու առատ պակոծ ժողովրդին — սրովհետեւ այդպէ՛ս էին խոստացել նրան և նա տակաւին չգլխէր բոլշևիկեան խոստումների արժէքը։

Բայց դժբախտաբար ժողովրդի սպասելիքներից և ո՛չ մէկը չարդարացաւ. ու եթէ մի բան էլ եղաւ միշտ ի վնաս հայութեան և Հայաստան աշխարհի։

Այդ տմենի հետ միասին՝ ժողովուրդը սեռաւ քաղաքական, քաղաքացիական և հասարակական այնպիսի կտրեր, այնպիսի բռնութիւններ, որոնց հեռաւոր նմանութիւնն անգամ նա չէր եւրաղել նախկին հանրապետական իշխանութեան օրով։ Այսպէս, օրինակի համար, ջնջուեցին քաղաքացիական բոլոր ազատութիւնները — իսկ քաղաքականի մասին էլ չենք խօսում — որ այնպէս ծաղկած

էին ժողովրդավար Հայաստանում: Փակուցերն բոլոր թերթերն ու լրագիրները — բացի կոմմունիստականներէն: Մասնաւոր տնտեսականները կամ փակուցերն և կամ պետականացուցերն: Արդիւ-ուցին բոլոր ժողովներն ու հասարակութիւնները — բացի կոմմունիստականներէն: Անձի ու բնակարանի անձեռնմխելիութիւն կոչուած տարրական ազատութիւնը անցաւ հեքտոթնեակ աշխարհը, որովհետեւ ամեն բոլի, ամեն վարչական կարող էին ձեռք էլ, ձեռքը նստակարանն էլ խռովարկել և առանց դատ-դատաստանի ձեռք բանալ կամ չէկա ուղարկել:

Եթէ այդ բոլորի վրայ աւելացնենք նաեւ բռնադատումները, որոնք համաճարակի բնոյթ էին ստացել և որոնց մէջ տոյքան վարպետ են բուլղակիները, ապա միանգամայն կոտորակ կը դառնան պատկերը: Բռնադատումն հոցի, բնակարանի, խոտի, անասունների, ամեն ինչի: Ոչ սք վստահ էք, որ իր ունեցած մի կտոր հացը, մի պարկ ալիւրը, բրինձը, մի սենեակը, մի կովը, հորթը վաղը չեն դառնալ խլի իրենից յայնուհանդէպ:

Այլ կ'սկսենք, եթէ որքան վայրագ ձեռք էին կատարուած բռնադատումները — թէ գիւղերում և թէ քաղաքներում: Հասարակութիւնը ոչինչ չգիտէ: Մէկ էլ յանկարծ անհետ էք, որ զօրքը, հրացաններով ու գնդացիներով զինուած, դուրս եկաւ հրապարակ, կարեց փողոցների անկիւնները, թափուց անիւրը և սկսեց աշան-թաւանը: Ահա ի վտար մանուսնի գիւղերում — տեղիացիներն ու թշուառութեան այդ թագաւորութեան մէջ:

Մի հանգամանք մասնաւորապէս շատ նպաստեց ժողովրդի դժգոհութեան ու տանջութեան դէպի մեծամասնականներն ու ներքին իշխանութիւնը: Դա ձերբակալութիւնների տարաբախտ խնդիրն էր: Իշխանութեան հէնց առաջին օրերից՝ բուլղակիները ձերբակալութիւնը դարձրին մի սխառմ՝ «հակադատութիւնը» արմատախիլ անելու և բոլոր վնասակար տարրերին չէզոքացնելու նպատակով — ինչպէս նրանք սիրում էին արտայայտուել: Իսկապէս ու չէկաներում այլ եւս տեղ չէր...

Բռնութիւն ամենքին, ով քիչ շատ աչքի ընկնող դաշնակցական էր կամ դաշնակցութեան համակրող և կամ աւելի ճիշտ՝ իրենց համար որեւէ պոտնառով անցանկալի: Իսկ պոտնառներ — որքան ուղէք: Եթէ չկար էլ՝ իրենք ստեղծում էին: Ուստի և գիւղերում ու քաղաքներում քիչ-շատ նշանաւոր մարդ կամ հասարակական գործիչ չմնաց: Ամենքը բռնութեամբ ու բռնա էին ձեռնուած: Շատ քիչ բախտաւորներին միայն յաջողուց չէկայի ճանկերից ազատ մնալ — այստեղ կամ այնտեղ թաղանթով:

Եւ որ ամենից վիրաւորականն է՝ ժողովրդի աչքին փոշի փչելու նպատակով՝ նրանք շտրունակ թմբկահարում էին, որ քաղաքական տարբեր դաւանանքների համար չէ, որ իրենք սրան-նրան բանտարկում են, այլ միմիայն քրէական յանցանքների համար, ինչպէս են՝ գողութեան, աւազակութեան, մարդասպանութեան, կաշառակերութեան եւ այլն: Որով բոլոր բանտարկուածները եւ ուրեմն մեր ժողովրդի լուսադոյն ղաւակները — սկսած հայ նախարարներից, պարլամենտի անդամներից ու պետական բարձրագոյն պաշտօնեաներից մինչեւ սոսկական դեղացին — ներկայանում էին որպէս քրէական յանցաւորներ — զաւեր, աւազակներ, մարդասպաններ, զեղծարարներ, կաշառակերներ, թաւանչիւներ եւ այլն: Թացն էլ չօրի հետ էր այրւում:

Ընդգծենք եւս մի հանգանանք, որ իր հերթին մեծապէս գորդուում էր ժողովրդի թշնամութիւնը ընդդէմ բոլշևիկներին ու նրանց իշխանութեան: Դա նրանց վտյրադ, ամարդի վերաբերմունքն էր դէպի բոլոր քաղաքացիներն ընդհանրապէս և դէպի բանտարկուները մասնաւորապէս:

Ռուս ժողովուրդը իր վայրենութեան չըջանում ստեղծագործել է կացինը, որը նրա համար միաժամանակ և՛ շինարարութեան, և՛ մարդասպանութեան գործիք է: Բոլշևիկները Ռիւրիկեան կոսակայի (սործայր, սողաւորատանման գլխարկ) հետ միասին որդեգրեցին նաեւ այդ գործիքը և իրենց հետ միասին Ռուսաստանից Հայաստան բերին, ուր նա ամենալայն գործադրութիւն գտաւ, բայց ո՛չ թէ շինարարութեան, այլ մարդասպանութեան համար:

Կացինի հետ միասին՝ Հայաստանում ընդարձակ գործադրութիւն գտաւ բոլշևիկական հանճարի ստեղծած նաեւ մէկ յատուկ տէքմինը, արտայայտութեան ձեւը, սպանութիւնների մասին — Ռասխոդ(1): Եւ քանի՜ քանի կեանքեր Ռասխոդ գնացին հայկական բանտերի լուռ կամարների առկ, կացնահարութեան ամենալայնագոյն ձեւով և նոյն բանտերի խոր նկուղներում էլ թաղուեցին: Յիշեցէ՛ք, նմոյշի համար, Երեւանի կենտրոնական բանաը, որի պատերի ներսում կաւարուած դադանային սպանութիւնները որոնք կարող էին մրցել բարբարոսութիւնների դատական հայրենիք Տաճկաստանի հետ:

(1) Ռասխոդ՝ ուղարկել, բառացի նշանակում է՝ ծախսելու ուղարկել, իսկ բոլշևիկեան բառաւորով նշանակում է՝ սպանել, չըննչեցել, բայց չեկայի կարգադրութեամբ:

Այս բոլորից պարզ է, որ բուլղարական իշխանութիւնը, իր դոյութեան հէնց առաջին օրերից, ստեղծել էր Հայաստանում մի ուժով, մի միջնորդ — ահաբեկման, սարսափի ուժով — ուր չնչել ու ապրել անհնար էր: Հայ ժողովուրդը, որ հանրապետական Հայաստանի եռագոյնի սակ և գաշնակցական իշխանութեան օրով սովորել էր աղաւ և ուրախ կեանքի, ինօրհային Հայաստանում ապրում էր իր ազատութիւնը կորցրած թռչունի նման, կալանաւորի վիճակում — շարունակ մղձաւանջի ու սարսափի ներքոյ:

Չկար մի խաւ, մի դասակարգ, մի կուսակցութիւն — ի հարկէ, բացի բուլղարիկներից և բուլղարամիտներից, -- որ գոհ լինէր ստեղծուած կացութիւնից: Դժգոհ էին հայերը, դժգոհ էին բուլղար փոքրամասնութիւնները, դժգոհ էին անգամ բուլղար շխտակ և ուղղամիտ մեծամասնականները:

Բնական է միանգամայն, որ իրերի այսպիսի վիճակը ժողովրդին տանէր դէպի ըմբոստացում — ապստամբութեան միջոցով փշրելու իրեն կաշկանդող շղթաները և վրէժխնդիր լինելու իր բռնատէրերից:

Միւս կողմից էլ բուլղարիկները, կրօնէք դիմումք և մէկ դատապարտելի անմտութեամբ, ժողովրդին մղում էին դէպի ապստամբութիւն: Փոխանակ ըմբռնելու դրութիւնը և իրենց գլխին պայթող փոթորիկը կանխատեսելու, և ուրեմն փոխանակ աւելի խոհեմ ու շրջահայեաց քաղաքականութիւն որդեգրելու, նրանք իրենց նորանոր անմիտ քայլերով իւր էին լիցնում կրակի վրայ:

Այսպէս՝ ինչ որ մէկ դիւային ծրագրով ու թնրեւս երկիւղից դրդուած, նրանք չվարանեցին ցրելու ու քայքայելու Հայաստանի բանակը, այսինքն՝ երկրի պաշտպանութեան և ոյժի միակ՝ դրաւականը: Այն բանակը, որի վրայ այնպէս խանգարողաբար ու դուրսդուած էին ժողովուրդն ու իր հանրապետական կառավարութիւնը և ամենածանր դահողութիւնների դնով իրենց աչքի լոյսի պէս պահում: Հայկական բանակի թնդանօթները, ռազմամթերքը և լուսաբոյն դէնքերը նրանք փոխադրեցին Ատրէշյան կամ Ռուսաստան: Դրանով էլ չբաւականանալով՝ նրանք յանդգնեցին նոյն իսկ գլխատելու հայկական բանակը՝ նրա բովանդակ սպայութիւնը — շուրջ 1500 հոգի — դէպի Ատրէշյան և Ռուսաստան քշելով դաւադրօրէն, ամենատմարդի ձեւով:

Յսնուարեան դաժան օրերից մէկում ցուցակադրութեան պատրուակով ամբողջ սպայութեանը կանչելով և զինաթափելուց յետոյ ամենքին հաւաքեցին ու դէպի աքսոր քշեցին, գնդացիներով և ռուս պահակներով շրջապատած: Բշեցին՝ ով ինչպէս որ

կար, առանց անդամ թոյլ ստալու, որ գնան տուն և հետերնին տաք հագուստ, դրամ, սպիտակեղէն վերցնեն և կամ գոնէ հրա-
ժեշտ տան իրենց ընտանիքներին, հարազատներին ու սիրելիներ-
ին։ Եւ Արարատեան դաշտի ձմրան սառնամանիքին սպայութեան
կարուսանը — մէջը Նաղարբէգեան, Սիլիկեան, Գամաղեան և այ-
լն զառամեալ զօրավարներից սկսած մինչև ամենաերիտասարդ
նորակալ սպան — ռաւով ճանապարհ ընկան դէպի հիւսիս գնալու
համար, աւաղակների նման՝ զօրեղ պահակազնդով չըջապատուած։

Պիտի ներկայ լինէիք այդ ճնշիչ անստրանին՝ տեսնելու հա-
մար ամբողջ ժողովրդի, մոնստանդ աքսորականների ծնողների ու
հարազատների արդար զայրոյթն ու տառապանքն ու բախտիկների
և առնաստրակ բռնելիկեան կարգերի դէմ։

Այս ցնցող դէպքը եկաւ լեցնելու ժողովրդի համբերութեան
բաժակը — առանց սեռի, տարիքի ու դասակարգերի խտրութեան։
Նրա համար այլևս պարզ էր, որ նախ՝ բռնելիկեան լուծն անսա-
նելի է արդէն, և երկրորդ՝ փրկութեան այլ ճանապարհ չկայ քան
ապստամբութիւնը։

Սակայն դրութիւնն աւելի պարզ ներկայացնելու համար՝ ան-
հրաժեշտ ենք համարում խօսքը առլ Ա. Ալոյսյանիին իր իսկ
բերանով նկարագրելու խորհրդային կարգերը Հայաստանում —
բռնելիկեան իշխանութեան հէնց առաջին օրերից. —

«Կասեանի յեղկոմը պատճառեց մեծ յուստիարութիւն և ընդ-
հանուր դժգոհանք, արդիւնք՝ անլուր կեղեքումներու և տնիրա-
ւութեանց, զորս պօլշէվիք վարչածեւը բերու միասին։ Յեղկոմը
Երևան հասնելէն քանի մը օր վերջ քաղաքական բոլոր կուսակ-
ցութեանց պաշտօնապէս հարցում ուղղեց, թէ ի՞նչ է իրենց տե-
սակէտը հանդէպ խորհրդային վարչածեւին, ի՞նչ կարծիք ունին
Գ. Ինտերնացիօնալին, համալխարհային ու ընկերային յեղափոխու-
թեան, Ռուսիոյ արեւելեան քաղաքականութեան եւ այլնի մասին։
Ռուսիոյ սօցեալ-դեմոկրատները, Հնչակեանք, սօց. — յեղափոխու-
կանք և Ձախ Դաշնակցականներու միութիւնը՝ խորհրդային վար-
չածեւը կ'ընդունէին՝ իբր լաւագոյն պետական իրաւակարգ։

«Յեղկոմն ու կոմկուսի կենդկոմը(1) փորձեր ըրին այս հո-
սանքներուն գործակցութիւնն ու ձուլումը յառաջ բերելու հա-
մար, սակայն միայն դաշնակցութեան ձախ հատուածը յաջողեցան

(1) Կոմկուսի կենցկոմ — կոմունիստական կուսակցութեան կենց-
րոցական կոմիտէ։

ձուլել իրենց մէջ(1)։ Իսկ միւս կուսակցութիւնները, մասնաւորաբար զաշխակցականք, ենթարկուեցան հալածանքի և արգիլուեցան օրինական ազատութենէ։ Այս արգելքը կը դադրեցնէր հաւաքական ամեն տեսակ աշխատանք։ Ակումբներ և թերթեր կը փակուէին, խօսքի և մամուլի ազատութիւնը կը ջնջուէր, ընդ սմին և անձի անձեռնմխելիութիւնը։ Զերբակալուեցան և բանտուեցան շատեր, որոնք իբր թէ զեղծութիւններ և դուռնութիւններ ըրած էին։

«Վրացեանի դահլիճին անկուսէն յետոյ՝ նախկին վարչապետ Բժ. Համօ Օհանջանեան և իր դահլիճին ընկերները կեանքերին վտանգուած տեսնելով, կ'որոշեն Վրաստան անցնիլ։ Սահմանագրելէն 4 վերստ հեռի գիւղացիք լուր կուտան տեղական յեղկոմին և Պոլսու գիւղին մէջ կը ձերբակալեն Օհանջանեանը, Դատական նախարար Արտ. Զիլինկիրեանը, արտակարգ դատարանի նախագահ Բժ. Յովսէփ Տէր Դաւթեանը, Երեւանի քաղաքապետ Սերշալոյս Աստուածատրեանը, Թիֆլիսի «Աշխատաւոր» թերթին խմբագիր Կորիւն Ղազարեանը, Խորհրդարանի անդամներ Վահան Նուստարեանը, Դէորդ Վարչամեանը, Վարսո Բաբայեանը, Բժ. Յովակիմ Մելիքեանը ևւայլն։ Զերբակալուածները ոտքով կը տարուին Ղարաքիլիսէ և անկէ Դիլիջան, ուր տեղական յեղկոմը (որուն կը նախագահէր Օր. Սիրիկ Դաւթեան) կը հարցաքննէ զանոնք և հետիոտն երեւան կ'ուղարկէ, ուր բանտը կը վիճակի իրենց, շատ մը ուրիշ զէմքերու հետ, մօտաւորապէս 10ս0 հոգի։

«1921 թ. Յունուարին հալածանքն ու կեղեքումները կը հասնին ծայրագոյն աստիճանի. կը կոտորուին հսկայ շուրջկալներ, անվերջ խուզարկութիւններ, պարէնի և մթերքներու բռնադրուումներ։

(1) «Զախ Դաւենակցականների միութիւն» կոչուածը մի փոքրիկ խմբակ էր, երեւի հազիւ 10-12 հոգի, որոնցից աչի էին ընկնում՝ Զ. Սոլեան, Արտ. Վանցեան, Հայկ Սարգսեան, Արեակ Գրիգորեան, Հայկ Աւալեան եւայլն։ Բոլեւիկները գալու նախօրեակին նրանց «ձախացան», կարծելով, որ այդպիսով նախ իրենց կ'ազատուին նրանց հալածանքներից եւ երկրորդ՝ հնարաւորութիւն կ'ունենան երկրում մընալու եւ գործելու։ Սակայն սխալուեցին, Բոլեւիկները պահանջեցին նրանց ձուլումը։ Մի քանիսը — ինչպէս օրինակ Վանցեան, Աւալեան, Գրիգորեան — համաձայնեցին եւ անցան համայնավար կուսակցութեան շարքերը։ Իսկ միւսները — ինչպէս օրինակ Զաֆար Սոլեան, Հայկ Սարգսեան եւայլն — չհամաձայնեցին եւ իրենց նակասից քերելով «ձախ» մականիւրը, նորից անցան Դաւենակցութեան շարքերը։ Որով բոլորովին ցրուեց «ձախ» դաւենակցականների միութիւնը։

«Առանց այս բոլորին ալ խորհրդային վարչաձևին ստեղծած չրջափոխումը, անոր արմատական կարգադրութիւնները, նախապէս տիրող կուսակցութեան մարդոց տապալումն ու իրենց պաշտօններէն հեռացումը քնական է, որ ստեղծէին դժգոհներու խոշոր խմբեր: Ներքին գործոց ժողովրդական քոմիտէութեան Դեկտեմբեր 17ի հրամանագիրը, որով իրենց պաշտօններէն դադրած կը հռչակէր բոլոր քաղաքային ինքնավարութիւնները, դաւաճական վարչութիւնները, ներքին գործոց նախարարութեան արտակարգ լիազօրները, միլիտի տեսուչները, նահանգական ատեանները, հանրապետութեան քաղաքապահ զօրաց պահեսաը, պահանջելով որ անոնց դոյքերը անմիջապէս ցուցակագրուելով յանձնուին Երևանի կենտրոնական և դաւաճի տեղական յեղկոմիտրոն, արձակուած պաշտօնականներուն միայն 15 օրուան ռոճիկ տալով: Այդ հրամանագիրը անշուշտ կուսակցական մակարոյթներու ստուար զանգուած մը ևս կը դարձնէր անբաւական ու կառավարութեան հակառակորդ:

«Պօլշէվիքները քանդեցին դատարանաց կազմակերպութիւնը, փակեցին համալսարանը (Դեկտեմբեր 18ի հրամանագրով) և բացին ժողովրդական համալսարան մը՝ իրենց ըմբռնած եղանակով (Յունուար 18): Գրուեցին բոլոր տպարանները, խափանեցին լրագիրները և այսպէս բազմաթիւ տնձեր զրկեցին իրենց տպրոստը հայթայթելու միջոցներէն: Հանրային ու մասնաւոր գրադարանները պետական հռչակուեցին: Ապրանքներու ռանագրառումը, գործարաններու և աշխատանոցներու — նոյն իսկ ջրաղացներու և աղօրիքներու — պետականացումը ևս այլն ո՛չ նուազ նպաստեցին ստուարացնելու դանգաժողներու և դառնացողներու թիւը:

«Նոյն իսկ Դեկտեմբեր 19ին հրամանագիր մը (դեկրետ) կը յայտարարէր, թէ ազգայնացուած են Հայաստանի մէջ գործող բոլոր պանքաներն ու մանր վարկի ընկերութիւնները: Հայ ժողովրդեան դուրգութեան առարկայ էջմիածինն իսկ, իր կալուածներով և հիմնարկութիւններով պետականացնելու ծրագիր մը մշակեցին: Եկեղեցիներու և մենաստաններու կալուածները պետական ստացուածք հռչակեցին, եկեղեցականներն ալ արգիլելով ուսուցչութիւնէ, որով այս դատակարգն ալ դժգոհներու շարքը մտաւ:

«Ժողովրդական այն յոյսը, թէ պօլշէվիքները պիտի վանէին թուրքերը դրաւեալ վայրերէն, և գաղթականք հնարաւորութիւն պիտի ունենային դառնալու իրենց օժախները՝ չիրականացաւ երբեք: Ընդհակառակն ի դորձ դրուեցան կամայականութիւններ և կողոպուտներ, որոնց անմիջական հետեւանքն եղաւ սովն ու կեանքի սղութիւնը, ո՛չ նուազ ըմբոստացուցիչ: Այնպէս որ երկրին

մէջ կար լարուած արամադրութիւն մը՝ խլրտումներու և ընդվրդումի ձգտող։ Արդէն կտրիղներ կոյիս երկրին մէջ։ Զանգեզուրը ըմբոստ դիրք ունէր Երեւանի դէմ և հոն չէր կրցած մանկ պաշտէվիք զինուորը։ Զանգեզուրի և Դարուղադեազի մէջ Դաշնակցութիւնը տէր էր կոցութեան և կը սպառնար Երեւանի, հոն վերահաստատել ուղկլով իր իշխանութիւնը։

«Այս կոցութեան առջեւ յիշկումը դարձաւ աւելի սպառնական և դիմաց ճնշողական միջոցներու, որոնք իբր թէ իր դոյալութիւնն ապահովելու համար ձեռք կ'առնուէին։ Սոյն ահաբեկումի քաղաքականութիւնը իր ստատկութեան հասաւ, երբ էջմիածնեցի Աթթարբէկեան Մոսկուայէ Երեւան ժամանեց։ Փետրուարի առաջին տասնեակին ձերբակալուեցան յայտնի դաշնակցական դերձիչներ և ղեկավարներ իբր կանխադեռչութիւն և պատանդ։ Երեւանի մէջ պաշարման վիճակ յայտարարուեցաւ։

«Պոլշէվիքներու վրաստանի վրայ արշաւանքին հետ — որ կը սկսէր Փետրուար 12ին դրեթէ միաժամանակ ծայր տուին Հայաստանի մէջ խլրտումներ, — որոնց կասկեանի վարչութիւնը պատասխանեց խստօրէն։ Փետրուար 14ին առաջին անգամ կատարուեցան զնդակահարութիւններ։ Նոյն օրը զնդակահար եղան 14 հոգի, որոնց մէջ էին Համազասպ, Գնդապետ Ղորղանեան ևայլն։ Ամէն օր նախորդ օրը զնդակահար եղողներու ցանկը կը փոկցնէին փողոցները, որպէսզի ժողովուրդը գիտնար և ահաբեկուէր։ Այսպէս շարունակուեցաւ 4 օր։ Պոլշէվիքները ծրագրած էին 600 հոգի մահով պատժել, սակայն իրագործելու ժամանակ չուներցան» (1)։

Այս բոլորից յետոյ պարզ է միանգամայն, որ հայ ժողովուրդըն այլ ևս համբերել չէր կարող, մանաւանդ որ վերջին կէս հարիւրամեակի պատմութիւնը աղգային ու անհատական պատուասիրութեան զգացմունքը մեծապէս վառել էր նրա մէջ։ Երկիրը ձեռքից դնում էր, իր լաւագոյն զաւակները բանտերում ու զընտաններում կացնահարում էին, ինքը տէրը չէր իր ունեցուածքի, իր պատուի, անդամ իր կեանքի և դատապարտուած՝ շարունակ կարմիր սարսափի ներքոյ դողալու։ Նրան մեռած էր՝ ոտքի ելնել և մէկ հարուածով փշրել այն ձեռքը, որ ցանոզն էր հանդիսանում այդ բոլոր աղէտներին։

Ու նա ոտքի կանգնեց մէկ մարդու նման՝ առանց սեռի, դասակարգերի, տարիքի ու աշխարհայեացքի տարբերութեան, թէ և

(1) «Ամեկուն Տարեցոյցը» 1922 թ.

խորապէս համոզուած, որ ինքը Հափազանց անդօր ու թոյլ է իր օխոյանի համեմատութեամբ: Յուսահատութիւնը երբեմն հերոսութիւն է ծնում, մանաւանդ երբ հերոսացողը դիմէ պատուով մեռնիլ: Եւ տարերային ուժով պայթեց փետուար 18ի (1921 թ.) համաժողովրդական ապստամբութիւնը, որը մեր ժողովրդի նորագոյն պատմութեան ամենահայտնի էջերից մէկն է կազմում:

Ինչպէս սպասելի էր՝ իր այդ ընդվզումի սրբազան վայրկեանին նա իր հայեացքն ուղղեց դէպի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որը նման ծանր վիճակներում միշտ էլ նրա հետ է եղել, նրա պաշտպանն ու առաջնորդը: Բոլշեւիկեան բոլոր բռնութիւններն ու հալածանքները Դաշնակցութեան ու դաշնակցական դործիչների դէմ ո՛չ միայն անդօր դաժնակցին մեղցնելու այդ կուսակցութիւնը, այլ ընդհակառակը, է՛լ աւելի բարձրացրին նրա հմայքը և ժողովրդին աւելի ամուր թելերով կապեցին նրա հետ: Թէեւ դաշնակցական ականաւոր ընկերների մեծագոյն մասը բանտերում, թէեւ Դաշնակցութիւնը ստորերկրեայ դարձած, բայց և այնպէս նա հնդօր էր ժողովուրդի ծոցում:

Եւ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը — Հայաստանի Կ. Կոմիտէն կամ Հայաստանի պատասխանատու մարմինը — անցաւ դործի գլուխ: Նա կազմակերպեց ժողովրդին, իրեն վայել հմտութեամբ, կազմակերպեց բոլոր մարտական ուժերը և փետրուար 18ին պատմական ջախջախիչ հարուածը իջեցրեց բոլշեւիկների գլխին: Երեւակայում էք ի՛նչ է նշանակում՝ ապստամբութեան համար ժողովուրդը կազմակերպել բոլշեւիկեան դժոխքում, այն էլ հրը իշխանութեան գլուխ էին կանգնած Աթթարբէկովի ու Աւիս Նուրիջանեանի նման արիւնարբուները:

Բոլշեւիկները, մանաւանդ բոլշեւիկեան չէկան, որ որսի շան հոտառութիւն ունի, ի հորկէ չէին կարող չկռահել, որ ահաւոր փթթորիկ է պատրաստում իրենց համար: Իմացան, բայց չատուշ: Իմացան և է՛լ աւելի սասակացրին իրենց խստութիւնները — ուղղակի խեղադարձութեան աստիճանի: Նրանք իրենց ատելութեան թոյնը թափեցին անգամ բանտերում, ուր խեղճ բանտարկեալները ամբողջովին նրանց ձեռքերում, սէնչից տեղեակ չէին և ոչինչ էլ անել չէին կարող — եթէ մինչեւ իսկ կրակ կտրէին:

Ահաւատիկ, նմայի համար, յուշատետրի մի էջը բանտարկեալներից մէկի, որը բախտ է ունեցել փետրուար 18ի ապստամբութեան շնորհիւ մահից ազատուելու: —

«Մղձաւանջային օրեր ապրեցինք բոլշեւիկեան բանտում — դրում է նա: Մանաւանդ փետրուար 10ից մինչեւ ազատարար 18ը: Այդ ութ օրուայ ընթացքում օդակցին մեզ աւելի քան զորհուրե-

լի խստութիւններով, որից յետոյ արգելարաններում դադարեց ընկերների խինդն ու ծիծաղը... իւրաքանչիւր իս գլխին մահուան սւրբականն էր պստուում և ժամ առ ժամ սպառում էինք հերթական կացնաշարութեան:

«Ողջ մարմնովս սարսուռում եմ, երբ վերջիշում եմ փերուռ 16ի և 17ի գիշերները, երբ չէկայի նախադաշն ու բանապետը, իրենց զարծակից դաշիճների հետ, արգելարաններից տանում էին մեր ընկերներին կացնաշարելու: Յիշում եմ կացնաշարուողների ազիտորմ ճիշերն ու օգնութեան կանչերը... Այսպէս՝ բռնաբերվեալ րոծուած էր սպանդանոցի, ուր զոհ դնաց նաեւ բոլոր իս սիրելի Համադասպը» (1)

Պայթեց ապստամբութիւնը և որ զարմանալի է՝ Հայաստանի մի քանի բոլորովին տարբեր շրջաններում — օր. Երեւանում, Դաւարադաղում և Արադածոցանում — միամտամտակ և իրարից միանգամայն անկախ, անտեղեակ: Սա նշանակում է՝ որ ճակատագրական վայրկեաններում հայ ժողովրդի մէջ մեկ և նոյն բընազգէն է արթնանում և նրան մեկ և նոյն բնդհանուր դարձին մըղում: Այդ փաստը բողոքով անդամներ զիտուած է մեղանում և մի անգամ էլ նորից կրկնուեց ներկայ դէպքում:

Յամառ դիմագրութիւնից յետոյ՝ բոլշևեկները թողին մայրաքաղաքը, թողին իշխանութիւնն ու հեռացան՝ մի մասը դէպի հիւսիս, դէպի Դիլիջան-Ղարաքիլիսա, միւս մասը դէպի Շարուր-Լախիջեան, իրենց հետ տանելով և՛ զօրք, և՛ ռազմաթերք, և՛ թնդանօթներ, և՛ զրահապատ գնացք: Նրանք հեռանում էին, բայց ո՛չ վերջնականապէս թողնելով իշխանութիւնը: Հսկայ Ռուսաստանը, այն էլ Տաճկաստանի հետ դաշնակցած, ի՞նչպէս կարող էր կռւլ տալ փաքրիկ Հայաստանի հողորած ապստակը: Նա պիտի դար ու վրէժխնդիր լինէր:

Հայաստանի փրկութեան կոմիտէն — Հ. Յ. Դաշնակցութեան Հայաստանի կ. կոմիտէն կամ ապստամբանաբու մարմինը աղքատամբական դործի կողմակերպութեան անցնելով՝ իրեն կոչեց Հայքենիքի փրկութեան կոմիտէ, իսկ իր մարտական ուժերն էլ կոչուեցին՝ հայքենիքի փրկութեան Քանակ — ժողովրդի ուխանաներով Երեւան մտաւ: Բանտերից դուրս եկան բոլոր բանապետները, որոնց կեանքը փրկուած էր ապստամբութեան շնորհիւ: Իրենց թագստոցներից դուրս եկան բոլոր պահաւածները և լոյսաշխարհ տեսան: Ամբողջ Արարատեան դաշտը ցնծութեան մէջ էր

(1) «Փետրուար 18» վիմաշիպ հրատ. Վրեթի Հ. Յ. Դ. Կ. Կոմիտէի, 1927 թ. փետ. 18ի առթիւ:

և ասոն էր կատարում, իր ասոներից ամենանուիրականը — իր ազատութեան ասունը: Այլևս հեռացուած էր — թէկուզ կարճատեւ — կարմիր մշտականջը, որ կապարի նման ծանրացած էր ամենքի վրայ:

Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէն, իր կաղմը նոր անդամներով հարստացնելով, այժմ դարձաւ պետական իշխանութիւն — կրկնակի պարտականութիւններով: Մի կողմից՝ նա պիտի երկիրը կառավարէր, կարգ ու կանոն և իշխանութիւն հաստատէր: Իսկ միւս կողմից՝ պիտի շարունակէր երկրի պաշտպանութեան և ազատութեան գործը, որովհետեւ մեծամասնականները, սահմանների վրայ դուրսն ածած, հարուսից և հիւսիսից սպառնում էին իրենց թնդանօթներով: Եւ փրկութեան կոմիտէն սկսեց հերոսական մէկ աշխատանք, չաւնհնալով իր ձեռքում զրա համար անհրաժեշտ նիւթական միջոցների գէթ նուազագոյնը: Այսինքն՝ այն էլ ա՛յն պայմաններում, երբ հարեւան վրաստանն ու Աղբթնանը նոյնպէս խորհրդայնանալով՝ լիակատար հնարաւորութիւն էին ընձեռում բոլշևիկներին Հայաստանի դէմ ազատօրէն գործելու:

Փոփոխակի յաջողութիւններով կռիւները շարունակուեցին համարեա 45 օր, մինչև Ապրիլ 2ը, երբ երևանն ընկաւ և փրկութեան կոմիտէն հարկադրուած եղաւ, իր ուժերով և ահաբէն ժողովրդի հետ միասին, թաղնուա մայրաքաղաքը ու դէպի Բաշ-Գեառնի քաշուելու: Բայց այստեղ էլ նա չկարողացաւ հանգիստ մնալ, որովհետեւ բոլշևիկները կրակակոխ հետեւում էին փախչողներին: Բաշ-Գեառնին էլ սալուց յետոյ՝ կռիւները փոխադրուեցին Դաւարապետը, այնտեղից էլ Չանդեղուր, մինչև որ պարտուած կողմը Արաքսն անցնելով, Պարսկաստանի հիւրընկալ հողը մտաւ իրեն տարագիր, գաղթական:

ԺԲ. ՓԵՏՐՈՒԱՐ 18-ԻՑ ՅԵՏՈՅ

Շատերը, մանաւանդ բոլշևիկները և նրանց նման մտածողները, Փետրուար 18ի ապստամբութիւնը անարդարացիօրէն համարում են արկածախնդրութիւն, մոռանալով նրա բարոյական արժեքը և իրական արդիւնքներն էլ թերադնահատելով: Բայց մի՞թէ արկածախնդրութիւն է, այլ ո՛չ թէ հերոսութիւնների հերոսու-

թիւնը, երբ օրինակի համար մայրը, տեսնելով իր զաւակին կը-
րակի բոցերի մէջ, դիմում է իրեն այնտեղ, ազատելու համար նը-
րան և անգամ իր նպատակին հասնելով, ինքն էլ այրուած է
նրա հետ: Շատ մեծ սխալ կը լինէր՝ եթէ մենք իւրաքանչիւր
գործի արժէքը գնահատէինք միմիայն նրա գործնական արդիւնք-
ներով, մոռնալով նրա բարոյական կողմը, որ աւելի կարեւոր է:

Ժողովուրդը կոչուած հաւաքականութիւնը, մասնաւորապէս հայ
ժողովուրդը, դարերի դառն փորձերից յետոյ, այնքան զգոյշ է ու
չբջանայեաց իր պատասխանատու քայլերի նկատմամբ, որ հազիւ
թէ համաձայնէր ապստամբութեան դրօշը պարզելու մի անոշոք
իշխանութեան դէմ — եթէ իր այդ քայլի մէջ գէթ 50% արկածա-
խնդրութիւն նկատէր: Նա այրուած էր բռնկելիկան հնոցում և
փրկութեան այլ ճանապարհ չկար: Ազատութիւն կամ մահ — այս
էր նրա նշանաբանը:

Բայց աւելի քան սխալուած նրանք, որ կարծում են, թէ փե-
տերուար 18ի հերոսական սկզբ ռուսացի աշխարհի կամ իրենց բա-
ռով եթէ տեսնէ՝ օգուտ չբերեց հայութեան ու մեր հայրենիքին,
այլ միայն վնաս: Սխալուած են, որովհետեւ նրա բերած իրական
արդիւնքը վեր է ամեն մի գնահատութիւնից, թուենք միմիայն
մի քանի կարեւորագոյնները. —

Ամենից առաջ՝ փետրուար 18ի ապստամբութեան շնորհիւ հայ
մտաւորականութիւնը, աւելի ճիշտ՝ հայ ժողովրդի հաղարուար
լաւագոյն զաւակները ազատուցին բանտերից ու իրենց անպայ-
մանօրէն սպասող մահապատիժներից: Իսկ դա մէկ այնպիսի ան-
զնադասելի բարիք էր մեր ժողովրդի համար, որի համար արժէր
ո՛չ թէ մէկ, այլ մի քանի փետրուար 18ներ հրաշակերանել:

Երկրորդ՝ կասեանի Յիզկիւմը մի անգամ ընդմիշտ քշուեց բո-
լոր ասպարէզներից — որպէս պատասխանատուն ու յանցաւորը
ապստամբութեան համար և նրա անդամները շնորհազրկման ու
մոռացութեան դատապարտուեցին: Ուրիշ խօսքով՝ նրանք մի ան-
գամ ընդմիշտ մեզան պետական-քաղաքական, այլ և միջնաւ իսկ
կուսակցական կեանքի համար:

Եւ վերջապէս երրորդ, որ և ամենից գլխաւորն է, փետըր-
ուարեան ապստամբութիւնը եղուած մէկ զգաստացնող խրատ համայնա-
վար կուսակցութեան համար՝ հարկադրելով նրան հետադարձուած ա-
ւելի մեղմ, աւելի մարդասէր քաղաքականութիւն կիրառել Հայաս-
տանում: Եթէ ուրիշ հետեւանքներ էլ չստանանք փետրուար 18ի ա-
պստամբութիւնը, հէնց միայն վերսթիշուել երկր տուէրները բա-
ւական էին, որ նա՝ փետրուար 18ի ապստամբութիւնը, հաւատուե-
րեւ ժողովրդի նորագոյն պատմութեան ամենափառաւոր դրուագներից
մէկը:

Բայց կան մարդիկ էլ — դժբախտաբար, այն էլ բաւական չափ — որ անարդարօրէն մեղադրում են հայ ժողովրդին և Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասնաւորապէս, համարելով նրան պատասխանատուն ու յանցաւորը փետրուար 18ի ապստամբութեան համար։ Նրանց կարծիքով՝ Դաշնակցութիւն կռուակցութիւնը արեւածախնդրութեան և կռուի սիրահար լինելով, փետրուար 18ը ստեղծեց։ Սակայն նման մտածողութիւնը թիւրիմացութեան արդիւնք է։ Անգամ արդարամիտ բոլշևիկները չափ հեռու են երեւոյթը նման լոյսի տակ տեսնելու հիւանդութիւնից։

Ահաւասիկ նրանցից մէկը, մեզ ծանօթ Ս. Բաղդասարեանը, որ այդ մասին դրում է. — «1920 թ. Դեկտեմբեր 4ին Խորհրդային Հայաստանի Յեղկոմը, Սարգիս Կոսեանի նախադաշնութեամբ, երեւան հասաւ, օրինական կարգով իշխանութիւնն ընդունեց և դործի անցաւ։ Դժբախտաբար Խորհրդ. Հայաստանի առաջին յեղկոմը, քաջառուութեամբ մի քանիսի, կողմուած էր հայրենիքի պայմաններին անձամբ կամ լաւ է ասել՝ անհեռատես անդամներին։ Յեղկոմի մէջ կղած մի քանի փորձուած և լաւտեղեկ անձերը փոքրամիւլ լինելով, ոչինչ չէին կարողանում անել։ Անփութ և անհեռատես մեծամասնութիւնը քեզ մակարդակի վրայ երկանցնած եւ պիտի սայրաքեք ու սայրաքեք։

Ձեռք. Հայաստանի յեղկոմը բոլորովին հաւելի չառաւ Հայաստանի աւելի պայմաններ և վարուեց այնպէս, ինչպէս մեծամասնականները վարուել էին Ռուսաստանում և դա եղաւ Հայաստանի յեղկոմի ամենախեղձ սխալը, որ եւ ծնունդ առեց 1921 թ. Փետրուարեան ապստամբութեան։ Հայաստանը ոչ կառուածատիրական երկիր է և ոչ էլ դժբարեանային։ Հայաստանն իր խոշոր մեծամասնութեամբ երկրագործական երկիր է։

Համաշխարհային պատերազմը, որից Հայաստանն անմասն չէր մնացել՝ մէկ կողմից, հորեւանների հետ ունեցած կռիւները երկրորդ կողմից, ներքին կռիւներն ու անկողմակերպ վիճակը երրորդ, և վերջապէս Տաճկաստանի հետ ունեցած պատերազմը չորրորդ կողմից կատարելապէս քայքայել ու աւերել էին հայ երկիրն ու ժողովրդին։ Եւ նախորդ գլխի մէջ էլ յիշատակցինք, որ ժողովուրդը սիրով էր սպասում նրանց, սակայն այդ առիթը չկարողացաւ օգտագործել Խորհրդ. Հայաստանի առաջին յեղկոմը և իր անցակից դործակերպով (ընդգծումները հեղինակինն են) ժողովրդին կանգնեցրեց Փետրուարեան դժբախտութեան առաջ։ (1) Նաև Բորեանի վկայութիւնը (ՏԿ՝ս, «Յուշապատում» էջ 320)։ Աւելացը—

(1) «Նոր Գալափար», էջ 309, Քեհրան, 1927 թ.

նենք նաեւ, որ Փետրուարեան ապստամբութիւնը զգաստութիւն թելադրեց նոյն իսկ Լենինին և սա գրեց իր պամֆլետն նամակը Անդրկովկասի մեծամասնականներին, հասկացնելով սրանց, որ Անդրկովկասի պաշտօնները բոլորովին այլ են քան Ռուսաստանինը, հետեւապէս չի կարելի Անդրկովկասին մօտենալ Ռուսաստանի չափանիշով, Ռուսաստանի դեղատոմսով:

Փրկութեան կամիտէի հեռանալուց յետոյ՝ Ապրիլ 3ին Երեւանում վերահաստատուեց Խորհրդային իշխանութիւն: Կատեանին յաջորդեց Ա. Մեասնիկեան, որը սկսեց — ինչպէս ասացինք — աւելի մեղմ քաղաքականութիւն վարել — ի հարկէ անցեալի փորձից և մանաւանդ Փետրուարեան ապստամբութիւնից խրատուած: Սակայն շատ ճնշող ապաւորութիւն է գործում երկիրը, առաւելապէս Երեւանը, մեծամասնականների վրայ: Ակառատեւ և միանգամայն չէպէք մարդիկ վկայում են:

Ապրիլ 2ից յետոյ — այն է՝ Երեւանը թողնելուց յետոյ — քաղաքը մեղած վիճակի մէջ է, ինդելիգենտ դէմքեր չկան, զբարոցների բարձր դասարանները փակ են՝ աշակերտների և ուսուցիչների բացակայութեան պատճառով, փաղցններում երթուկեկուծիւն չկայ, ընդհանուրի տրամադրութիւնը սաստիկ ընկճուած է: Համալսարանում հրաւիրուած ուսանողական ժողովին ներկայացել են միայն 6 հոգի: Ապրիլ 20ից սկսւում են համալսարանի դառախօսութիւնները 20 ուսանողի ներկայութեամբ: Ընդհանրապէս շատ ճնշիչ ապաւորութիւն է թողել բոլշևիկների վրայ ինդելիգենցիայի հեռացումը...

Ապրիլ 20ի մօտերքը Երեւան է գալիս Սթոնիկիձէն, ողջունում է Ռուսաստանի կողմից անկախ Հայաստանը և ցու է յայտնում ժողովրդի դաշթելու նկատմամբ: Ճշայ ժողովրդի ինդելիգենցիան պէտք է միտր իր ժողովրդի հետ, իզուր է փախել — ընդգծում է նա: «Այո», նախկին կոմսունիստ կառավարութիւնը Հայաստանում անտակտ է եղել — խոստովանում է նա. պէտք է խուսափել ամեն հաւածանքից ու ճնշումից: — (Վկայութիւն Ա. Գ. ի, որ Երեւանի անկումից քիչ յետոյ յաջողում է թողնել իր հայրենիքը և Թաւրիզ հասնել: Լ. Շանթը Ա. Գ. ի սոյն վկայութիւնը իր նամակով Թաւրիզից հաղորդում է Գօրիս՝ Հայաստանի կառավարութեան: Տես կառավարութեան արխիւը):

Անշուշտ, երկրի այդ ամայութիւնն է պատճառը, որ Մեասնիկեանի կառավարութիւնը ստիպւում եղաւ Ապրիլ 10ի հրամանադիրը ստորագրելու, որով ներսւմն է շնորհւում այն բոլոր քաղաքացիներին, որոնք որեւէ մասնակցութիւն էին ունեցել, այսպէս ասած՝ բոլշևիկ-ժողովրդական, քաղաքացիական կռիւներում:

Բայց ներումը էէր տարածուած միայն հայրենիքի փրկութեան կոմիտէի անդամների, ինչպէս նաեւ քաղաքական յանցաւորներին դատելու համար ստեղծուած հանրապետական արտակարգ դատարանները անդամների վրայ:

Խորհրդային նոր կառավարութեան բախտից՝ տաճիկները Ապրիլ 21ին պարպեցին Ալէքսանդրապոլ քաղաքը, որպիսի հանդամանքը, շատ մեծ քարերախտութիւն էր Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար: Այդ շատ նշանաւոր դէպքի առիթով խորհրդային իշխանութիւնը Ապրիլ 24ին նորից ներում յայտարարեց, այս անգամ արդէն լիովնատար, առանց օրեւէ վերապահութեան ու սահմանափակման: Դրա հետ միասին՝ նաեւ Մոսկուայից խնդրեց, որ ազատ արձակուեն ու վերադարձուեն Յունուար 24ին Հայաստանից աքսորուած հայկական բանակի բոլոր հայ սպաները: Մոսկուան յարդեց խնդիրը և Մայիս ամսի վերջերին աքսորուածները հայրենիք վերադարձան:

Ներման հրամանադիրը ձեռքին Թաւրիզ է գալիս Գրիգոր վարդապետին Պարսկաստան տպատանաւ տարագիրներին համագելու և յետ տանելու նպատակով: Բայց սորսափին ու անվստահութիւնը դէպի բռնկեցիկներն ու նրանց իշխանութիւնը այնքան զօրեղ էր դանդուածներին մէջ, որ քչերը միայն քաջութիւն ունեցան երկիր վերադառնալու, այն էլ մեծ դժուարութեամբ համոզուելով, Նրանք աւելի գերադասուած էին Պարսկաստանում քաղցած մեռնել, քան թէ մէկ էլ դնալ ու խորհրդային դրախտի թունաւոր օդը շնչել: Բայց և այնպէս — եղան միաժամանակ, որոնք հաւատարմով բռնկեցիկան դեկրետներին, մանաւանդ Գր. Վարդանեանի անուշ խոստումներին, երկիր վերադարձան: Նրանցից շատերին Հարաջուր կերպով պատժեցին և կամ լուազոյն դէպքում բանտարկեցին կամ աքսոր ուղարկեցին դէպի հեռաւոր Թուսաստանի հիւսիսային սահուցեալ շրջանները — դէպի Մուրմանսկ, Պետրոզուդոսկ, Սոլովկի կղզիները և այլն:

Հանրապետական ուժերի տարադրումովը Զանգեզուրն ու Վայոց Ձորը միացուեցին Խորհրդային Հայաստանին, որով բաւականաչափ ընդարձակուեցին նրա սահմանները և մեծացաւ ազգաբնակչութեան թիւը:

Փետրուարեան տպատաւութիւնից յետոյ — այն է՝ 1921 թ. փետրուար 18ից մինչեւ նոյն տարուայ Ապրիլ 21ը — երկիրը կառավարում է փրկութեան կոմիտէն Ս. Վրացեանի նախագահութեամբ: Տաթևում, Ապրիլ 21ին, տարադրուած փրկութեան կոմիտէն իրեն յայտարարում է լուծուած, երկրի կառավարութիւնը թողնելով Լեւոն-Հայաստանի կառավարութեան, իսկ արտաքին

աշխարհի ու յարաբերութիւնների համար կեանքի կոչելով Ս.Վրացեանի, այսպէս կոչուած, նախաբողշելիկան դաշիճը, վրան աւելացնելով երկու նոր անդամներ արեւմտահայերից — Լեւոն Շանթ և Արմ. Մաքսապետեան:

1921 թ. Մայիս 31ին Լեւոն-Հայաստանի ու Հայաստանի կառավարութիւնները իրար հետ միանալով, կողմում են մի բաղժամարդ դաշիճ, նախարարներից մի մասը պորտֆէյլով, միւս մասը՝ առանց պորտֆէյլի, Ս. Վրացեանի նախագահութեամբ, այսպէս. — Ս. Վրացեան, Արշ. Յովհաննիսեան, Գ. Նժդեհ, Ս. Մեւիթ-Յուլշեան, Յ. Տէր-Յակոբեան, Սմբ. Եղիազարեան, Աւ. Օհանջանեան, Յով. Տէվէճեան, Հ. Տէրտէրեան, Ա. խոզկարեան, Վ. Մինախորեան, Բժ. Մին. Մինասեան և պետական հսկիչ՝ Գեղէն Տէր Մինասեան:

Այս դաշիճը, Զանգեզուրի տնկումից յետոյ, տարագրուած է դէպի Թուրքի, ուր պաշտօնավարում է մինչև նոյն տարւոյ Հսկտեմբեր 11ը: Հոկտեմբեր 11ին նա իրեն կրճատման ենթարկելով, վարչապետ Վրացեանին լիազօրում է կազմել 3-5 հոգինոց դաշիճ — գլխաւորապէս տարագրութեան դորժերի կառավարութեան համար: Վրացեանն էլ կազմում է այդպիսին երեք հոգուց — Ինքը, Յ. Տէր Յակովբեան և Վ. Մինախորեան -- որը յաջորդ օրուանից դորժի է անցնում: Հոկտեմբեր 14ին էլ Ս. Վրացեանը արտասահման մեկնելով, մնում են դաշիճի միայն երկու անդամները, որոնք իրենց պաշտօնը շարունակում են մինչև 1923 թ. Սեպտեմբեր 24ը, այն է՝ մինչև կառավարութեան վերջնական լուծումը: Որից յետոյ հանրապետական Հայաստանի կառավարութիւնը այլևս դառնում է պատմութեան սեպհականութիւնը:

ԺԳ. ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հարկ ենք համարում սոյն աշխատութեան վերջին գլուխը, գէթ համառօտակի և ընդհանուր դժերով, նուիրել հանրապետական տարագիր կառավարութեան դորժունէութեան, մահաւանդ որ այդ դորժունէութիւնը մեր ժողովրդի ճնշող մեծամասնութեան ամենեւին ծանօթ է:

Երեւանը ձգելով ու դաղթի ճանապարհը բռնելով՝ հայրենիքի

Փրկութեան կոմիտէն ու իր հետ շարժուող զինուած ու անդէն հսկայ բազմութիւնը բնաւ չէին համարում հարցը մի անգամ ընդամիշտ ալլելու փակուած։ Այդ հեռացումը նրանք վերջնական պարտութիւն չէին նկատում, այլ լոկ սովորական մի նահանջ։ Նրանք խորապէս հուատացած էին — իհարկէ, խօսքը սակաւաթիւ բացառութիւնների մասին չէ — որ միանալով Լեռնահայաստանի գինուած ուժերին՝ շուտով նորից յետ պիտի դառնան, պիտի տապալեն խորհրդային իշխանութիւնը և նորից հաստատեն հանրապետական եռագոյնը հայոց աշխարհում։

Զմուռնանք յիշել, որ Լեռնահայաստանը — այսինքն՝ միացնող Զանգեզուրն ու Վայոց Ձորը — երբեք չենթարկուեց ո'չ ասաճիկներին, ո'չ Աղբրէջանին և ո'չ էլ մեծամասնականներին — շնորհիւ իր ազատասէր, այլ և հայրենասէր բնակչութեան և մանաւանդ իր հերոս ժողովրդական բանակների Բազմաթիւ անգամներ թէ՛ տաճիկը, թէ՛ Ասրբէջանը, թէ՛ բոլշեւիկները, անհուն վրէժխնդրութեամբ լցուած, հսկայ բազմութիւններով ու թնդանօթներով յարձակուեցին հայոց այդ լեռնաշխարհի վրայ՝ ընկճելու և իրենց կենթարկելու մատադրութեամբ։ Բայց միշտ էլ նրանց կացինը քարին էր դէմ առնում։ Խրոխտ Լեռնահայաստանը, առիւծի անվահերութեամբ դիմադրուելով, տմեն անգամ ջարդ ու փշուր էր անում և խայտառակութեամբ ճանապարհ դրնում նրանց։

Ու այդպէս տնկախ ապրում էր նա, ունենալով իր կառավարութիւնը, իր բանակները, իր պետական ներքին կազմակերպութիւնը, բայց միշտ էլ իրեն համարելով Հանրապետական Հայաստանի անբաժան մէկ մասը, մանաւանդ «միացնող և անկախ» գաղափարների անձնուէր զինուորը։

Ահա թէ ինչո՛ւ Երեւանեան հայութիւնը, թէեւ տեղահանուած, սակայն գեղեցիկ յոյսեր էր կապել Լեռնահայաստանի մարտական ուժերի հետ և անպայման հուատում էր իր շուտափոյթ վերադարձին։

Արդար չէ այն մեղադրանքը, որ չարտում են շատերը, մանաւանդ մեծամասնականները, հայրենիքի փրկութեան կոմիտէի, ինչպէս նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հասցէին, որ իբր թէ նրանք են դրդել ու ստիպել ժողովրդին՝ թողնելու իր օճախը և տատադրութեան ցուպը վերցնելու։ Որ դա սխալ է — առ այդ կարելի է բերել բազմաթիւ ապացոյցներ, որոնցից միայն մի քանիսը թուենք այստեղ։—

ա. Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէում էվակուացիայի հետ զապուած մի շարք խնդիրների մասին առաջին անգամ խօսք է

լինում Մարտ 20ի նիստում, այսինքն՝ երեւոնի անկումից ընդամենը 10-12 օր տառաջ, այն էլ մի միայն զօրքի մի մասի էվուկուացիայի մասին: Պարզ է, որ եթէ փրկութեան կոմիտէն նպատակ ունեցած լինէր ժողովրդին տեղահանելու, վաղուց նա մտածած կը լինէր այդ մասին, վաղուց ծրագիր կազմած և վաղուց հարկաւոր միջոցները ձեռք առած: Մանաւանդ որ ի վաղուց հետէ նա արդէն տեսնում էր կռուի անբարեկամ ջող վախճանը իր համար:

բ. Փրկութեան կոմիտէի կարգադրութեամբ միմիայն Մարտ 26ին է փոխադրուում որոշ քանակութեամբ մթերք ու հագուստներէն դէպի Բաշ-Գեառանի, այն էլ շատ չնչին քանակութեամբ և միայն փոքրաթիւ զօրքի համար — 700 փութ ալիւր, 150 փ. բլրինձ, 100 փ. աղ, 70 փ. շաքար, 3300 սուփ տմերիկեան խտացըրած կաթ, 70 արկղ պաքսիմատ, աննշան քանակութեամբ հագուստ, դեղօրայք և վիրաբուժական նիւթեր: Հասկանալի է, որ թէ փրկութեան կոմիտէն նպատակադրած լինէր էվուկուացիայի ենթարկել ո՛չ թէ ժողովրդին, այլ անդամ միայն զօրքը, այդ դէպքում նա նախ՝ երեւոնից նախապէս հանած կը լինէր անհրաժեշտ նիւթերը, և երկրորդ՝ հանած կը լինէր շատ աւելի մեծ քանակութեամբ:

Եւ վերջապէս գ. Չէ՞ որ փրկութեան կոմիտէն — ինչպէս ասացինք — այն կարծիքին էր, որ Բաշ-Գեառանիից կամ ամենահեռուն՝ Դաւարադեղից շուտով յետ պիտի դառնային ու վերադառնէին իշխանութիւնը: Ապա ուրեմն ի՞նչ միտք ունէր ահադին ժողովուրդ վերցնել հետը, որը միայն խոչընդոտ կարող էր լինել պատերազմական գործողութիւններին, ահադին մթերք ու դրամ սպառել և աւելորդ բեռ լինել ամենքի համար:

Ամեն մի անաչառ դիտողի համար միանգամայն պարզ են ու հասկանալի ժողովրդի այդ տարերային շարժման դրդապատճառները, որոնցից զխառորները, մեր կարծիքով, հետեւեալներն են.

ա. Հայ ժողովուրդը հոգեպէս կապուած էր իր անկախութեան և իր հարազատ իշխանութեան հետ: Եւ այժմ, երբ այլ եւս չկար այդ անկախութիւնը և իր հարազատ կառավարութիւնը հեռանում էր իր տեղից, ժողովուրդն էլ զանգուածօրէն հեռուում է նրան, հեռուում է գուցէ մեծ մասամբ բնազդով և տառնց իրեն հաշիւ տալու, թէ ո՛ւր է գնում և ինչի՛ համար:

բ. Բոլշեակեան նախափետրուարեան կարճատեւ, բայց դժուար վարչութիւնը, իր օտար սուլիներով, իր անարդար ու անողորմ բռնադատութիւններով, իր անօրինակ հալածանքներով, բռնատարկութիւններով ու մահապատիժներով, ստեղծել էր բովանդակ երկրում մի այնպիսի սարսափ, այնպիսի մթնոլորտ, որ ոչ ոք սիրտ չէր

անում մէկ էլ սաք դնել այնտեղ: Միայն և միայն դրանով պէտք է բացատրել, որ Երեւանի անկման օրերին դէպի Բաշ-Գիւսառնի շարժուող տարադրական հասանքի հետ միասին հսկայական բաղ-մաւթիւններ դիմեցին դէպի Մարգարա՝ աստիկներին յանձնուելու համար: Ուրիշ խօսքով՝ հայ ժողովրդի դարուոր թշնամի տաճկին դերադասելով բողջեւիկներին, Բայց իհարկէ, տաճիկները նրանց չընդունեցին, և խեղճերը հարկադրուած եղան յաւստհատ վերա-դառնալու և Արաքսածի պաշտպանութեանը ապաւինելու:

Գ. Ինչպէս ասացինք՝ ամենքի մէջ կար այն հաւատը, որ Լեւոնհայաստանի սեփերին միանալով՝ նորից պիտի վերադառնա-յին և քէնին մեծամասնականներին մեր երկրից դուրս: Հեռեւա-բար ինչո՞ւ մնալ նրանց կարծատեւ իշխանութեան ներքոյ և եւե-թարկուել կոյր պատահականութեան — այսպէս էին մտածում ա-մենքը:

Թէ ո՛րքան աիրական էին այդ դրդապատճառները՝ երեւում է և նրոնից, որ Փրկութեան կոմիտէն դեռ Բաշ-Գիւսառնից, այսինքն՝ տարադրութեան հէնց առաջին կայանից սկսած քանիցս փոքրեց յետ դարնձնել փախչողներից դէթ մի մասին — Բաշ-Գիւսառնից, Վայոց Ձորից, Զանգեզուրից, Մեղրիից, Արաքսի ափից: Սակայն տպորդիւն: Ոչ ոք չէր ուզում վերադարձի մասին որեւէ խօսք անգամ լսել: Աւելի լաւ է իրեն ննթարկել սովի, անորոշութեան, տարադրական կեանքի բոլոր դառնութիւններին, քան վերադառ-նալ երկիր և բոլջեւիկեան խեղճիչ մթնոլորտում ապրել — այս-պէս էր ամենքի պատճառարանութիւնը:

Մէկ ցայտուն օրինակ միայն. — Բաշ-Գիւսառնիում մեծ դժուա-րութեամբ յաջողուեց յետ ուղարկել Ամերիկեան մէկ որբանոցի սա-ներից 20-25 հոգու: Բայց հէնց նոյն օրը երկկոյսան նրանցից նո-րից յետ եկան Բաշ-Գիւսառնի 14 հոգին ու նորից միացան տարադ-րական հասանքին՝ դէպի Վայոց Ձոր, Զանգեզուր և Պարսկաստան:

Տարադրութիւնը հեղեղի պէս առաջ էր շարժւում ամենադժ-ուարին պայմաններում: Կանոնաւոր կաղմակերպութիւն չկար, իշխանութիւն չկար, խնամք-հոգացողութիւն չկար, անգամ յա-ճախ գիւղ, իջեւան չկար՝ գիշերելու համար: Եւ որ գլխաւորն է՝ ճանապարհ չկար, այլ միայն լեռնային կածաններ հետիոտն երթե-ւելի համար, որ բարձրանում էին մերթ Բարձրաբերձ լեռների կաւարները և մերթէջած իջնում անգնդախոր ձորերն ու հովիա-ները: Ոչ կառք, ոչ մեքենայ: Շատ քիչ բախտաւորները միայն ձի կամ գրաստ ունէին, այն էլ նրանց մեծազայն մասը միաց կէս ճա-նապարհին՝ կերի չզոյւթեւան պատճառով: Մնացած ծով մեծամաս-նութիւնը ղնում էր ստով, իր ամենաանհրաժեշտ պիտոյքները — մի կտոր հաց կամ մի ձեռք ճերմակեղէն — մէջքին շալակած:

Հայոց լեռնաշխարհի ամենավատ ժամանակն էր — ձմեռուայ վերջը և դարնան սկիզբը: Լեռների վրայ՝ ձիւն, սոսկալի ցուրտ, իսկ հովիտներում ու ձորերում՝ մէջ, մառախուղ, անձրեւ, ցիւս: Եւ տարադրութիւնը դնում էր հա՛ դնում — թրջուած, ցիւսաթաթախ, յոգնած ու անժպիտ, բայց գնում էր կեանքի ապահովութիւն և հանգիստ զանկու ևրադով:

Տարադրութեան ճանապարհն անցնում էր մեր ևրկրի այն շըրջաններով — Վայոց Ձոր և Զանգեզուր — որոնք ընդհանրապէս աղքատ են, մանաւանդ իրենց սեպհական հացը չունին և նորմալ ժամանակներում իսկ իրենց պաշարը ստանում են դրսից: Վրան տեւացրէ՛ք նոս ւայն, որ տարիներ շարունակ պատերազմի ծանրութիւնն իրենց սևերին կրելով, այլ և յաճախ կուսի թատերաբեմ լինելով, այդ շրջանները հնարաւորութիւն չէին ունեցել իրենց սովորական ցանքի դէթ նստողադայնը ցանկու: Եւ հիմա այդ քաղցած ու տնտեսապէս քայքայուած ժողովուրդը պիտի ընդունէր ու կերակրէր 10000 ի չափ մի բաղմութիւն, որ մորեխի պէս թափուել էր իր վրայ:

Հետեւաբար, միանգամայն անարդար էր տարադրութեան մի մասի մէջ խորացած դժգոհութիւնը ընդդէմ Վայոց Ձորի և մանաւանդ Զանգեզուրի ժողովրդի ցուցադրած ոչ այնքան էլ ջերմ հիւրընկալութեան: Մի դժգոհութիւն, որը արտայայտուեց նոյն իսկ մեր մամուլի էջերում, Ամերիկայում և Եգիպտոսում:

Տարադրութեան մեծագոյն դժբախտութիւններից մէկն էլ այն էր, որ նա մի կողմից՝ ստիպուած էր հապճեպով ճանապարհ կրորելու, իսկ միւս կողմից՝ անընդհատ կռիւներ մղելու բողչելիկեան սեփերի դէմ, որոնք կրնկակոխ հալածում էին նրան գնդացիներով, թնդանթներով և ռազմական արսւեստի բոլոր կատարելագործութիւններով: Կռիւներ՝ Բաշ-Գևառնիից սկսած մինչև Գօրիս, մինչև Զանգեզուրի կենտրոնը: Բայց բոլոր նշաններից պարզ ևրեւում էր, որ վերջնական յաղթանակի նժարը մեծամասնականների կողմն էր թեքուելու:

Այս այսպէս լինելով հանդերձ՝ մեր մէջ կային մարդիկ — ո՛չ միայն սովորական շարքայիներից, այլ նոյն իսկ պետական-հասարակական ղեկավար դէմքերից — որոնք մինչև վերջ էլ պահեցին իրենց լուստեսութիւնը, թէ անպոյժման մենք պիտի յաղթենք, մանաւանդ Լեռնահայաստանի ուժերի հետ միանալուց յետոյ: Այդ հաւատն ունէր նոս Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը, որ մի հեռախօսադրով ողջունելով տարադրութեան մուտքը իր պետութեան սահմանները, գրում էր. —

«Չարարատիկ պայմաններում դուք ևրեւոցիք մեր հորիզո-

նի վրայ: Թող ձեր փորձուած բնզմնաւոր աշխատանքը պարարտ հող դառնի պատմական Սիւնիքի հպարտ լեռներում՝ յօգուտ մեր քաղաքական դատի պաշտպանութեան: Սիրում ենք հաւատալ, որ լաւագոյն հայադպի դորձիչների ներկայութիւնը, միացած մարտունակ և ազատասէր սիւնեցու հետ, իր սիրելի սպարապետի գլխաւորութեամբ, վերջնականապէս կ'ազատագրէ մայր Հայաստանը: (Հեռախօսագիրը արուած է Գօրիսից Դարաքիլիսա (Սիսեանի կենտրոնը): Ստորագրել են՝ դիւանի նախագահ Գ. Տէր-Մինասեան և դիւանապետ Ս. Մաշտոբեան):

Կամ՝ Ռ. Տէր Մինասեանը Քէշիշփեանոից (Վայոց Ձոր) Ապրիլ 1ին գրում էր. —

«Ձերմ համբոյններս Հայաստանի եռագոյն դրօշին, Դաշնակցութեան սուրբ դրօշակին և նրան հաւատարիմ ընկերներին: Հեռուներից դրկում են Տաճոն-Տուրուբերանցիներին, Վասպուրականցիներին և Արարատցիներին: Թող Ֆիդայաւ ոգին միշտ վառ մնայ մեր սրտերում և մեզ առաջնորդ լինեն Արամներն ու Սերոբները, Գէորգեանն ու Հրայրները և այն անթիւ նահատակները, որոնք հիմքը դրին մեր անկախութեանը: Հաւատում են և հաւատաւնք, որ ոչ մի սրիկայութիւն չի կարող դիմանալ ձեր նահատակութեանց առջև և շատ շուտով պիտի ծածանի մեր եռագոյնը Հայաստանի ամեն մի անկիւնում: (Բնագիրը տե՛ս կառավարութեան արխիւում):

Ապրիլ 20ին Փրկութեան Կոմիտէն արդէն Տաթևի պատմական վանքումն է — իր ամբողջ կազմով: Հաւաքուած են ամենքը որոշելու համար մէկ կարեւոր խնդիր — այն է՝ պահել Փրկութեան Կոմիտէն թէ՞ լուծել այն: Յաջորդ օրը երեկոյեան տեղի է ունենում Կոմիտէի պաշտօնական նիստը, ուր որոշուած է — պահել երկու կառավարութիւն, մէկը՝ Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը՝ զուտ անդական իշխանութիւն, անդական դորձերի համար: Իսկ միւսը՝ արտաքին աշխարհի առաջ Հանրապետական Հայաստանը ներկայացնելու համար: Եւ Ս. Վրացեանը լիազօրուած է կազմել, այսպէս ասած, մեծ կամ հանրապետական Հայաստանի կառավարութիւնը: Ժողովից յետոյ տեղի է ունենում մի քանի ընկերների մասնաւոր խորհրդակցութիւնը, որը նպատակայարմար է գտնում կեանքի կոչել Ս. Վրացեանի նախկին, նախաբոլշևիկեան դաշինքը, լրացնելով նրա կազմը երկու նոր, արեւմտահայ նախորդներով — Լ. Շանթ և Ա. Մաքսապետեան:

Իսկ Լեռնահայաստանի ժողովարդը, կամենալով օգտուել Արարատեան Հայաստանից եկած աւելի փորձուած ու հեղինակաւոր ուժերից, նոյն Ապրիլ 26ին Տաթևում համագումարի հաւաքուելով, ընտրում է իր համար կառավարական մէկ նոր դաշինք, ըս-

պարապեա Նժդեհի վարչապետութեամբ, այսպէս — Ս. Մելիք-Նօլ-
չեան, Յ. Տէր-Յակովբեան, բժ. Ս. Եղիաղարեան, բժ. Ռ. Մինաս-
եան, Աւ. Օհանջանեան և Յ. Տէվէճեան:

Սովոյն շուտով կեանքը ցոյց տուեց, որ անհնարին է միև-
նոյն երկրի անուշով երկու կառավարութիւն ունենալ, այն էլ
նոյն փառքիկ հողամասի վրայ, իրար կաշք-կաշքիւ Այս անպատե-
հաթիւնը զգուժ էին թէ մէկը և թէ միւսը: Ահա թէ ինչո՛ւ Լեռ-
նահայաստանի կառավարութիւնը 1921 թ. Մայիս 18ի նիստում
որոշում է. «Անմիջապէս հեռախօսադրով Գորիս հրաւիրել փրկու-
թեան կոմիտէի անդամներին, — ուղում է տակ՝ հանրապետական
Հայաստանի կառավարութեան անդամներին, որոնց պաշտօնավայ-
րը Հանքերն էր — մասիս 27ին, — Մայիս 27ին էին հրաւիրուած,
որպէսզի նաև ներկայ լինէին յաջորդ օրուայ՝ Մայիս 28ի տօնա-
կատարութեան — դումարել խառն նիստ, խորհրդակցութեան մէջ
մտնել նոցա հետ և պարզել մի շարք կարեւոր հարցեր, որոշելով
Լեռնահայաստանի կառավարութեան և փրկութեան կոմիտէի փոխ-
յարաքերութիւնները»:

Ուստի Մայիս 31ի խառն նիստում երկու կառավարութիւննե-
րը մեքենայօրէն իրար միանալով՝ կազմում են մի կառավարու-
թիւն, Հանրապետական Հայաստանի կառավարութիւն անուշով,
նախագահութեամբ Ս. Վրացեանին և բաղկացած 11 նախարարնե-
րից, որոնցմէ մէկը՝ անկուսակցական, երկուսը՝ սոց.-յեղափոխա-
կան, մնացածը՝ գաղնակցական:

Մինչ այս մինչ այդ կռիւները բաւական լուրջ բնոյթ էին ըս-
տանում, մանաւանդ Վայոց Ձորում: Խորհրդային իշխանութիւնը
դժուարութիւնների մէջ էր, մանաւանդ որ ճակատը երկրի կենտ-
րոնից հեռանալով՝ զօրքի, ռազմամթերքի, պարէնի փոխադրու-
թիւնը խիստ դանդաղում էր, այն էլ երբ հաղորդակցութեան մի-
ջոցներ ու լաւ ճանապարհներ չկային: Ու նա հարկադրուած էր
խնդրի կարգադրութեան համար այլ միջոցների մօտին եւս մտա-
ծելու: Դժուարութեան մէջ էր նաև միւս կողմը, որը պատերազ-
մը շարունակելու տեսակէտից՝ պակաս վատթարագոյն պայմաննե-
րի մէջ չէր գտնուում:

Եւ առաջինը Խորհրդ. Հայաստանը մէկ պատուիրակութիւն է
ուղարկում Լեռնահայաստանի կառավարութեան մօտ՝ վիճելի խըն-
դիրները խաղաղ ճանապարհով լուծելու նպատակով: Սկզբում դա-
լիս են հայութեանը, մանաւանդ տարադրութեանը լաւ ծանօթ հ-
րեք նշանաւոր դէմքեր Դ. Անանեան՝ ակնաւոր հայ սոց.-դե-
մոկրատ և գրականագէտ, Աբօ (Յովհ.) Տէր Մարտիրոսեան՝ գրակա-
նագէտ և Յովհ. Մելիքեան՝ նախկին մեծ առևտրական և Հայաս-
տանի խորհրդի անդամ հայ ժողով. կուսակցութեան կողմից:

Նրանք գալիս են ո՛չ որպէս պաշտօնական պատուիրակներ, այլ իրենց հեղինակութեամբը բանակցութիւնների համար հող պատրաստելու և որ գլխաւորն է՝ իրենց ներկայութեամբ վստահութիւն ներշնչելու Լեռնահայաստանի կառավարութեան: Ապա Մոյսիսի սկզբներին գալիս են պաշտօնական պատուիրակները — Արա. Կարինեան՝ Հայաստանի արդարադատութեան գործավարը խորհրդ. իշխանութեան և զօրահրամանատարութեան ներկայացուցիչը՝ Մեղնիկով:

Գնդակազին լեռնահայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչը հեռախօսադրով յայտնում է Գօրիս՝ իր կառավարութեան խորհրդ. պատուիրակութեան ժամանումը: Կառավարութիւնը Մոյսիս 4ին (1921 թ.) արտակարգ նիստ գումարելով՝ ընդունում է խորհրդ. պատուիրակութեան առաջարկութիւնը բանակցութիւններ սկսելու մասին:

Յաջորդ նիստում կառավարութիւնն ընտրում է իր պատուիրակ-ներկայացուցիչներին — Գեղէտն Տէր Մինասեան (նախագահ), Բժ. Մ. Մինասեան և Լեւոն Միքայէլեան (զինուորականութեան կողմից): Պատուիրակութիւնը մեկնում է Սիսիանի Ղալաջուղ գիւղը, ուր անդի պիտի ունենային բանակցութիւնները: Մոյսիս 12ի առաւօտեան ժամը 10ին անդի է ունենում երկու պատուիրակութիւնների առաջին նիստը, հերթական նախագահութեամբ Գ. Տէր Մինասեանի և քարտուղարութեամբ Գառնիկ Շահինեանի:

Նիստը բանալով, նախագահը հեանեալ խօսքն է ուղղում խորհրդային պատուիրակութեան, որը իր պատմական շահեկանութեան համար ամբողջովին բերում ենք այստեղ:

«Հայաստանի սովետական կառավարութեան ընկե՛ր դեղիգատներ, ողջունում եմ Հայաստանի սովետական կառավարութեան ներկայացուցիչների գալուստը Լեռնահայաստան: Յոյս ունեմ, որ այս երկու դեղիգատների խորհրդակցութիւնը հնարաւորութիւն կու տայ հաստատելու մէկ այնպիսի փոխ-յարաբերութիւն, որով կարելի կը լինի ստեղծել վերջնական խաղաղութիւն: Լեռնահայաստանը և մասնաւորապէս Չանգեղուրը, իր աշխարհաբական դիրքով կամուրջ է հանգիստնում բոլոր ցնցումների, սրունք գալիս են անցնելու դէպի Մերձաւոր Արեւելք: Չանգեղուրը իր հարեւան երկրամասերի նկատմամբ ունի նաեւ ռազմադիտական խոշոր նշանակութիւն:

«Ռուսական յեղափոխութեան ընթացքում մի քանի տնգամ և մի քանի կողմից փորձեր եղան անելու այդ լեռնաշխարհին: Առաջին տնգամ անգլիական իմպերիալիզմի ներկայացուցիչներն Անգրեկովկասում քանիցս ցանկացան և դիմեցին ակտիւ քայլերի՝

յանձնելու Ձանգեղուրի զինուած դիւղացիութիւնը և լեռնային Ղարաբաղը Ատրբէջանին: Բայց Ձանգեղուրն ընդդիմացաւ ամենամիճակաւ կերպով:

Պարսից յետոյ Ատրբէջանի նացիոնալիստները քչեցին իրենց բանակները դէպի Ձանգեղուր ու Ղարաբաղ և ամեն անգամ ջարդուած նահանջեցին: 1919 թ. Ատրբէջանի կողմից եղաւ վերջին փորձը, երբ 12 հազարանոց բանակով արշաւեցին Ձանգեղուր. բայց մեր զինուած աշխատաւորութիւնը հէնց Գօրիսի պատերի տակ ջարդեց նոցա: Երբ մի փառաւոր օր էլ Ատրբէջանը կարմրեց ու դարձաւ սովետական, այդ անուան տակ և շահագործելով բոլշևիկեան լուսաւորները, այժմ էլ ռուսական կարմիր զօրամասեր ուղարկուեցին դէպի Ձանգեղուր, որոնց յաջողուեց տիրել ու տէր դառնալ Ձանգեղուրի մի մասին: Սակայն կռիւը շարունակուեց և Ղափանի լեռներում, որը հետզհետէ ծաւալուեց նորից: Այդպիսով ժողովուրդը նորից տէր դարձաւ իր երկրի մեծ մասին մինչև որ 1920 թ. Նոյեմբերի ժողովրդական ընդհանուր ապստամբութեան հետեւանքով՝ եկուոր զօրամասերը վերջնականապէս դուրս քուլեցին Ձանգեղուրի սահմաններից:

Վշնդամսեայ ստրկութիւնը Ձանգեղուրում ոչ միայն ֆիզիքապէս բռնացաւ հայ աշխատաւորութեան կամքի վրայ — այդ բառի իսկական իմաստով — այլ և տնտեսապէս ու կուլտուրապէս քայքայեց ծայր աստիճանի մեր դիւղացիութիւնը: Եկուոր մեծամասնականների շուրջ խոտորմները նաութի, շաքարի, կոսորդէնի, հացի մասին մնացին լոկ խօսքեր: Այդ դեռ բաւական է. այդ ապրանքները Ձաքուղից փոխադրելու պատրուակի տակ՝ դիւղացիութիւնից վերցրին հարիւրաւոր կշիւեր ու սայլեր և փոխադրական այլ միջոցներ, այն էլ մի քանի անգամ, բայց ո՛չ միայն ժողովուրդը չստացաւ խոտորացուած ապրանքները, այլ և յետ չըստացաւ իր անասուններն ու միւս փոխադրական միջոցները:

Այդ էլ դեռ տանելի էր. բայց ժողովրդից հաւաքեցին նրա ամենամիւրջին հացահատիկը՝ եկուոր զօրամասերին կերակրելու համար. սակայն մի մասն էլ դուրս տարուեց մեր երկրից, բայց չգիտենք՝ ինչո՞ւ և ո՞ւր: Օրինակ, մի փոքրիկ հայկական գիւղ, որ ունէր 60 դուծանի լծկաններ, այժմ մնացել է միմիայն 8 դուծանիներ:

Վնկի՛ր պատգամաւորներ, մենք ձեզ կու տանք դրաւոր ու փաստացի տուեալներ այն սոսկալի թալանի մասին, որ կատարուեց Ձանգեղուրում: Մասնաւորապէս Ձանգեղուրի կենտրոնական սքանչելի Գօրիսում չմնաց ոչինչ: Աւերուեց են բոլոր դպրոցնե-

րը: Բոլոր շէնքերի յատակներն ու առաստաղները աւերուած, ջարդուած ու այրուած են ամենավանդալական ձեւով: Նոյնիսկ սեղանները, աթոռները և բոլոր կահ-կարասիները: Կողոպտուած են կանանց ու աղամարդկանց զգեստները, ոտկեղէն, արծաթեղէն եւայլն: Պատկերը ընդհանուր է և վերաբերում է նաեւ գիւղերին, որոնց համար մենք ունենք փաստացի տուեալներ:

Այդ էլ գտեց ժողովուրդը սանէր: Բայց Զանգեզուր մտան մի հազարեակ տոճկական ասկիարներ, որոնք ամենալիաժի կերպով անասելի չափերի հասցրին կանանց ու աղջիկների բռնաբարութիւնները, որ և հաստատուած է ըժշկական քննութեամբ: Եւ փոխանակ սովետիզացիոյի Զանգեզուրը սիֆիլիզացիոյի ենթարկեցին: Մենք արեւելքի ժողովուրդը ենք, և մեր պատուի հետ խաղալը չէր կարող մարսուել ու տանելի համարուել:

Արանուծիկան բաժակը լցրեց Զանգեզուրի մատուորականութեան դիւստումը և աննպատակ կոտորածը: Ամենավայրագ ձեւով մորթեցին Հայաստանի պարլամենտի անդամներ վահան խորէնուն և Արշակ Շիրինեանին, ինչպէս նաեւ հասարակական գործիչ և ցարիզմի ժամանակ 12 տարի բանակրում տառապած Սաքոյին և մի քանի տասնեակ մատուորականների, որոնց եղբայրական գերեզմանը դուք այժմ կը տեսնէք Գորիսում: 87 հազի ռանչպար և մատուորական զնդացիներով կոտորեցին Զաքուղի ձորում և Ղալաֆորասու «ծակեր» կոչուող բիւաներում:

Այդ բոլորի բնական հեռեւանքը եղաւ այն, որ Զանգեզուրի ժողովուրդը բարեւոյ համարեց ապստամբիլ՝ պատուով մահ գտնել և կամ ազատագրուել եկուորների լծից: Ժողովուրդը սաի կանգնեց մի մարգու պէս ամենուր Զանգեզուրում: Անգամ այն գիւղերը, որ իրենք էին հրաւիրել Մեծամասնականներին՝ հաւատալով նոցա խոստումներին, առաջինը նրանք զէնք վերցրին և դուրս քշեցին ու Զարգեցին եկուոր զօրամասերին:

Այս ապստամբութիւնից յետոյ՝ ժողովուրդը ինքը, ինքնաբերաբար, ցանկացաւ ունենալ մի կառավարող օրգան: Եւ ահա 1920 թ. Դեկտեմբեր 23ին պատմական Տաթևի վանքում դումարուեց իր անդրանիկ ժողովրդական համադումարը, որը և ընտրեց մի կառավարութիւն: Չորս ամիս անցնելուց յետոյ՝ կարիք ըզդացուեց համադումարը կրկին կեանքի կոչելու, և Ապրիլ 28ին (1921 թ.) նոյն Տաթևի վանքում դումարուեց երկրորդ համադումարը, որին մասնակցում էին և՛ վայց Զարը (Դարալագեազ), և՛ լեռնային Ղարաբաղը: Համադումարն ընտրեց նոր կառավարութիւն, և մենք պատիւ ունենք լինելու այդ երկրի ու կառավարութեան լիազօր ներկայացուցիչները:

«Հաւատաւոր եմ, որ այս միացեալ նիստերում հնարաւոր կը լինի ստեղծել մի կենսածեւ, որով պիտի ապահովուի մեր ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը»:

Նախադասի սոյն ճառին պատասխանում է Խորհրդ. Հայաստանի պատուիրակութեան նախագահ Ա. Կորինեանը, շարեւի՛ր իր խօսքի մէջ այն առաջարկները, որ իրենք բերել են Հայաստանի խորհրդ. կառավարութեան կողմից որպէս հիմունք բանակցութիւնների համար: Բերենք նաեւ այդ ճառը, որը նոյնպէս զարկ է հաւանութիւնին:

«Հայաստանի խորհրդ. կառավարութիւնը յանձնարարել է ինձ յայտնելու ձեզ, որ նա կամենում է խաղաղ կերպով վերջ տալ քաղաքացիական այս պատերազմին, որ շարունակւում է այժմ:

«Ձանդեղուրը և լեռնային Ղարաբաղը մնալով անկախ՝ փաստօրէն դառնում են դարձիք իմպերիալիզմի համար, մի դարձիք, որ ուղղւում է ամենից առաջ խորհրդ. Հայաստանի դէմ: Այդ պատճառով՝ առաջին առաջարկը, որ ուղղւում է ձեզ, դա խորհր. իշխանութեան հաստատումն է Լեռնահայաստանում և այդ իշխանութեան հպտակցումը խորհրդային Հայաստանին: Այս պայմանն ընդունուելու պարագային՝ ներման կ'ենթարկուին այն բոլոր քաղաքական դործիչները, որոնք ըմբոստացել են Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան դէմ:

«Միտմամանակ ինձ յանձնարարուած է յայտարարել, որ Ձանդեղուրի գիւղացիութեան հաղավայրը ո'չ մի պարագայում չի կրճատուի, որովհետեւ առանց այդ էլ Ձանդեղուրի գիւղացիութիւնը այնքան սակաւաճող է, որ իր հողը հաղիւ է նրան բուսարարում: Սակայն այժմուանից իսկ յայտարարում եմ, որ կայ մի կարեւոր խնդիր, որը այժմ և եթ պիտի դնել աւելի ուշաւ հիմքերի վրայ: Դա քոչի խնդիրն է: Ձեզ յայտնի է, որ առփարակներում ապրող թուրք բնակչութիւնը առանց քոչի չի կարող ապրել: Մենք համոզուած ենք, որ Ձանդեղուրի գիւղացիութիւնը ինքը կ'աջակցի իր կողմից այդ քոչուորներին:

«Հայաստանի խորհրդ. կառավարութիւնը հաւատացած է, որ հայ և թուրք գիւղացիութեան միահամուռ ջանքերով և սովետական կառավարութեան աջակցութեամբ կարելի է այնպէս կողմակերպել այդ խնդիրը, որ քոչը ոչ մի վնաս չհասցնի լեռներում ապրող հայ գիւղացիութեանը: Եթէ մենք կարողանանք այդ խնդիրը իրապէս լուծել՝ մենք կ'ամրացնենք հայ և թուրք գիւղացիութեան միջև բարի դրացիական յարաբերութիւնը:

«Հայաստանի սովետական կառավարութիւնը ցանկանում է գէթ այսուհետեւ բոլոր վիճելի խնդիրները լուծել խաղաղ կեր-

պով: Այդ նպատակով նա մտադիր է ամենամօտ ապագայում կողմակերպել հայ-էնուրք գիւղացիութեան համադումար, ուր պիտի քննուեն բոլոր վիճելի խնդիրները: Այժմ, երբ համայն Անդրկովկասում հաստատուում է ամուր խորհրդային իշխանութիւն — հասել է այդ ժամը:

Այնուհետեւ հետագայ խօսակցութեանց մէջ Ա. Կարինեանը շօշափում է մի շարք հարցեր, որոնք իրենց համար — այսինքն՝ Հայաստանի խորհրդ. իշխանութեան — ըստ երեւոյթի կերկրորդական նշանակութիւն ունեն, կամ աւելի ճիշտ՝ արդէն սպառուած են իրենց համար և մի անգամ ընդմիշտ փակուած, այն ինչ Հայաստանի համար կենսականից աւելի կենսական նշանակութիւն ունեն նրանք: Դրանցից մէկն է, օրինակի համար, Նախիջևանի հարցը, որ խորհուրդները լուծել են ո՛չ միայն Լեռնահայաստանի, այլ և բովանդակ հայութեան ու ամբողջական Հայաստանի համար միանգամայն վնասակար ու անընդունելի ձեւով: Այն է՝ կարելով Նախիջևանը իր մայր հողից և իբրեւ մի կիսակախ միաւոր Արքեշանի գերիշխանութեան ենթարկելով, կամ աւելի ճիշտ՝ Արքեշանին շնորհելով:

Հարցի այդ ձեւի կարգադրութեան դէմ Լեռնահայաստանի պատուիրակութիւնը իրաւացիօրէն աւարկում է. ճիշդ թուի ինձ — յայտարարում է պատուիրակութեան նախագահը — որ Նախիջևանի հարցի այդ ձեւի կարգադրութիւնը բնաւ բաւարար է: Նորից ու նորից սովետական Հայաստանը ստեղծել է Լեռնահայաստանի թիկունքում մի ինքնավար միաւոր, որ բռնում է նրա ճանապարհները: Չգիտեմ՝ ի՞նչպէս պէտք է սովետական Հայաստանը կապ պահպանի Լեռնահայաստանի հետ — առանց Նախիջևանի: Պէ՛տք է, որ այդ հարցը համարուի չսպառուած, և սովետական Հայաստանը պէտք է աշխատի մի կէք դռնել, որ Նախիջևանը լինի սովետական Հայաստանի մասը:

Ա. Կարինեանը դրան պատասխանում է. «Մեր հարցերից քոչը՝ այն ձեւով ինչպէս մենք ենք դնում, Լեռնահայաստանի ժողովուրդը կ'ընդունի: Ինչ վերաբերում է Նախիջևանին՝ այդ հարցը պէտք է վճռուած համարել: Այն երկիւղը, որ դուք ունիք թուրքերից և աւտոնոմ Նախիջևանից՝ պէտք է ձեռք վտահացնեմ, որ այնտեղ տիրում է և տիրելու է սովետական իշխանութիւն: Ըիշտ է, Նախիջևանը դառնում է կարծես մի նացիօնալ միաւոր, բայց մի՛ մոռանաք, որ ըստ էութեան նա սովետական իշխանութիւն է և պէտք է ղեկավարուի սովետական իշխանութեան հրահանգներով ու վարած քաղաքականութեամբ»:

Լեռնահայաստանի պատուիրակութեան նախագահի հետեւեալ

վերջին խօսքով փակուած է վիճարանութիւնը. «Եւ միշտ էլ աշ-
րամագիր եւ ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու Նախիջևեանի հար-
ցի վրայ: Դուք զուր էք ասում, որ այդքան չնչին նշանակու-
թիւն ունի աւտոնոմ Նախիջևեանը, որը մի սկսի պէս մտած է
Հայաստանի կուրծքը, իր յեան ունենալով, լաւ է տեսլ՝ թիկունք
ունենալով Ազոտաստանը, Տոճկաստանի, Պարսկաստանի մահմե-
տական ծովը, իսկ ճակատում՝ մի բոլոր հայ ժողովուրդը»:

Արձանագրութիւնների այս քաղաքականութիւնը դուք ականուած
էք, որ մինչդեռ Լեւոնաշայաստանը, տարիներ շարունակ օտար
լծերի դառնութիւնները ճաշակած — ատճկական և մուսուլմա-
կան ու կարմիր ատրէշյանեան լծերի — իր գոյութեան ու երկրի
պաշտպանութեան կենսական խնդիրներով էր մտահոգուած, խորհր-
Հայաստանի պատուիրակութիւնը, այդ բոլոր հարցերի վրայ աչք
գցելով, ինչ որ զուտ բոլշեւիկեան քարոզչութեան խնդիրներ
են առաջադրուած — քոչի խնդիր, հայ-թուրք համագումարի խըն-
դիր, աղբերի համերաշխութեան խնդիր եւայլն:

Հայ պատուիրակութիւնը, թէեւ լիազօրուած բանակցութիւն-
ները վարելու, բայց և այնպէս ժամանակ է խնդրում՝ իրեն ար-
ուած առաջարկները իր կառավարութեան ուղարկելու, մանաւանդ
որ նրանց մէջ կային խնդիրներ — ինչպէս օրինակ, Լեւոնաշա-
յաստանի խորհրդայնացման խնդիրը, Նախիջևեանի խնդիրը —
որոնք նախ՝ ճակատագրական նշանակութիւն ունէին հանրապե-
տական երկրի համար և նրա վարչաձեւն ու կառավարութեան բը-
նոյթը միանգամայն յեղաշրջում էին, և երկրորդ՝ այդ կարգի
բոլոր ծանրակշիռ խնդիրները, ըստ ընդունուած աւանդութեան,
կարգադրուած էր ինքը՝ Լեւոնաշայաստանի ազգարնակչութիւնը,
յանձին իր ժողովրդական համագումարներին:

Լեւոնաշայաստանի կառավարութիւնը, Մայիս 14ի արատկարգ
նիստում մանրամասն քննութեան ենթարկելով բոլոր խնդիրնե-
րը, կայացնում է հետեւեալ որոշումը.

«Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչների մեր դելեգացի-
այի անդամներին յայտարարած առաջարկների մասին հեռախօ-
սագրով յայտնել մեր ներկայացուցիչներին առաջարկելու նրանց
հետեւեալը. — Ստացանք խորհրդ. իշխանութեան պատուիրակների
ձեզ յայտարարած և ձեր միջոցով ուղարկուած դիւլարատիւ բը-
նոյթ կրող գրութիւնը: Առաջարկեցէ՛ք պատուիրակներին գրաւոր,
կոնկրետ ձեռով ներկայացնելու իրենց բանաձեւած առաջարկները,
որոնք կը գրուին Լեւոնաշայաստանի գիւղացիութեան համագում-
արի առջեւ և որի որոշումը կը հաղորդուի նրանց, այլ և աւե-
լացնելով, որ Լեւոնաշայաստանի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը,

իր ընտրած կառավարութեան հետ միասին, պաշտպանում է մի-
միայն այդ գիւղացիութեան գոյութիւնը և շահերը:

Շէս երբեք իր անկախ կեանքում իմպերիալիստական և ու-
րիշ պետութիւնների ձեռքում գործիք չի եղել և չի էլ ուզում
դառնալ: Նա կը պաշտպանի և պաշտպանելու է այդ գիւղացիու-
թեան գոյութիւնը և բոլոր իրաւունքները ամեն տեսակի ոտնձե-
ռութիւնների դէմ, որ կողմից էլ որ լինի: Նա ազգայնական ագ-
րեսիւ չաղաքականութիւն չի վարում: Նրա քաղաքական սկըզ-
բունքն է՝ համերաշխ ապրել բոլոր աշխատուոր հարեւան ժողո-
վուրդների հետ, որը հիմա իրականութեան մէջ կիրառւում է:

«Առիթից օգտուելով՝ Լեռնահայաստանի կառավարութիւնը,
աւելացնում է որ այն քաղաքականութիւնը, որը մատնանշուած
է Ռ. Ս. Ֆ. խորհրդային հանրապետութեան սոցիալիզմի
(Վ. Ի. Լենինի գեղըրեաներ) գեղարացիութեան մէջ, չի կի-
րառւում կեանքի մէջ, խորհրդային փոքրիկ անկախ հոն-
րապետութիւններում: Լեռնահայաստանի աշխատուորութիւնը և
կառավարութիւնը այն ժամանակ կը հռչակեն արուած յայտարա-
րութիւնների անկեղծութեանը, եթէ խորհրդային իշխանութեան
կողմից ոչ մի բռնութիւն և տկալիւ քայլեր չարուեն Լեռնահա-
յաստանի աշխատուորութեան ազատ և անկախ ապրելու կամքի
և կեանքի դէմ»:

Լեռնահայաստանի պատուիրակութիւնը հաղորդում է կառա-
վարութեան այդ որոշումը խորհրդ. Հայաստանի պատուիրակու-
թեան: Այնուհետեւ մի քանի օր շարունակ տեղի է ունենում գը-
րաւոր և բանաւոր փոխաստցութիւն երկու պատուիրակութիւննե-
րի միջեւ, սակայն ապարդիւն: Վերջնական եղրակացութեան չեն
գալիս, և ուրեմն նպատակադրուած համաձայնութիւնը չի ստո-
րագրւում: Պատճառը՝ խորհրդ. պատուիրակութիւնը, որպէս նա-
խապայման համաձայնութեան, դնում էր Լեռնահայաստանի ան-
պայման խորհրդայնացումը, որ Լեռնահայաստանի կառավարու-
թեան համար չէր կարող ընդունելի համարուել, մանաւանդ որ
նա ծրագրում էր, այսպէս կոչուած, Վայոց Ձորի զինուորական
գործողութիւնը և յոյս ունէր միծամասնականներին շուտով քշել
Վայոց Ձորից ու դրանով աւելի կշիռ տալ իր պահանջներին,
խորհրդային պատուիրակութիւնը ձեռնունայն վերադառնում է
Երեւան:

ԺԴ. ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վայոց Ձորի ռազմական դործողութիւնները որոշուած էր ըսկըսել Յունիս 11ի լոյս 12ի գիշերը: Բայց նախօրեակին, դժբախտաբար, Սիսիանի Ախլաթիան գիւղը, տեղական բուլղախիւս խաների դրդումով, ապստամբում է Լեւոնաշայաստանի կառավարութեան դէմ: Ուրեմն հարկ է լինում նոյն և առաջ ապստամբութիւնը ճնշել և խաղաղութիւնը վերանորոգել մեր զօրքերի թիկունքում, որ և արւում է զէնքի ուժով և կործ ժամանակի ընթացքում:

Գործողութիւններն սկսում են Յունիս 14ին, լոյս 15ի գիշերը: Հանրապետական զօրքերը իրենց առաջուար գիրքերից, այն է՝ Գնդակաղ-կուղչի Բիլադ դժից, առաջ շարժուելով, 48 ժամուռայ ընթացքում յաջողութեամբ դրւում են ամբողջ գաւառը և մեծամասնականներին դուրս քշում:

Իսկ մինչ այդ Երևանը — ինչպէս արւում է — ինքն էլ պատրաստութիւններ էր տեսնում իր յառաջխաղացումն առաջ տանելու և զէնքի ուժով ամբողջ Լեւոնաշայաստանը նուաճելու համար — անշուշտ կարիւնեանի պատգամաւորութեան ձախողումը տեսնելով: Ու թերեւ Լեւոնաշայաստանի կառավարութեանը միամտացնելու, ինչպէս նաև նրա զօրքերի շարքերում անհոգութիւն ստեղծելու նպատակով՝ Յունիս 13 թուագրով և նոյն Ա. կարիւնեանի ստորագրութեամբ, նա մի նամակ է ուղղում Լեւոնաշայաստանի կառավարութեան, նորից հաշտութեան առաջարկութեամբ և պատասխանի համար էլ մինչև ամսի 18ը ժամկէտ նշանակելով, երբ կարիւնեանը պիտի լինէր Վայոց Ձորի Հէրհէր աւանում, և պատասխանը ստանար ու վարէր բանակցութիւնները:

Նամակի մէջ Երևանի իշխանութիւնը հետեւեալ պայմաններն էր դնում բանակցութիւններն սկսելու համար. — 1. Ձանգեղուրի աշխատաւորութեան կարելիութիւն տալ մշակելու ուրոյն հայկական կենցաղ, նա պիտի ունենայ տեղական մարմիններ և իր ուրոյն վարչաձևը: 2. Ձանգեղուրը պիտի կազմի խորհրդ. Հայաստանի անբաժան մասը: 3. Կարելիութիւն պիտի տրուի ինքնապաշտպանութեան և Ձանգեղուրում գործող զօրախմբերը պիտի

ենթարկուին ընդհանուր հրամանատարութեան, կազմելով անբաժան մասը խորհրդ. հանրապետական կարմիր բանակի: 4. Ընդհանուր քաղաքական ներում պիտի շնորհուի: 5. Խորհրդային կառավարութիւնը պիտի թոյլատրի քաղաքական կազմակցութիւնների ու մամուլի ազատութիւնը բոլոր քաղաքական հոսանքների համար. որոնք պիտի վերջնականապէս խղեն իրենց կապը միջազգային կոյսերապաշտութեան հետ, պաշտպանելով խորհրդային ուղեգիծը: 6. Հայ գիւղացիութեան հողը չպիտի խլուի և Զանգեզուրից հեռացած բնակչութիւնը — խօսքը Զանգեզուրից հեռացած թրքութեան մասին է — չպիտի վերադարձուի՝ եթէ աշխատաւորութիւնը չի ցանկանում այդ:

Նամակը Լեւոնհայաստանի կառավարութեան է հասնում մի քանի օրով ուշացած — պատերազմական գործողութիւնների պատճառաւ: Յունիս 24, N1347 դրութեամբ նա պատասխանում է նամակին՝ իր պատրաստակամութիւնը յայտնելով հաշտութեան բանակցութիւնները սկսելու: Նամակը ուղարկւում է Դաւանիկ Շահինեանի — Վաղարշապատցի, ճեմարանաւորա, բանաստեղծ, Հանրապետական Հայաստանի աչքի ընկնող գործիչներից մէկին էր — միջոցով, որը Հերհերում ոչ ոքի չգտնելով — հասկանալի է, որ պատերազմական գործողութիւններն արդէն սկսւում լինելով՝ կարիւնեանը այլեւս պիտի հրաժարուէր գալուց -- չարունակում է իր ճանապարհը մինչեւ Երեւան, և այլեւս նրա մասին ո'չ մի լուր: Չար լեզուների տակնով՝ նա գնում է Երեւան, չքաւում է իր յոնցանքները և գոյնը փոխում:

Պատմական մէկ կարեւոր փաստաթուղթ լինելով՝ ամբողջութեամբ բերում ենք այդ նամակն այստեղ. — Անկախ Դաւարազ-կաղի գիւղացիական վերջին ապստամբական շարժումներից և ի նկատի ունենալով հայ աշխատաւորութեան կենսական շահերը, Լեւոնհայաստանի կառավարութիւնը երկրորդ տնգամ ուղարկում է ընկեր Գ. Շահինեանին՝ — Առաջին տնգամ Շահինեանը մասնակցում էր Ղալաշուղի բանակցութիւններին՝ որպէս քաղաքացի - ստանալու ընկ. կարիւնեանի միջոցով մեզ արուած խորհրդ. Հայաստանի պաշտօնակա՛ն առաջարկը: Օգտուելով առիթից՝ Լեւոնհայաստանի կառավարութիւնը սիրում է հաւատալ, որ ինչպէս ինքը, նոյնպէս և սով. Հայաստանի կառավարութիւնը, կանգնած լինելով հայ տառապիւ և չարքաշ զանգուածների մնացորդների ազատութեան և նոցա գոյութեան պաշտպանութեան տեսակէտի վրայ, չեն խնայեր ոչ մի միջոց անկող ւայ բոլորը, որը կը տանէ մեր փոխ-յարաբերութիւնների բարեյաջող լուծմանը և տեղիք չեն ընծայի ապագայ պատմագրին՝ հայ պատմութեան

էջերում դատապարտելու մեր ժողովրդի շահերի հանդէպ բռնած անհամապատասխան քաղաքականութիւնը:

Վսլոյց Զորի գրումն առթիւ Լեւոնհայաստանի կառավարութիւնը երկու խոշոր գործողութիւն է կատարում.— առաջին՝ ներում է շնորհում և ազատ արձակում վարչական կարգով բանտարկուած բոլոր յանցաւորներին, թուով 121 հազի: Երկրորդ՝ ուղղում է Լեւոնհայաստանի ժողովրդին հետեւեալ ուղադրաւ կոչը.

«Լեւոնհայաստանի ազգաբնակչութիւնը — հայ, թուրք և մուսուլման — հաւատարիմ մնալով իր սկզբունքներին և ազատատենչ գաղափարներին, երեք տարուց ի վեր իր համադաւանների միջոցով շատ անգամ յայտարարեց, որ ինքը սիրում է ապրել իր հայրենիքում ազատ ու անկախ: Այդպիսի պատմական համագումարներից մէկն էր և Վսլոյց Զորի տարւոյս Մարտի 4ին Քէշիշքեանդում կայացած համագումարը, ուր բոլշևիկ կոչաւածներին իր միջից վճռակէտաց յետոյ՝ որոշեց ապրել ազատ, միանալով Լեւոնային Հայաստանին:

«Սակայն Երեւանի վերջին դէպքերից յետոյ՝ Հայաստանից դաղթած ինտելիգենցիայի և ազգաբնակչութեան մի մասի հետ Դաւրապետադից շատ-շատերը միացան նրանց ու անցան չրջանի միւս մասը՝ ապաստանելով Գնդեվազ և Կուչչի-Քիլազ գիւղերում: Դաւրապետադի ըմբոստ և ազատասէր ժողովուրդը, իր ապստամբ զինուորների հետ միասին, հաւատարիմ մնալով իր համագումարի որոշման և հաստատուն կամքին՝ սկսած ամսոյս 15ից կրկին ապստամբութեան դրօշ պարզեց և Լեւոնհայաստանի զօրքերի հետ միանալով, իր հարազատ կառավարութեան դրօշի ներքոյ, հառուամեն մի ագրեսիւ քայլից իր հարեւան երկիրների նկատմամբ, դէն չարտեց այն ծանր լուծը, որը բռնի կերպով փաթաթած էր նրա վզին և այդպիսով վերջնականապէս մաքրեց Վսլոյց Զորը անկոչ հիւրերից, միանալով լեւոնային Հայաստանին և ամբողջացնելով նրա տերրիտօրիանքը:

Հասկանալի է, որ Վսլոյց Զորի այդ յաջողութիւնը չէր կարող վճռական յաղթանակի նշանակութիւն ունենալ հանրապետական կառավարութեան համար: Դա մէկ թոյլ գիտաւոր աստղի նրման մի բան էր, որ յանկարծ երեւաց Լեւոնհայաստանի խառնրումած երկնքում և կարճատեւ փայլից յետոյ՝ կրկին չքացաւ անհետ: Եւ յիշուի, յաղթութիւնից հաղիւ մի քանի օր միայն անցած՝ նորից տաքնապի մէջ ընկան թէ՛ երկիրը և թէ՛ իր կառավարութիւնը:

Պատճառները մէկից աւելի են, բայց մենք մատնանչենք միայն կարեւորագոյնները:

Ամենից առաջ՝ մեր զօրքերը, ընդհանուր առմամբ, պետական կանոնաւոր զօրքեր չէին, զինուորական օրէնքներին ու կարգապահութեանը վարժուած, այլ և հնազանդ։ Մեծագոյն մասով ներանք կամաւորներ էին, դէսից-դէնից հաւաքուած ժողովրդական մեկ բանակ։ Ուրիշ խօսքով՝ ուղենային կը կռուէին, ուղենային կը փախչէին։ Զէ՞ որ մեղանում կաւաւոր տակով՝ այդպէս են հասկանում։

Դրա վրայ աւելացրէք նաեւ այն, որ մեր զօրքը թուով էլ չաաքիչ էր, 6500-7000, այն էլ — կարելի է ասել — առանց պարէնի, առանց հաղուստի, առանց ռազմամթերքի, առանց փոխադրական միջոցների։ Մի խօսքով՝ առանց պատերազմի համար գէթ ամենաանհրաժեշտ հնարաւորութիւնների նուազագոյնի։ Իսկ այդ բոլորի վրայ էլ աւելացրէ՛ք պարտուածի, իր հողից քշուածի հոգեբանութիւնը, որ չարաչար կերպով անդամաւորւած էր ամենքին։ Մինչ իր դէմ դալիս էին Ռուսաստանի նման անծայրածիր մէկ երկրի պետական բանակները, որոնք իրենց թուով, հոգեբանութեամբ և զինուորական-ռազմական բոլոր տուեալներով ջախջախիչ առաւելութիւններ էին ներկայացնում։

Միւս կողմից՝ մեր զօրքերի մեծագոյն մասը Արարատեան դաշտի զանազան շրջաններից էին և մասամբ ասեկահայերից։ Զանձրացած ու յոգնած իրենց տարադրու-պատերազմական կեանքի անհամար դառնութիւններից, այլ և իրենց ընտանիքների ու սիրելիների կարօտից մոռած՝ նրանք փափաքելով փափաքում էին վերադառնալ իրենց օջախները — Այդ մասին կառավարութեան Յունիս 24ի նխատւ փոխ-վարչապետը զեկուցանում է. «Օպերացիան յաջող կերպով վերջացնելուց յետոյ՝ մեր զօրքի և հրամանատարութեան տրամադրութիւնը շատ բարձր էր և յարձակողական։ Նկատուում էր մի տենդենց մեր զօրքի մէջ. դա նրա յառաջխաղացման ցանկութիւնն էր դէպի Երեւան։ Զօրքը այնքան չէր փափաքում Դարալագեաղի դրաւումը, որքան դէպի Երեւան արշաւելը և մայր երկրի վերագրաւելը»։ — Պարզ է ուրեմն, թէ ինչպիսի՝ որակ կարող է ցուցադրել մի զօրք, որի հայկացքն ուղղուած է դէպի յետ, դէպի տուն։ Ու եթէ վայց Զորում մեր զինուորները կռուեցին արիարար ու յաղթանակ տարան, այդ միմիայն նրա համար, որ նրանք հաւատացած էին, թէ վայց Զորի դրաւումից յետոյ՝ իրենք պիտի արշաւեն դէպի Այրարատ, դէպի իրենց տները։

Բայց հէնց որ հասկացան, թէ իրենք սխալուած են եղել, հիտաթափութիւնը պաշարեց նրանց ու թւաթափ արու շատերին։ Այսպիսով սկսուեց մեր առանց այն էլ քայքայուած բանակների

քայլաքայլաժամբ, Շատերի մէջ կռուելու և յաղթանակելու սղին՝ ընկաւ, չաւերն էլ լքեցին իրենց դիրքերը, լքեցին ամեն ինչ և զանազան ճանապարհներով յետ դարձան առեն: Որի հետեւանքով՝ հարկադրուած եղանք ձգելու, մեր նոր դիրքերը Քէշիչքեանդում, Մալիչկայում և կրկին դէպի հին դիրքերը դառնալու, դէպի Գրնգեւադ-Կուզչի Բիլագ գիծը, որտեղից ոկսուած էր Վայոց Ձորի գործողութիւնը:

Խորհրդ. Հայաստանի կառավարութիւնը չստով ըմբռնեց մեր ակարութիւնը և կարուկ հրաման արձակեց իր զօրքերին՝ փակելու հաշիւը Լեռնահայաստանի հետ:

Ու այդ օրուանից սկսուած է Լեռնահայաստանի ու արաբ-բութեան իսկական սգիստականը, նրանց անյաշողութիւնների ու պարտութեան անյոյս շրջանը:

Մի կողմից՝ թշնամին առաջ է շարժուած բոլոր ճակատներում, իսկ միւս կողմից՝ հանրապետական ուժերը շարունակ դէպի յետ են նահանջում, իրենց թիկունքում ստեղծելով խուճապ և անհանգստութիւն: Դրութիւնը վտարարանում է շարժանկարի արագութեամբ, կարելի է ասել՝ բոլի առ բոլի: Եւ Յունիս 27ին խուճապն արդէն տիրում է նոյն իսկ կառավարութեան պաշտօնական նիստում: Փախ-վարչապետը — Արշակ Յովհաննիսեան — ղեկուցանում է... «Մեր զօրքերը թողել են Գնդեւադ-Կուզչի Բիլագ գիծը և բռնել Դարբիլի, Կոպչէք և 7532 բարձրութեան աջակողմեան դիրքը: Կարմալինովկայի շրջանում թշնամու կողմից որոշ պատրաստութիւններ են նկատուում: Զարուդի շրջանում ռուս և թուրք խառն ուժեր են նկատուել, որոնք ըստ երեւոյթին պատրաստուած են դուրս գալու մեր դէմ: Մնացած ռազմաճակատների դրութեան մասին տեղեկութիւն չկայ:»

Յունիս 29ին Սիսիանն արդէն ընկած էր և վտանգն սպառնում էր Ղափանին ու երկրի մայրաքաղաքին՝ Գօրիսին: Կառավարութիւնը յսուահատական վիճակի մէջ էր և արտակարգ ճիգեր էր գործ դնում մի կողմից՝ Ղափանի ինքնապաշտպանութեան, միւս կողմից՝ էվակուացիայի համար: Իր նոյն օրուայ երեկոյան նիստում, քննութեան առնելով քաղաքական կացութիւնը, կայսցնում է հետեւեալ որոշումները.

ա. Պաշտօնեաներին թոյլ տալ հեռանալու Գօրիսից, նախօրօք ազատելով պաշտօնից:

բ. Վճարել պաշտօնեաների ռաճիկը մինչև ամսոյս վերջը հայկական դրամով և միանուագ նպաստ իւրաքանչիւրին 50 հազարական ռուբլի սովետական դրամով:

գ. Հեռախօսով յայտնել սպարապետին — սպարապետ Նժդեհը

գտնւում էր Հանքերում: Ընդհանրապէս նա սովորութիւն ունէր միշտ հեռու մնալու ռազմագաշտից: — Սիսիանի անկման մասին և առաջարկել Ղափանի զինուորական ուժերով վերականգնել զբութիւնը:

դ. Դանձարանում մնացած զրամեքի փոխադրութիւնը Ղափան յանձնարարել ֆինանսների նախարարին:

ե. Պարենաւորման նախարարին յանձնարարել փոխադրել Ղափան ֆիրման և այն, ինչ որ հնարաւոր է:

զ. Հրաւիրել միթինգ և ժողովրդին անդեկացնել սահղծուած զբութեան մասին, կոչ անելով ինքնապաշտպանութեան:

է. Հեռագրել սպարապետի օգնական Կուռոյին, թէ կառավարութիւնը յոյս ունի, որ բոլոր ուժերով կը կազմակերպի դիմադրութիւնը՝ զբութիւնը փրկելու համար:

Յուլիս 1ին արդէն վտանգի տակ էր երկրի մայրաքաղաքը: Կառավարութիւնը այժմ մտածում էր մի կողմից՝ էվակուացիան շտապեցնել, իսկ միւս կողմից՝ բանակցութիւններ սկսել՝ խորհրդային իշխանութեան հետ՝ կարմիր զօրքերի յառաջխաղացումը կանգնեցնելու նպատակով: Նոյն օրը երեկոյան նիստ դաւարեւելով և ռազմական նախարարի ղեկնցումը լսելով, կոյսացում էր հետեւեալ որոշումները.

ա. Եանթափայի և Դարարասի դիրքերը պահել բոլոր միջոցներով՝ բանակցութիւնները յաջողեցնելու համար:

բ. Ուղղել Դարարաս փոխ սպարապետ Կուռոյին մի հեռախօսագիր հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Պաշտօնապէս յայտնէք սովետական իշխանութեան Սիսիանում գործող զօրամասերի հրամանատարին հետեւեալը. — Լեւոնհայաստանի կառավարութիւնը խընդրում է Ձեզ՝ տեղեկացնել, թէ ո՛րտեղ և ի՛նչ վիճակում է գտնուում իր ներկայացուցիչ Դաւնիկ Շահինեանը, որը տարել է մեր կառավարութեան սոյն թուի Յունիսի 24ին դրուած N1437 զբութիւնը հաշտութեան բանակցութիւնների մասին: Կառավարութիւնը խընդրում է մի անգամ եւս յիշեցնել սովետական Հայաստանի յեղկոմին, որ մենք ցանկանալով վերջ տալ կռիւներին և արինահեղութիւններին, պատրաստ ենք սկսել խաղաղութեան բանակցութիւնները, հակառակ դէպքում թափուելիք արեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը կ'ընկնի Հայաստանի յեղկոմի վրայ: 1 Յուլիս 1921 թ. N1500»:

գ. Ճակատներից ինքնաբերական լքուած զինուորականներին, որոնք մտադիր են անցնել Պարսկաստան, ղրնաթափ անել, խլել պետական ձիերը, իսկ մասնաւոր սեպհական ձիերի համար վճարել:

դ. Կառավարութիւնը կը թողնի մայրաքաղաք Գորիսը միայն

այն մոմենտին, երբ ռազմական նախարարութեան ներկայացուցիչը՝ շտաբի պետը պաշտօնապէս կը յայտնի այդ մասին կառավարութեանը:

Յուլիսի 2ին ընկաւ և Գօրիսը: Ու կառավարութիւնը տարագրութեան հսկայ հեղեղի հետ միասին, վրան աւելացած նաեւ Զանգեզուրի ու Վայոց Ձարի տարագրութիւնը, շարժուեց դէպի Հանքեր: Ուրիմն նորից խաճաղ, տնօթութիւն ու բազմապիսի դառնութիւններ: Բայց դոնէ Հանքերը մէկ երկարատեւ կայան չինէր այդ հոծ բաղմաւթեան համար, ուր նա կարողանար հոգեպէս ու ֆիզիքապէս մի քիչ հանգիստ գտնել:

Յուլիս 4ին կառավարութիւնը այստեղ վերջին նիստն է գումարում՝ իր մօտակայ անելիքները սրուելու համար: Ռազմական նախարարի զեկուցումը յատկէ կերպով ներկայացնում է մեզ ընդհանուր դրութիւնը, որը աւելի քան յստահատական է:

«...Սիսիանի և բուն Զանգեզուրի անկումից յետոյ՝ ռազմաճակատը այժմ Ղափանի սահմաններն է շօշափում — տեսնւմ է նա, Գինւաղի ճակատում, կարճեւանի ուղղութեամբ թշնամին յախուռն յարձակումներ է դործել, ոսկայն ժողովուրդը մեծ սգեւորութեամբ կռոււմ է և նրանց յարձակումները յետ է մղել: Պատրաստուելում են հսկայարձակման դիմել, կռուին թափ տեսող թշնամու դիրքերից ուղղուած սպառնալիքներն են հղել՝ «այս երկիրը Ատրէշտանին է պատկանում» եւ այլն: Թշնամին դրուած վայրերում 24 ժամուայ ընթացքում ռեկուիւմներ է կազմակերպել: Խոզնաւարում և Խանածախում կոտորած է հղել:

«Վերջին կէտում, Տաթև-Ենյշի դժէ պաշտպանութեան համար, ժողովուրդը յայտնեց, որ պատրաստ է տմեն դնով առաջ տանելու պայքարը: Սակայն տաթևացիներից մի քանի հոգի, որ դնացել էին Ենյշի-Ուշթափալարի դիրքերը պահելու, կռուի ժամանակ թողնում փախչում են: Ենյշիցիները նոյնպէս չեն կռոււմ, աղ ու հացով են դուրս գալիս թշնամու տաղ: Տաթևացիների տրամադրութիւնը տատանողական է... Ուրիմն մեր ձեռքին մնացել է երկու կանոն — Մեղրիի շրջանը կռոււմ է և արամադրութիւնը բարձր է, իսկ Ղափանը տատանողական տրամադրութիւն է ցուցահանում»:

«Եւ կարծում եմ, որ նման պայմաններում կառավարութիւնը չպիտի մնայ այստեղ, որովհետեւ այստեղ այլևս անելու բան չունի: Միև կողմից էլ շատ հասարակական գործիչներ մտածում են, թէ կառավարութիւնը, որ այստեղ է, ուրիմն առանձին անհանգըստանալու կարիք չկայ, որը ցանկալի է, այլ պէտք է օր առաջ թեթևացնել այստեղ, որպէսզի այստեղի կռուողը զաղթականութիւն, մանաւանդ զինուած զաղթականութիւն չաւանդի»:

Լսելով այս զեկուցումը՝ կառավարութիւնը նախ՝ վճռուած է համարում իր տեղափոխութեան խնդիրը դէպի Պարսկաստան և երկրորդ՝ կայացնում է հետեւեալ երկու կարեւոր որոշումները.

ա. Գաղթականութիւնը շտապ կերպով տեղափոխել Պարսկաստան, նշանակելով նախարարներից երեք հոգու այդ գործով ըզբողոսելու համար և նրանց տրամադրութեան տակ դնելով 1000 ֆ. ստերլինգ և 20 միլիոն բուրլի խորհրդային դրամ:

բ. Հայկական դրամներին վերցնելով 100 միլիոն բուրլի, մընացածը թողնել Հանքերում: Այլ և տեղափոխել դէպի Պարսկաստան վալիւտային ու խորհրդային դրամները:

ԺԵ. ՏԱՐԱԳԻՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԹԱԽՐԻԶՈՒՄ

Կառավարութեան յաջորդ նիստը տեղի է ունենում արդէն Թաւրիզում, Ասրպատականի մայրաքաղաքում Գուլիս 16ին: Նըշտնակում է՝ հանրապետական Հայաստանի կառավարութիւնը, իր տարադրական բաղմուծիւններին հետ միասին, դառնում էր այլևս օտար հողի վրայ, օտար պետութեան իշխանութեան ներքոյ և միանգամայն օտար պայմաններում, անյուսօրէն անջատուած իր մայր հողից ուժողովրդից: Եւ շատ նշանակալից էր տարադրութեան ընդհանուր պակասը — նախարարից բռնած մինչև պարզ գեղջուկը, զօրավարից մինչև ամենույնիստին զինուորը, այր, կին, փոքր, հարուստ, աղքատ, դաշնակցական և ոչ-դաշնակցական, մի խօսքով՝ առանց սեռի, դասակարգի, հասակի, աստիճանի և կուսակցական խտրութեան:

Պարզ է ուրեմն, որ նման պայմաններում կառավարութեան գոյութիւնը դառնում էր անուսանելի, որովհետև երկիր չկար, զօրք չկար, պետական իշխանութիւն չկար, ոչինչ չկար: Նրան մնում էր միայն մի գործ՝ տարադրութեան խնամատրութիւնը, որը ըստ էութեան գաղթականական-բարեգործական մի ծառայութիւն էր, այլ ո՛չ թէ պետական-քաղաքական մէկ գործառնութիւն: Բայց և այնպէս նա իր գոյութիւնը ամբողջ երկուքուկէս տարի պահում է՝ որպէս հանրապետական Հայաստանի խորհրդանշան արտաքին աշխարհի համար: Պահում է այն յայտով, թէ մի՛ գուցէ մի օր դրա անհրաժեշտութիւնը զգացուի:

Թաւրիզում Գուլիս 16ին նա գումարում է իր անդրանիկ

նիստը, ուր դրուած է հաշուետուութեան խնդիրը: Ինչպէս ասացինք՝ կառավարութիւնը իր հետ երեւանից բերել էր պետական որոշ գումարներ և ծախսում էր ու ապագայում էլ դեռ պիտի ծախսէր այդ գումարները: Հետեւաբար բարոյական պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը նրանից պահանջում էր հրապարակական հաշիւ ներկայացնել այդ մասին հայ ժողովրդին:

Ընտրի նա ընտրում է երեք հոգիանոց հաշուաքննիչ յանձնաժողով, որը մանրակրկիտ քննութեան է ենթարկում կառավարութեան բոլոր հաշիւները, նրա բոլոր ելքերն ու մուտքերը, առաջին օրուանից մինչև վերջին օրը, այն է՝ երեւանից դուրս դալու օրուանից մինչև կառավարութեան դադարման օրը: Այդ հաշիւներից մի մասը — առ 27 Յուլիսի 1921 թ. — ապագրուեց Թաւրիզում առանձին տետրակով և ողջի սեղհականութիւնը դարձրեց: Մնացած մասը, թէև տետրաւ ապագրութեան համար, բայց դժբախտաբար հնարաւոր չեղաւ տպագրութեան յանձնել — ներքին և արտաքին մի շարք արգելադրութ պատճառների հետեւանքով: Այդ հաշիւները, ինչպէս և կառավարութեան ամբողջ արխիւն ու դարձերը, ժամանակին ուղարկուած են արտասահման և պահուած են Հ. Յ. Գաշնակցութեան գիւտանում:

Նոյն ժողովում կայացուած է մէկ ուրիշ կարեւոր որոշում եւս, այն է հաւաքել Հայաստանի վերջին շարժումների պատմութեան վերաբերեալ նիւթերն ու փոստաթուղթերը:

Ինչպէս գիտէք՝ վերջին շրջանում մեր կեանքում տեղի ունեցան մի շարք չափողանց կարեւոր դէպքեր — սկսած համալսարանային պատերազմի պատմական օրերից, որոնք իրենց խոր կնիքը թողին բովանդակ հայ կեանքի վրայ: Այդ դէպքերին տեղանատես և նոյն իսկ մասնակից ու ղեկավար դէմքերից մի պատկառելի բաղմութիւն տարագրութեան մէջ էր: Իսկ նրանցից շատերն էլ իրենց հետ ունէին զանազան փաստաթղթեր, քարտէզներ, ինչպէս նաեւ ունէին թանկագին յուշեր ու տեղեկութիւններ, որոնք եթէ դրի առնուէին՝ կը լինէին նիւթերի մէջ հարուստ ու արժէքաւոր ողբիւր մեր նորագոյն պատմութեան համար: Ահա այդ նկատումով էր և մասնաւոր կորստեան ճանկերից փրկելու մտահոգութեամբ, որ կառավարութիւնը կայացրեց վերոյիշեալ որոշումը, որը և հետագայում իրագործուեց բաւական արդիւնաւէտ ձևով Ն. Աղբալեանի անմիջական ղեկավարութեամբ:

Այդ օրերին խորհրդային համամիութենական իշխանութիւնը արդէն իր դիւանագիտական ներկայացուցչութիւնն ունէր Թեհրանում, յանձին հրեայ Ռօտշէյնի: Հանրապետական Հայաստանի գեւպանութիւնը, յանձին իշխան Արղուութեանի, տակաւին շարու-

նակում էր իր գոյութիւնը թահրանում, թէև անուանական, որովհետև իրեն ուղարկող կառավարութիւնն էլ անուանական էր այժմ, վարարանքի:

Չանդուրժեկով նման մէկ դեսպանութեան ներկայութիւնը, քանի որ անկախ Հայաստան այլևս գոյութիւն չունէր և Հայաստան կոչուած երկիրը կազմում էր խորհրդ. Ռուսաստանի անբաժան մէկ մասը, Ռուզտէյնը պահանջում էր Արդութեանից փակել դեսպանատունը և իրեն յանձնել նրա և՛ դոյրը, և՛ արխիւը, և՛ բոլոր գործերը — սրպէս Հայաստանի իրաւատէր իշխանութեան ներկայացուցչի:

Ու երբ պարսից կառավարութիւնն էլ քարեկամորար խորհուրդ տուեց Արդութեանին — անշուշտ, չկամենալով որևէ տարածայնութիւն ստեղծել իր և հարեւան Ռուսաստանի միջև, մանաւանդ որ ինքը հափազանց թոյլ էր, մէկ ոչնչութիւն — ընդառաջելու Ռուզտէյնի պահանջին, Արդութեանը խնդրեց իր կառավարութեան կարգադրութիւնն այդ մասին: Վերջինս էլ, Յուլիս 27ի նիստում քննութեան առնելով խնդիրը, որոշում է. «Եթէ պարսից կառավարութեան որոշումն է փակել մեր միասիրտ և գործերը յանձնել ռուսական միասիրտին, հրահանգել Յ. Արդութեանին՝ փակել միասիրտն, բայց ո՛չ մի դէպքում գործերը չյանձնել»:

Տարաքիր կառավարութիւնն ղրաղեցնող խնդիրներին մէկն էլ իր՝ կառավարութեան հետադուր գոյութեան խնդիրն էր: Գործնական կեանքը Պարսկաստանում շուտով համոզեց ամենքին, որ յասկենայն դէպս սրոշ սրբադրութեան կարօտ է այդ խնդիրը: Այսինքն՝ եթէ կառավարութիւնը անպայմանօրէն պիտի պահուի — սրպէս խորհրդանշանը հանրապետական Հայաստանի և ապագայի ինչ-ինչ յոյսերի համար, սակայն պիտի պահուի ո՛չ այն բազմանդամ կազմով, որով նա կեանքի էր կոչուել Լեւոնհայաստանում — երկրի բազմապիսի ու բազմաթիւ կարիքներին գահացում տալու մտադրութեամբ:

Այժմ չկային այդ կարիքները և նրանց թիւն ու տեսակները նուազապիսի են հասած: Հետեւապէս այլևս իմաստ չունի պարսկ տեղի նման մէկ ծանրաշարժ մարմին պահել, այն էլ մէկ օտար հոգի վրայ: Մանաւանդ որ նաև անհրաժեշտ էր ազատ կացուցանել նրա անդամներին՝ իրենց Գլխի ճարը տեսնելու համար: Եւ Օգոստոս 31ի նիստում որոշում է՝ կրճատել կառավարութեան կազմը, պահելով միայն երեք հոգի և սրանց ընտրութիւնն էլ թողնելով վարչապետ Ս. Վրացեանին:

Մինչև Հոկտեմբեր ամսի 10ը գործերը վարում է, այսպէս ասած, լրիւ կառավարութիւնը: Հոկտեմբեր 12ից գործի է անց-

նում կրճատուած կառավարութիւնը, նախագահութեամբ Ս. Վրաց-
հանի և անդամակցութեամբ Վ. Մինախորեանի և Յ. Տէր Գա-
կովիեանի:

Իր հէնց առաջին նիստում — 12 Հոկտեմբեր 1921 թ. — կըր-
ճատ կառավարութիւնը որոշում է Ս. Վրացհանին ուղարկել ար-
տասանման հետեւեալ պատճառարանութեամբ. «Ի նկատի ունենա-
լով, որ Ս. Վրացհանի ներկայութիւնն արտասահմանում չափա-
զանց օգտակար կարող է լինել նախ՝ մեր ազգային-քաղաքական
գաղտնի տեսակէտից, երկրորդ՝ տարագրութեան պահպանութեան
համար միջոցներ հայթայթելու տեսակէտից, ինչպէս նաեւ ի նը-
կատի ունենալով և այն, որ ինքը տարագրութիւնը, իր բողոքա-
հարիւր ստորագրութիւններով, խնդրում է Ս. Վրացհանին անց-
նել արտասահման, որոշում է՝ վարչապետ Ս. Վրացհանին ու-
ղարկել արտասահման, տրամադրելով նրան հարկաւոր ճանապարհ-
հաժախարհ:

Մեկնելով արտասահման (Փարիզ) կառավարական գործերը Ս.
Վրացհանը թողնում է միացած երկու անդամների վրայ, որոնք
այնուհետեւ վարում են իրենց պաշտօնը մինչեւ կառավարութեան
վերջին դադարը — խաղաղ, համերաշխ, անաղձուկ:

Այժմ թոյլ ենք տալիս մեզ ընդհանուր դժերով ներկայացնե-
լու գլխաւորապէս կրճատ կառավարութեան գործունէութիւնը,
բաժանելով մի քանի փոքրիկ գլուխների, մանաւանդ որ նա՝ այդ
գործունէութիւնը զուրկ է ազգային-հասարակական շահեկանու-
թիւնից:

ա. Տարագրութիւնը Թաւրիզում. — 1921 թ. Ապրիլի վերջերին է
Թաւրիզ հասնում տարագիրների առաջին խումբը, բաղկացած
գլխաւորապէս հասարակական-պետական ականաւոր գործիչներից
և մտաւորական դէմքերից: Պէտք է հաճոյքով արձանագրել, որ
Թաւրիզի հայ համայնքը, թէեւ համաշխարհային պատերազմի ու
մահաւանդ աւսական յեղափոխութեան հետեւանքով ընդհանրա-
պէս քայքայուած ու անտեսական ծանր վիճակում, բայց շատ սըր-
տաքին ընդունելութիւն է ցոյց տալիս տարագրութեանը: Սկզբը-
նական շրջանում, երբ տարագրական հոսանքը դեռեւս տարերա-
յին չափերի չէր հասել, եկուորները մեծ մասամբ անդաւարում
են հայ ընտանիքներում և ուժեղացան հիւրասիրութիւնն ու ջերմ
վերաբերմունքը գտնում նրանց կողմից, ուժիսներ շորունակ:

Սակայն տարագրութեան հեղեղը օրէ օր և ժամէ ժամ մեծա-
նալով՝ կարիք է դրացւում ստեղծելու մէկ յատուկ խնամատա-
րան կամ դաշխանական մարմին, որը անմիջական օգնութիւն
հասցնէր եկող տարագիրներին, առաջին հերթին սնունդ, բնա-

կարան և բժշկական օժանդակութիւն հայթայթելով նրանց, Եւ Մայիս 2ին Թաւրիդի հայոց առաջնորդ Ե. Մելիքթանդեան արքայիսկոպոսի նախադաճութեամբ կազմուած է 5 հոգիից մէկ յանձնախումբ, որը իր վրայ է վերցնում այդ պարտականութիւնը: Յուլիս ամսի առաջին օրերին տարադրութեան 30 ներկայացուցիչներ ժողովը ընտրում է մէկ աւելի բողոքման դադրականական մարմին, տեղացիներից և տարագիրներից բաղկացած, նախադաճութեամբ Թաւրիդեցի Հայկ Յովհաննիսեանի: Այդ մարմինը կամ կսմիտէ՞ն վարում է տարագրութեան խնամատարութեան ամբողջ գործը, ի հարկէ Հ. Հ. կառավարութեան ցուցմունքներով և հարկաւոր դրամական միջոցները նրանից ստանալով:

Միաժամանակ նաեւ դիմում է արւում Ամերիկեան կոմիտէին, որը յանձն է առնում տարագրութեանը օգնութիւն հասցնելու և Մայիս ամսին 580 տարագրի նպաստ է աւելիս՝ շնչին 20 ուիալ: Բայց չստով տեսնելով, որ տարագիրների թիւը հսկայական չափերի է հասնում, հրաժարւում է իր յանձնառութիւնից և այդպիսով տարագրութեան պահպանութեան համարեա ամբողջ հոգսը ծանրանում է կառավարութեան վրայ: Իսկ տարագրութեան հոսանքը օրէցօր աճում էր Թաւրիդում. իւրաքանչիւր օր հարիւրներով էին գալիս. օրինակ՝ Մայիս 26ի ցուցակագրութեամբ այդ օրը 509 տարագիր է մտել Թաւրիդ:

Պէտք է տեսլ, որ մենք ունեցել ենք երկու գաղթ, երկու տարագրութիւն — առաջինը՝ Երեւանի անկումով, երկրորդը՝ Զանգեզուրի երեւանի անկումից յետոյ՝ Արարատեան տարագրութեան խոչարագոյն մասը եկաւ և ուղղակի Պարսկաստան անցաւ, առանց Լեռնահայաստանում կանգ առնելու: Աւելի փոքր մասը միայն, գլխաւորապէս զօրքը և պաշտօնէութիւնը, միաց Զանգեզուրում — ճակատների պաշտպանութեան ու տեղական աշխատանքների համար, ինչպէս նաեւ ոմանք՝ հանգստանալու համար: Զանգեզուրի անկումից յետոյ — այն է՝ 1921 թ. Յուլիս 2ից յետոյ — որանք էլ հարկադրուեցին թողնել Զանգեզուրը և Լեռնահայաստանի տարագրութեան հետ միասին Արաքսն անցնել:

Թէ առաջին և թէ երկրորդ գաղթի ժամանակ տարագրութեան Արաքսն անցնելու (Պարսկական կենտրոնական կառավարութիւնը չատ թոյլ լինելով՝ ամբողջ Ղարաբաղի աէրն ու տնօրէնն էր Ամիր Արշաուր, մէկ աւատական բռնակալ, որ Թեհրանի իշխանութիւնը չէր ճանաչում: Իբրեւ այդ շրջանի լիազօր իշխանաւորը՝ նա իւրաքանչիւր տարագրից, Արաքսն անցնելու համար, վերցընում էր սկզբում մէկ ոսկի, իսկ յետոյ՝ երկու հոգու համար մէկ ոսկի) և վերաւորների, հիւանդների, թոյլերի ու անկարողների

րի մինչև թաւրիդ փոխադրութեան բոլոր ծախսերը - միմիայն մէկ քանի ունեւորների չնչին բացառութեամբ — իր վրայ էր վերցըրել կառավարութիւնը, միաժամանակ նաեւ պարենաւորելով և ճանապարհին այլ գերութիւններ տալով նրանց: Գործի մասին մէկ գաղափար ընծայելու համար պիտի չհշտենք, որ տարադրութեան Արաքսն անցնելու և մինչև թաւրիդ փոխադրութեան ծախս եղել է մի հսկայական գումար 42223 ուրալ, 2358 տաճկական ոսկի լիրա, 1188 բոլբլի ռուսական ոսկի, 168 բուքլի արծաթ, 55 դոլլար ոսկի, 332,5 ֆ. ստերլինգ ոսկի, 1470 ֆրանկ ոսկի և 1000000 բոլբլի խորհրդային թղթադրամ:

Առաջին գաղթի մեծագոյն կուտակումը թաւրիդում տեղի է ունենում Մայիս ամսին — 63⁰/₀ ամբողջ գաղթականութեան, երկրորդ գաղթինը՝ Յուլիս ամսին: Օգոստոսի կէսերից յետոյ նոր եկող տարադիրները այլևս չկային:

Ըստ գաղթականական մարմնի վիճակագրութեան՝ տարադրութեան ընդհանուր գումարն է 7836 չունչ (Ըստ վիճակագրութեան Ամիր Արշատի եղբօր՝ Իջլալ Խանի, որը Դուպալում (Արաքսի պարսկական ափում, Կարճեւանի գիմաց) նստած՝ ցուցակագրում էր Արաքսն անցնող տարադիրներին և ըստ այնմ գրամ առնում, տարադրութեան թիւն է 8942 չունչ, որը թերեւս տուելի ստոյգ է: Միջոց ունեցող տարադիրները յաճախ Գաղթ. կոմիտէի մօտ չէին ցուցակագրում, որովհետեւ նրանից օգնութիւն ստանալու կարիքը չունէին) որից 6320 հոգին (80,6⁰/₀) թաւրիդ է մտել առաջին գաղթին, 1516 հոգին (19,4⁰/₀) երկրորդ գաղթին: Ըստ իրենց ծագման՝ յիշեալ 7836 հոգին բաժանւում են այսպէս — արեւելյան հայեր՝ 3578 չունչ կամ 45,7⁰/₀, արեւմտահայեր՝ 3594 չունչ կամ 45,8⁰/₀, պարսկահայեր՝ 124 չունչ կամ 1,5⁰/₀, անյայտ ծագումով՝ 540 չունչ կամ 7⁰/₀:

Ցուցակագրութեամբ 3594 արեւմտահայերից 3480 հոգին, այն է՝ 97⁰/₀ը, Արաքսն անցնում է առաջին գաղթին: Նշանակում է՝ մինչև Ձանգեղուրի անկումը Լեռնահայաստանում արեւմտահայերից մնում են ընդամենը 114 հոգի կամ 3⁰/₀: Մասնաւորապէս 2167 վասպուրականցիներից առաջին գաղթին թաւրիդ է հասնում 2131 հոգի կամ 99⁰/₀: Ուրիշ խօսքով՝ նրանցից Ձանգեղուրում մնում են մինչև երկրորդ գաղթը ընդամենը 36 հոգի կամ 1⁰/₀: Արտարա-
կան հայութեան 3578 հոգուց առաջին գաղթին թաւրիդ է հասնում 64⁰/₀, երկրորդ գաղթին՝ 36⁰/₀ը: Լեռնահայաստանի ընդամենը 500 չունչ տարադրից առաջին գաղթին թաւրիդ է հասնում 10⁰/₀ը, իսկ երկրորդ գաղթին՝ մնացած 90⁰/₀ը:

Բ. Նպաստ կամ օժանդակութիւն. — Ինչպէս տեսցինք՝ տարադ-

րութեան պահպանութեան խնդիրը միշտ էլ կազմել է կառավարութեան մտահոգութեան գլխաւոր առարկան և նրա գործունէութեան ծանրութեան կենտրոնը: Եւ եթէ յաճախ նա չի կարողացել հարկաւոր բաւարարութիւնը տալ տարագիրների այդ ուղղութեամբ ունեցած բոլոր պահանջներին — այդ պիտի բացատրել ո՛չ թէ կամեցողութեան պակասութեամբ և կամ այլ դրդիչներով, այլ միայն և միայն դրամական միջոցների սղութեամբ և առարկայական պայմանների ներկայութեամբ: Կիրառուել են նպաստի հետեւեալ ձեւերը:—

1. Նպաստ բնակարանով. — Մնուներ չտի կարեւոր էր յոգնած, սւտասպառ և արեւահար տարագրութեանը յարկի տակ պատուարելն ու խնամելը: Հասկանալի է, որ անջատ-անջատ բնակարաններ կամ սենեակներ չէր կարելի ունենալ ամենքի համար, որովհետեւ նախ՝ Թաւրիղում վարձու արուող բնակարանների թիւը շատ չնչին էր, մասնաւոր տարագրութեան մեծ թուի հետ համեմատած: Երկրորդ՝ պետական դրամորկղը չէր թոյլատրում այդքան բնակարանների համար վարձ վճարել: Երրորդ՝ անհնարին կը լինէր ցրուած դաղթականութեանը հսկելը, նրանց կտրիքներին մօտիկից ծանօթանալը և բժշկական ու այլ օգնութիւնները կանոնաւորապէս հասցնելը:

Ուստի Գաղթականական կոմիտէն ստիպուած էր դիմելու հանրակացարանների սիստեմին՝ տարագրութեան հեղեղը — գոնէ առաջին օրերը — այն է՝ մինչև իրենց համար մասնաւոր բնակարաններ գտնելը -- ընդունելու և տեղաւորելու համար: Եւ օգտուելով հայ համայնքի աջակցութիւնից, յատկապէս Առաջնորդարանի ու դպրոցների հոգաբարձութեանց սիրալիր պատրաստակամութիւնից, նա բաց արաւ մի շարք հանրակացարաններ Լիւաւայի ու Ղաւայի դպրոցներում, Կենտրոնական դպրոցի ահումբի շէնքում և ուրիշ երեք մասնաւոր շէնքերում:

Ամենից մեծ հանրակացարանը Լիւաւայի դպրոցում էր, ուր երբեմն եղել է 1500ից աւելի մի բաղմութիւն: Բոլոր հանրակացարանների վարձն ու նորոգութեան ծախսերը կառավարութեան սնտուկից էին հոգացուում: Ընդհանուր հաշուով շուրջ 2500 տարագիր ձրի բնակարան են ունեցել մինչև Օգոստոս ամսի սկիզբը: Օգոստոսից Հ. Հ. կառավարութիւնը հարկադրուած էր փակել հանրակացարանները, որովհետեւ նախ՝ դպրոցներում ուսումը պիտի սկսուէր, երկրորդ՝ տարագրութեան մի մասը երկիւր վերադարձած լինելով՝ հնարաւոր էր մնացածներին մասնաւոր բնակարաններում այժմ մի կերպ տեղաւորել:

2. Նպաստ հագուստով. — Հաղուստի խնդիրը եւս տարագրու-

Թեան կեանքում էական խնդիրներից մէկն էր: Գաղթը յանկարծակի և անսպասելի լինելու պատճառով՝ ատրաքիրներին 90%ը դուրս էր եկել անից առանց որևէ նախապատրաստութեան, առանց անգամ իր սիրելիներին վերջին հրաժեշտ տալու: Բազմահազար տարագրութեան թոււ մատերով կարելի էր հաշուել այն երջանիկ բացառութիւնները, որոնք տւելորդ ձեռք ձեռմակեղէն կամ վրայի հագուստ ունէին:

Միւս կողմից՝ գաղթի երկար ու դժուարագնաց ճանապարհը — ցիխի ու ձիւնի, քարերի ու փչերի միջով, տնձրեւների տակ և մերկ գետինն պատկերով — ըզքտել էր ամենքի հաղուսաները, մահաւանդ ռանամանները, Երրորդ կողմից՝ շատերը ճանապարհին փոխանակել էին իրենց հագուստները հացի ու այլ կենսամթերքներին հետ և խաղառ մերկացել:

Ահա թէ ինչո՞ւ հաղուստի խնդիրը միշտ էլ եղել է կառավարութեան գլխաւոր հոգսերից մէկը և կաղմուս էր նրա ելքի կարեւոր մի յօդուածը:

Չմոռնանք նաեւ յիշատակել, որ հաղուստի հարցում տարագրութեանը իրենց օժանդակութիւնը միշտ էլ ցոյց են տուել Ամերիկեան կոմիտէն ու Հայ Գաղթականական Ֆոնտը (Ֆոնտի միջոցները դանձուած էին գլխաւորապէս անգլիաբնակ հայերից և նրա Թաւրիզի ճիւղի վարիչն էր եղիշէ Քաջուսին)՝ նա մահաւանդ վերջինս:

3. Նպաստ պահեցով. — Ինչպէս յիշեցինք՝ Երևան Մայիս 10ը Թաւրիզ հասած տարագիրներին Ամերիկեան կոմիտէն տուել է 2-ական թուամսն նպաստ իւրաքանչիւրին: Սակայն տարագրութեան թիւը այնուհետեւ հսկայական չափերի հասնելով՝ կոմիտէն դադարեցնում է իր նպաստը և ուրեմն տարագրութեան խնամատարութեան դժուարին դործը ամբողջովին ընկնում է Հ. Հ. կառավարութեան վրայ: Մայիս 10ից յետոյ՝ Գաղթականական կոմիտէն իւրաքանչիւր շնչին բաց էր թողնում օրական 2 փոխա հաց, որը չուտով փոխորինուէր դրամական նպաստով — սկզբում շնչին օրական $\frac{1}{2}$ ղառն, իսկ Մայիս 25ից յետոյ՝ 1 ղառն: Դրան զուգընթաց՝ նախարարական խորհուրդը ևս արտակարգ նպաստներ էր բաշխում կարիքաւորներին — սկզբում ինքը ամիջնապէս, իսկ յետոյ՝ մէկ յատուկ յանձնաժողովի միջոցով:

Այսպէս շարունակուէր դուրսիւնը մինչև նայն տարւոյ Սեպտեմբեր 18ը, որից յետոյ դործողութեան է դրւում — այսպէս կոչուած — «վտանգութեան» ցուցակը և նպատակները արւում են ըստ այդ ցուցակի — Գաղթականական կոմիտէի միջոցով:

4. Նպաստ քրամով. — Սա իր հերթին բաժանուած էր երկու կարգի — ա. Պարբերական նպաստ և բ. միանուագ նպաստ:

ա. Պարբերական Եկամուտներ. — Ինչպէս յիշեցինք՝ տարադրութեան ճնշող մեծամասնութիւնը տնից դուրս էր եկել առանց ոչնչիւ Հետեւաբար եթէ նրանց նպատակը տրուէր պարբերաբար՝ չափազանց ծանր պիտի լինէր կացութիւնը: Սկզբում — ինչպէս տեսանք — պարբերական նպատակ ստանալով էին համարուել բոլոր տարադրութեան, թէեւ շատ համեմատ չափերով: Կառավարութիւնը առաջին շրջանում հարկադրուած էր այդպէս վարուելու, այսինքն՝ գէթ ցամաք հացի համար տարադրութեանը օժանդակելու, որովհետեւ նախ՝ նա բաւարար միջոցներ չունէր շուրջ 9000 հոգու պահելու այնպէս, ինչպէս հարկաւոր էր կամ իրենք կը ցանկանային, և երկրորդ՝ նա անկեղծօրէն ցանկանում էր, որ տարադրութեան դռնէ խոշորագոյն մէկ մասը վերադառնար երկիր, ուր նրա ներկայութիւնն այնքան անհրաժեշտ էր երկրի վերաշինութեան ու ժողովրդի տնտեսական զարգացման տեսակէտից:

Մէկ անգամ նորից շեշտենք, որ թէեւ խորհրդ. Հայաստանի կառավարութիւնը ներման երկու հրամանագիր էր արձակել և նոյնիսկ յատուկ ներկայացուցիչ էր ուղարկել Թուրքի՝ տարադրութեանը յետ տանելու համար, սակայն վերջինիս մէջ, դժբախտաբար, շատ թոյլ էր ընդհանրապէս երկիր վերադառնալու ցանկութիւնը: Դրա ամենապայմանաւոր պատճառներից մէկն էլ այն հաւատն էր, թէ կառավարութիւնը միջոցներ ունի և իրենց մինչև վերջ էլ կը պահի Թուրքիում: Եւ ուրեմն ո՞վ էր այն տարադրութեան, որ այսպիսի հեռանկար ունենալով իր առջև, ցանկանար նորից վերադառնալ կացի ու բնակութեան թաղաւորութիւնը:

310

Պիտի ի նկատի ունենալ մանաւանդ նաեւ այն, որ տարադրութեան խոշորագոյն մեծամասնութիւնը — արեւմտահայերը, կորսեցիք, սուրմալուցիք, շարուրցիք, նախիջևւանցիք եւ այլն — կրկնակի տարադրութեան լինելով, այսինքն՝ մի անգամ արդէն իրենց ծննդավայրից դէպի Արարատեան հանրապետութեան սահմանները տարադրուած լինելով, այստեղ իրենց համար ոչինչ կապող բան այնչեւս գոյութիւն չունէր: Պէտք է խոստովանել, որ նման վիճակում զանազակ ունիւնների հոգում առհասարակ թոյլ է լինում ընդհանուր հայրենիքի դադարաւոր, և նրանց համար միշտ հայրենիք է այնտեղ, ուր լաւ է իրենց համար: Հետեւաբար Հ. Հ. կառավարութիւնը պէ՛տք է որ մթափնեցնէր, մեղցնէր նպատակ յոյսը նրանց մէջ, որպէսզի նրանք հարկադրուած լինէին երկիր վերադառնալու:

Դրան դեղընթաց՝ կառավարութիւնը նաեւ ներքին աշխատանքներ էր կատարում, յատուկ յանձնախումբի ու հայրենակցական միութիւնների միջոցով, կազմելու ցուցակն այն տարադր-

ների, որոնք յամենայն դէպս չէին կարող երկիր վերադառնալ և որոնց հանդէպ նա՝ կառավարութիւնը բարոյական որոշ պարտաւորութիւններ էր դրուած: Այդ աշխատանքների արդիւնքն էր Վլատնդուածներին ցուցակը, որի մէջ մտնում էին տարադիրներէից 591 հոգի և 77 հոգի էլ նրանց ընտանիքներէից, ընդամենը 668 հոգի: Յուցակի հետ միասին՝ սահմանուեցին նաեւ պարբերական նպաստի երեք նորմաները — 60, 150 և 250 ղռան ամսական իւրաքանչիւրին:

Յուցակի ու նորմաների խնդիրը ահադին դժգոհութեան ու բողոքների առիթ հանդիսացաւ տարադրութեան մէջ: Եւսնչ ցուցակ, ի՞նչ նորմաներ, ի՞նչ կատեգորիա, բոլոր տարադիրները տարադիր են, բոլորն էլ նոյն ստամոքսն ունին — այսպէս էր սովորական պատճառաւորութիւնը: Բայց իրապէս ցուցակի մէջ չմտածները ցանկանում էին ցուցակի մէջ մտնել, 60 ղռան ստացողները դժգոհում էին, թէ ինչո՞ւ իրենց էլ 150 ղռան չի տրուում, 150 ղռան ստացողները՝ թէ ինչո՞ւ իրենք էլ 250 ղռան չըպիտի ստանան, իսկ 250 ղռան ստացողներն էլ՝ թէ ինչո՞ւ իրենց աւելի մեծ գումար չի տրուում:

Յուցակն ու նորմաները գործադրութեան դրուեցին 1921 թ. Սեպտեմբեր 18ից և մինչև յաջորդ տարուայ Դեկտեմբեր 31ը անշեղօրէն գործադրուեցին — հակառակ բոլոր բողոքներին ու արտաւանջներին: Այնուհետև յաջորդ 1923 թուից պարբերական նըպաստների և առհասարակ տարադրութեան խնամատարութեան գործը անցնում է Հ. Յ. Դ. Արարկատեանի կ. կոմիտէին, իսկ կառավարութիւնը տալիս է ճանապարհած սխաւիկիլիտասիօն և արտակարգ նպաստներ միայն, այն էլ ծայրայեղ դէպքերում:

Մէկ զաղափար ընծայելու համար պիտի ասենք, որ Հ. Հ. կառավարութիւնը 1921 թ. Ապրիլ 2ից մինչև իր վախճանը պարբերական նպաստ է տաւել մէկ պատկառելի գումար — 762195 ղռան:

Չմոռանանք նաեւ աւելացնել, որ 1922 թ. Փետրուար 20ից մինչև Ապրիլ 15ը, դրամական միջոցների պակասութեան պատճառաւ, կառավարութիւնը կարիքաւոր տարադիրներին, զլիսաւորապէս 60 ղռան ստացողներից, 300-350 հոգու ամէն օր ձրի ճաշ է տուել Հ. Յ. Դանակցութեան ճաշարանում, ծախսելով դրա համար 10350 ղռան:

բ. Միամուսկ Գլաւոս.— Վլատնդուածներին տուած նպատասով հարցը ի հարկէ չէր փոկւում: Յուցակից դուրս մնում էին 900 հոգու հոփ տարադիրներ եւս, նոյնպէս բաշխելիկներից փոխած և նոյնպէս շատ ծանր վիճակում, որոնց նոյնպէս չէր կարելի ան-

խնամ թողնել, որ մեռնեն փողոցում՝ սովից, հիւանդութիւններից ու բնութեան հարստածներից: Աւելի, նոյնիսկ ցուցակում եղած տարագիրներից չաւերի — յատկապէս 60 զօան սաացողներից և ընտանիքաւորներից — տնտեսական դժուարեանն այնքան ծանր էր, որ միմիայն իրենց պարբերական նպաստի յուսով թողնել նրանց՝ հաւասարադօր էր մահուան զատապարտելու: Ընտրի շ. շ. կառավարութիւնը ստիպուած էր միաժամանակ կիրառել նաեւ, այսպէս կոչուած, արտակարգ կամ աւելի ճիշտ՝ միանշանգ նպաստի սխտեմը:

5. Բժշկա-առողջապահական օգնութիւն. — Շնորհիւ կիսաքաղց լիճակում կատարուած երկարատեւ ճամբարդութեան և դաղթի հակա-առողջապահական պայմանների, մասնաւորապէս (կրօքսի տփում այրող արեւի տակ ու շիկացած աւաղների մէջ, տարագիրները թաւրիղ էին հատնում ուժասպառ, թուլացած, համարեա հիւանդ: Միւս կողմից՝ արտգ. կոտորուած թաւրիղում հնարաւորութիւն էր տալիս այդ կարգի տարագիրների համար յատուկ պայմաններ ստեղծելու: Բացօթեայ, չոր գետնի վրայ անց կացրած սկզբնական օրերը մանաւանդ՝ զօրեղ կերպով աղէում էին տարագիրների տուանց այն էլ քայքայուած առողջութեան վրայ: Հիւանդներն անպակաս էին, մանաւանդ տիֆով վարակուածները:

Ծանր հիւանդներն ուղարկուած էին շ. շ. կառավարութեան ծախսով պահուող ու Գաղթականական կոմիտէին ենթակայ հիւանդանոցը, իսկ թեթեւ, բայց կազդուրուելու կարիք ունեցող հիւանդները խնամուած էին հայոց զերեզմանատան հիւանդանոցում: Բացի այդ, մի բժիշկ, իր բուժակի ու սանիտարի հետ միասին, աշխատում է Լիւսաւայի դպրոցի ամբուլատորիայում և շարունակ այցելում էր հիւանդներին մասնաւոր բնակարաններում ու հանրակացարաններում:

Յատուկ ուշադրութիւն էր դարձնում հիւանդների, յատկապէս հանրակացարանների վրայ: Ախտահանութեան էին ենթարկուած տարագրութեան հազուստները — սկզբում պարզ ձևով, իսկ հետագայում շայ Գաղթականական Ֆոնտի ախտահանական կայանում, որ բացուել էր յատուկ այդ նպատակով, Լիւսաւայի հայոց դպրոցի բակում: Մինչև Յուլիս ամիսը բոլոր տարագիրներն անխտիր օգտուած էին ձրի բաղնիսից, այնուհետեւ, միջոցների սղութեան պատճառով, ձրի բաղնիսի տոմս տրուում էր միայն հիւանդներին ու նորեկ պատահական տարագիրներին:

1921 թ. Յունիս 10ից մինչև Սեպտեմբեր 15ը տարագիրների բժշկա-առողջապահական օգնութեան գործի ծանրութեան մի խոչոր բաժինը, ինչպէս նաեւ ծախսերի մի խոչոր մասը վիճակուած

էր Հայ Գաղթականական Ֆոնտին: Բաւական է տեսլ, որ այդ ժամանակամիջոցում նա ծախսել է բժշկա-առողջապահական դործի վրայ 51049 ղառն, որպիսի դումարը կազմում է իր ընդհանուր ծախսերի 26,63³/₀ը: Ընդամենը Հ. Հ. կառավարութիւնն օգտւում էր նաեւ Լեւոնիկեան հիւանդանոցից, իր ծանր հիւանդներին յաճախ այնտեղ պաշտօնակցելով, 50-100-120 ղառն օրական վճարով:

Հայ Գաղթականական Ֆոնտի լիկվիտատիոնից յետոյ՝ ձմրան սկզբներին, Հ. Հ. կառավարութիւնը կարիք է դրում սեպհական դարմանատուն ունենալու: Ուստի Նոյեմբեր 1ից (1921 թ.) վերաբանում է Հայ Գաղթ. Ֆոնտի դարմանատունը, օգտուելով նրա դեղերից ու կարասիներից: Յաջորդ տարուայ Մարտ 7ին փակւում է և կառավարական այդ դարմանատունը — նախ՝ հիւանդութիւնների համեմատական թեթեւացման և երկրորդ՝ միջոցների պակասութեան պատճառով: Իր կարճատեւ գոյութեան ընթացքում կառավարական դարմանատունն ունեցել է 2435 այցելու հիւանդ, ինչպէս ձրիպէս մատակարարելով նրանց բոլորի նաեւ դեղերը: Հիւանդութիւնների թւում ամենից աւելի աչքի են ընկնում՝ տեղեր (384), վէրքը (413) և վնասերական ավտերը (354):

Կառավարական դարմանատան վտկումից յետոյ՝ տարադիրների բժշկա-առողջապահական օգնութեան դործը կենտրոնացնում Հ. Յ. Դ. Կարմիր Խաչի մօտ, որը օգնում է հիւանդներին դեղերով ու դրամական նպաստներով: Բժշկա-առողջապահական դործի վրայ Հ. Հ. կառավարութիւնը ծախսել է 34069 ղառ, 51 բուրլի արծաթ և 300000 բուրլի խորհրդային թղթադրամ:

6. Մեակաբային ձեռնարկներ. — Համեմատաբար շատ բան է արուած այս մարդում տարագրութեան համար: Դրամական միջոցների սղութիւնը, Դամոկլեան սրի պէս չարունակ Հ. Հ. կառավարութեան գլխին կախուած լինելով՝ նրան հարկադրել է իր գլխուսք ուշադրութիւնը կենտրոնացնել առաջին հերթին, տարագրութեան ֆիզիքական պահպանութեան վրայ: Բայց չնայած դրան՝ կառավարութիւնը այսուամենայնիւ դործադրել է հնարաւորութիւնների առաւելագոյնը — տարադիրների հոգեկան, մասուր ու բարոյական պահանջներին ևս գոհացում տալու:

Դեռ 1921 թ. Յուլիս 17ից նա բաց արու, այսպէս կոչուած, լեղուադիտական դասընթացներ — Կ. դպրոցի շէնքում, տեսուչ Կ. Պիօնիանի ղեկավարութեամբ — նպատակ ունենալով ևւրոպական նոր լեղունների ուսուցումը տարադիր — ինչպէս նաեւ տեղացի — ուսանողութեան և երիտասարդ մասւորականութեան: Դասընթացներին յաճախողների թիւը առաջին երկու ամսում

160 ից աւելի էր: Բնութիւնը ուսանողներն էլ անխտիր ստանում էին ձրի ուսում և գիտելիքներ Հ. Հ. կառավարութեան հաշուին: Աւանդուած էին ֆրանսերէն և անգլերէն լեզուները:

Դասընթացքները շարունակուած են մինչև և նոյն թուի Նոյեմբեր ամիսը, երբ մի կողմից՝ ուսանողների թիւի նուազման պատճառով՝ վերադարձ հոյրերնիք, մեկնում Թաւրիզից եւայլն — իսկ միւս կողմից՝ կառավարութեան ծախսերի մէջ որոշ խնայողութիւն անելու նպատակով՝ դասընթացքները միացուած են պատմա-լեզուաբանական դպրոցին, որի պահպանութեան ծախսերի մի խոշոր մասը նորից Հ. Հ. կառավարութեան վրայ էր ընկնում:

1921 թ. Նոյեմբեր 12ին բացուած է Թաւրիզում պատմա-լեզուաբանական մէկ բարձրագոյն դպրոց — նախաձեռնութեամբ տարաքիւր ու աղաքի մատուարականութեան մի փոքրիկ խմբի և երկամիսյ ամիսի դասընթացքով: Աւանդուած էին՝ տեսութիւն լեզուաբանութեան, հայոց լեզու, հայոց նոր գրականութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, սոցիոլոգիա, քաղաքատնտեսութիւն, հայոց պատմութիւն, Արեւելքի պատմութիւն, մանկավարժութիւն, ֆերմաներէն, անգլերէն և պարսկերէն:

Դպրոցը ընդամենը վեց ամսուայ կեանք ունեցաւ և փակուեց Մայիս 12ին — մի կողմից՝ դրամական միջոցների պակասութեան պատճառով, մասնաւոր դ. որ Հ. Հ. կառավարութիւնը դադարեցրել էր իր նպաստը, իսկ միւս կողմից՝ ուսանողների թիւի նուազութեան հետեւանքով:

Դպրոցն ունէր երկու կարգի սովորողներ — իսկական ուսանողներ, այսինքն՝ միջնակարգ դպրոցի աւարտական վկայականով և ազատ ունկնդիրներ — առանց այդ վկայականի: Ուսանողութեան թիւի առաւելագոյնը եղել է 150 (Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներին): Բայց այդ թիւը անկայուն էր, յարափոփոխ, ինչպէս նաեւ փոփոխական էր յաճախողների կրթական կազմը:

Իր ամբողջ տեւողութեան ընթացքում դպրոց յաճախել են ընդամենը 165 հոգի, որոնցից 95 հոգին տարաքիւր, 70 հոգին տեղացի: Աւարտական վկայական ստացել են 4½ հոգի, որոնք կանոնաւոր կերպով հետեւել են ամբողջ դասընթացքին: Դրանցից 37 հոգին իսկական ուսանող-ուսանողներն են, 7 հոգին՝ ազատ ունկնդիր: Կամ՝ 29 հոգին արեւելահայեր են, 10 հոգին՝ արեւմուտահայեր, 5 հոգին՝ պարսկահայեր:

Նոյն 1921 թ. Յուլիս 18ից բացուած է Դեղարուեստական ըստուգիան — ակադեմիկ թամանետնի նախաձեռնութեամբ ուղեկավարութեամբ և Հ. Հ. կառավարութեան նիւթական ու բարոյական օժանդակութեամբ: Նպատակն էր՝ ղլխաւորապէս տարաքիւր

ուսանողութեան առջ Գեղարուստական դարգացման հիմունքները: Աւանդուած էին՝ նկարչութիւն, գեղարուեստի պատմութիւն և հայ արուեստի պատմութիւն: Սովորողների թիւը սկզբում 20 էր, որից 17ը՝ տարազիր, 3ը՝ սեղացի: Սակայն այդ թիւը, ինչպէս և սովորողների կազմը, միշտ փոփոխուած էր: Զանազան պատճառներով երբեմն հեռանում էին հին սովորողները և դալիս էին նորերը: Բայց հիմնական կորիզը, բաղկացած ութ հոգուց, մնաց և աշխատեց մինչև վերջը, այն է՝ մինչև սառագիւյտի փակումը, 1922 թ. Մարտ ամիսը: Ստուգիայի միջոցները կազմուած էին բացառապէս ուսանողների ուսման վճարներից, որոնց մեծագոյն մասը կառավարութեան թոշակներն էին — ամսական 600 ղոտն: Շուրջ մէկ տարուայ գոյութեան ընթացքում սառագիւյտն տուել է ընդամենը 51 աշակերտ, որից 27ը տարազիր, 24ը՝ տեղացի:

Մշակութային ձեռնարկութիւնների շարքում պիտի յիշատակել նաև դրադարան-ընթերցարանի հիմնումը Թաւրիզում: 1922 թ. ամառուայ սկզբից Հ. Հ. կառավարութիւնը սկսեց ստանալ արտասահմանից բազմաթիւ գրքեր ու թերթեր, գլխաւորապէս հայերէն, ռուսերէն և ֆրանսերէն լեզուներով: Թերթերից յիշատակենք՝ Հայրենիք, Ճակատամարտ, Յուսաբեր, Ասպարէշ, Նոր Կեանք, Խորհրդ. Հայաստան (պատահական), Արմենիա, Սրճագանգ փարիզի, Հայաստանի Զայն և ռուսերէն ու ֆրանսերէն թերթեր ու պարբերականներ:

Տարադրութեանը և ընդհանրապէս Թաւրիզի հայ հասարակութեանը այդ հարուստ դրականութիւնից օգտուելու հնարաւորութիւն ընծեւելու նպատակով՝ Հ. Հ. կառավարութիւնը Յունիս 21-ից բաց արաւ. դրադարան-ընթերցարան Կենար. դպրոցի շէնքում, հսկողութեամբ Ալ. Մարգարեանի (տարազիր), Հատագոյում գրադարան-ընթերցարանը, իր բոլոր ունեցուածովն ու գրքերովը, փոխանցուեց Հ. Յ. Դ. Վրէժի կոմիտէին ու վերջում էլ մնաց նրան՝ որպէս նուէր, բայց ի հարկէ հասարակութեան գործածութեան համար:

Գրադարան-ընթերցարանի օգտակարութեան մասին որոշ դադափար տալու համար՝ բերենք միայն մէկ ամսուայ վիճակագրութիւնը. այն է՝ Յունիս 21ից մինչև Յունիս 21ը, դրադարան-ընթերցարան յաճախել են 544 հոգի, որոնցից 415 հոգին (76,33%) տարազիր, 122 հոգին (22,35%) տեղացի և 7 հոգին (1,32%) օտարազգիներ:

Թէ ի՛նչպիսի թարմութիւն ու հոսանք պիտի մտցնէին արտասահմանից ստացուած այդ հրատարակութիւնները Թաւրիզի լըճացած կեանքում — այդ մասին երկու կարծիք չէր կարող լինել:

Հ. Հ. կառավարութեան մշակութային ձեռնարկների մէջ աչքի ընկնող տեղ է դրուուած պատմական նիւթերի ու փաստաթղթերի հաւաքման դործը յայտնի գրականագէտ-քննադատ Ն. Աղբալեանի ղեկավարութեամբ: Կառավարութեան որոշմամբ՝ ձեռնարկուեց ղլխաւորապէս փետրուարեան ապստամբութեան և Լեռնահայաստանի վերջին դէպքերին վերաբերող նիւթերի հաւաքման դործին: Իսկական փաստադրերի սակաւութեան պատճառով՝ դործին տրուած է դերակատար անձանց յուշերի արձանագրութեան կերպարանք: Եւ պէտք է ասել, որ կարճ ժամանակի ընթացքում հաագին աշխատանք է կատարուած այդ ուղղութեամբ:

Պատրաստուած է 32 յուշագիր փետրուարեան ապստամբութեան և 7 յուշագիր Լեռնահայաստանի դէպքերի մասին. առաջինը 1547, երկրորդը՝ 382 մեծագիր էջ, Բագի գրանից նոր-Յայագէտի և Էջմիածնի գաւառներում, ինչպէս նաեւ Կոտայքի շրջանում տեղի ունեցած դէպքերի մասին և վասպուրականցիների մասնակցութեան մասին ապստամբական շարժման մէջ, պատրաստուած են յատուկ հաւաքական աշխատանքներ՝ դերակատար անձանց հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վրայ: Զեռք է բերուած 3 զեկուցում Ախտոյի ու Ելինովկայի շրջանների մասին, ընդամենը՝ 69 էջ: Այլ և պատրաստուած են 8 անհատական և 17 խմբական լուսանկարներ, ինչպէս նաեւ Հայաստանի ռազմածականների մանրամասն զինուորական քարտէզները, թուով 8 հատ: Հաւաքուած են նաեւ մի շարք գանազան տպագիր ու ձեռագիր վաւերացողքեր, թէւ դժբախտաբար ոչ-շատ:

Հ. Հ. կառավարութեան մշակութային կարեւոր ձեռնարկութիւններից մէկն էլ պիտի համարել մի խումբ ուսանողների առաջումը Զեխօ-Սլովաքիայի Վրացեանը իր 1923 թ. Մայիս 26 նամակով հաղորդում էր արտասահմանից, որ Զեխօ-Սլովաքեան կառավարութիւնը որոշել է իր հաշուով 50 հայ ուսանողներ ընդունել Պրագայի բարձրագոյն դպրոցներում և որ դրանից 25 տեղը վերապահուած է Թաւրիզի տարագրութեանը:

Նամակն ստացւում է բաւական ուշ, Յուլիսի 10ին: Անմիջապէս կառավարութիւնը ժողովի հրաւիրելով Հ. Բ. Դ. Ասրպատականի Կ. Կոմիտէին, մի շարք ժողովներում կատարում են թեկնածուների ընտրութիւնը, ղեկավարելով հետեւեալ երկու սկզբունքներով. ա. որ թեկնածուն անպայմանօրէն միջնակարգ կրթութիւն պիտի ունենայ, և բ. իր անցեալ դործունէութեամբն ապացուցած, որ աղգային-հասարակական ջիղ ունի և վերադառնալուց յետոյ՝ կարող է օգտակար լինել հանրութեան:

Ընտրուածները — Ստ. Նաւասարդեան, (տարագիր, ռուսա-

հայ), Սերիօթա Բարսեւեան (նոյնը), Յովհանն. Հախնազարեան (նոյնը), Օհան Կարօ (տար. տաճկահայ), Գասպար Յակոբեան (տեղացի, ոչ-տարազի), Հայկ Նէանեան (նոյնը, այսինքն տեղացի), Համբ. Գրիգորեան (նոյնը), Բաղդ. Մինասեան (նոյնը), Յակ. Աղիգեան (տար. ռուսահայ), Զանչիկ Զաքարեան (նոյնը), Թէոդորոս Խանադեան (նոյնը), Սարգիս Յակոբեան (նոյնը), Կառօ Թարխանեան (նոյնը), Արշ. Աստուածատրեան (նոյնը), Գառնիկ Գիւղալեան (նոյնը), Օր. Սաթօ Յակոբեան (նոյնը), Նղիշէ Այվազեան (նոյնը), Գուրգէն Սարգսեան (նոյնը), Յար. Ղարիբեան (նոյնը), Բարգէն Ռադմաճեան (նոյնը), Աշոտ Սահակեան (նոյնը), Պօղոս Հիւսեան (տար. տաճկահայ) և Շաւարշ Մակարեան (տար. ռուսահայ)։

Հետեւեալ անձինք նոյնպէս ընտրուեցին, բայց անձնական զանազան պատճառներով հրաժարուեցին զնալուց — Հայկ Աճէմեան (տարազի, տաճկահայ), Մխիթար Դարմանեան (նոյնը), Կար. Սարգսեան (բուժակ, նոյնը), Նղիշէ Իշխանեան (տարազի, ռուսահայ) — ստանալով ճանապարհածախս և հարկաւոր բոլոր թղթերը, շուտով մեկնեցին։ Մինք էլ նրանց ճանապարհ դրինք մեծամեծ յոյսերով, թէ ուրիշ մի քանի տարի յետոյ՝ մեր ժողովուրդը կ'ուսենայ եւրոպական բարձրագոյն կրթութեամբ օժտուած հասարակական գործիչներ ու լաւ մասնագէտներ։ Բայց դժբախտաբար մինք սխալուած էինք. նրանցից շատ քչերը մնացին մինչեւ վերջ և իրենց ուսումնաւորութիւնը ավարտեցին. մնացած մեծամասնութիւնը 1-2 տարի Պրագայի օդը շնչելուց յետոյ՝ կամ նորից Պրագայատան վերադարձան և կամ ցրուեցին Եւրոպայի զանազան քաղաքներում։

Զմուռնանք Ղ. Հ. Կառավարութեան մշակութային ձեռնարկութիւնների թուում յիշատակել նաեւ սպայական դպրոցը, որը դժբախտաբար կարճատեւ կեանք ունեցաւ։

Եթէ վերոյիշեալ մշակութային ձեռնարկների վրայ աւելացնենք նաեւ այն օժանդակութիւնը, որ Հ. Հայաստանի կառավարութիւնը միշտ էլ սիրայօժար կիրպով ցոյց էր տալիս տեղի դպրոցներին և միւս կրթամշակութային հիմնարկութիւններին — նւապաստներ, աշակերտական թոշակներ, հանդանակութիւններ, երեկոյթներ, ներկայացումներ եւ այլն — ամբողջացրած կը լինենք կառավարութեան մշակութային մարդում հանգէս բերած գործունէութիւնը։ Մասնաւորապէս է ընդամենը 3394 ղառն։

7. Տարագրութեան հալեցումը. — Ելեւիով մի շարք պատճառներից և գլխաւորապէս դրամական ծանր պայմաններից ու մարդկանց տարադրական աննախանձելի կեանքից ազատելու մտահոգութեամբ՝ հանրապետական կառավարութիւնը յամառօրէն հետա-

պնդում էր թի նպատակ — հալեցնել տարագրութիւնը, այսինքն գէթ նուազագոյնի հասցնել տարագրութեան, մասնաւորապէս նըպաստեցնակա տարագիրներ թիւը: Այդ նպատակի իրականացման համար նա անշեղօրէն կիրառում է հետեւեալ միջոցները:

ա. վերադարձնել երկիր:

բ. Դրամական օժանդակութիւն տալ որեւէ գործ սկսելու և այդպիսով ազատագրել նպաստ տալու անպատիւ վիճակից:

գ. Տեղաւորել մերձակայ գիւղերում և աջակցիլ՝ գիւղական տնտեսութեամբ զբաղուելու:

դ. Եթէ սմանց համար հնարաւոր չէ երկիր վերադառնալ՝ անշուկցութիւն ցոյց տալ դէպի իրենց ցանկացած ուղղութեամբ գնալու — Պարսկաստանի մէջ կամ արտասահման:

ե. Պաշտօն, գործ կամ աշխատանք գտնել զանազան հիմնարկութիւնների մէջ:

զ. Ծայրայեղ դէպքում լիկվիտասիոնի որոշ դոմար տալ և հանել նպաստը կանների ցուցակից:

Քայց չմոռանանք ընդդէմ մի անգամ էլ, որ վերոյիշեալ միջոցների շարքում, տարագիրների իրենց անձնական և մեր երկրի շահերի տեսակէտից, կառավարութիւնը միշտ էլ ամենացանկալին ու իրականը համարել է տարագրութեան վերադարձը հայրենիք, որի համար և հաագին ճիգ ու ջանք է գործադրել նա:

Պէտք է մատնանշել, որ տարագրութեան վերադարձը դէպի երկիր 2 շրջան ունի — առաջին՝ մինչև 1921 թ. Հոկտեմբերի սկիզբը, և երկրորդ՝ Հոկտեմբերից յետոյ: Առաջին շրջանում, մասնաւոր սկզբի 2-3 ամիսներում, Խորհրդ. Հայաստանի իշխանութիւնը, որից կախուած էր վերադարձի թոյլտուութիւնը, ընդառանջում էր տարագիրների վերադարձի գործին և հնարաւոր գիւրութիւնները տալիս: Երկրորդ շրջանում — ընդհակառակը:

Առաջին շրջանում — ինչպէս տեսանք — նա ստորագրում է 2 հրամանագիր, որոնցով ներուսն էր շնորհում բոլոր տարագիրներին անխտիր, սկսած Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անդամներից, նախարարներից մինչև ամենաշարքային տարագիրը: Աւելի, տարագրութեան առջև բաց յայտարարելով երկրի դռները՝ նա նոյնիսկ յատուկ ներկայացուցիչ է ուղարկում Թուրքի — վերադարձի գործը շտապեցնելու և առ տեղեան կարգադրելու համար: Երկրորդ շրջանում միանգամայն փոխւում է վերաբերմունքը: Հրամանագրերը մոռացւում են, երկրի դռները ամուր փակւում և Խորհրդ. իշխանութիւնը բոլոր ներքին ու աններքին միջոցներով արգելում է տարագրութեան վերադարձը հայրենիք:

Սկզբում մինք միամտաբար ենթադրում էինք, թէ չեն ու-

զում թերեւս քաղցած երկրում նոր սպառող բերաններ աւելացնելու Բայց երբ անասնք, որ թեհրանի հայ և ռուս խորհրդային դեպտանասները, ինչպէս նաեւ թաւրիղի հիւպատոսարանը, ամեն միջոց գտնւում են դնում պարսիկ կառավարութեան միջոցով տարագիրներին ձեռն-ձեռն առաջ ցրտերին աքսորել տալու, հասկացանք, որ դա ուրիշ աստուծ ունի։ Առաջ փորձեցին 25 հոգու աքսորել տալ։ Սակայն երբ անասն, որ դա չյաջողուեց, ներկայացրին 6 հոգու ցուցակ՝ դոնէ նրանց տրտաքսումը պահանջելով։ Թաւրիղի տարագրութիւնը բոլշևիկներին հանգիստ չէր տալիս, ուստի ոչխատում էին ցրել և դոնէ ղեկավարներին իրենց ձեռքը գցել։

Այդ մաքով իրար յետեւից մի քանի նասաներ են ուղղում պարսից տրտաքին գործոց նախարարութեանը, որոնցից վերջնում, որը ապում է երեւանի «Խորհրդ. Հայաստան» թերթի 1922 թ. Մարտի թւերից մէկում, չեն քաշում նոյն իսկ անմիտ ու անհիմն մատնութիւններ անելուց՝ Մոսկովաւարում եղած ինչ որ զինապահեստների և Պարսկաստանից Զանգեզուր փոխադրուող զէնքերի մասին։ Բարեբախտաբար պարսիկ կառավարութիւնը, թշնամաբար տրտադրուած լինելով դէպի բոլշևիկները, ընդ առաջ չի դնում նրանց պահանջներին, որովհետեւ նախ՝ նա չտալա իմանում էր, որ տարագրութիւնը միանգամայն լոյս էր և որեւէ վտանգաւոր մտադրութիւն չունէր խորհրդային Հայաստանի հանդէպ։ Երկրորդ՝ նրանց այդ պահանջը նկատուած էր որպէս մէկ օտար ուժի միջամտութիւնը Պարսկաստանի ներքին գործերում և խորապէս վիրաւորում էր թէ՛ պարսիկ ժողովրդին, թէ՛ նրա կառավարութեանը։

Այս թէ ինչու՞ առաջին շրջանում Հայաստան է վերադառնում մի պատկառելի քանակութիւն տարագիրների. վերադառնում է առաւելապէս այն տարրը, որ այսպէս ասած բնաւ վտանգուած չը լինելով՝ տարագրուել է խոճապի մատնուելով և ընդհանուր հասանքին հետեւելով։ Հետեւեալ թիւերը պերճախօս կերպով պարզում են դրութիւնը։ Այսպէս, երկիր են վերադառնում՝ 1921 թ. Մայիս ամսում 1035 հոգի, Յունիսին՝ 2108, Յուլիս-Օգոստոսին՝ 2190, Սեպտեմբերին՝ 525 հոգի։ Նոյն ժամանակամիջոցում 347 հոգի էլ մեկնում են դէպի Բաղդադ ու տրտասահմանեան զանազան երկիրներ։

Բայց Հոկտեմբեր ամսից, երբ բեկում է առաջանում Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան տրտադրութեան մէջ՝ տարագրութեան վերադարձի նկատմամբ, խոչոր բեկում է՝ առաջանում նաեւ տարագրութեան հոգեբանութեան մէջ։ Ուրիշ խօսքով՝ մի

անգամ ից մեռնում, կաթուածահարւում է հայրենիք վերադառնալու առանց այն էլ թոյլ ցանկութիւնը նրանց մէջ: Որով ստեղծւում է ողբերգական մէկ դրութիւն նախ՝ հէնց իրենց, տարագիրներ ի և ապա՝ Հ. Հ. կառավարութեան համար: Ուստի նախատեսելով տարագրութեանը սպառնացող սոսկալի հնարանկարը, այլ և ի նկատի ունենալով, որ բոլոր պայմաններում տարագրութեան ներկայութիւնը երկրում անհրաժեշտ է, կառավարութիւնը ջանք չի խնայում՝ կոտրելու խորհրդ. իշխանութեանը յամառութիւնը և հայրենիքի դռները բաց անել տալու:

Եթէ աչքի անց կացնէք Հ. Հ. կառավարութեան արձանագրութեան մատենաները կամ ելից թղթերը, դուք կը զարմանաք, թէ կառավարութիւնը ինչքան ժամանակ ու հւանդ է սպառել, ինչքան հեռագիր ու թուղթ է գրել և ինչքան դիմումներ արել ուստեղ կամ արտասահման: Բազմաթիւ անգամներ գրուած ու հեռագրուած է Հ. Հ. պատուիրակութեան (Փարիզ), Հ. Յ. Դ. պատասխանատու մարմինին, Պոլիս ճեպատամարտին, թէ տարագրութիւնը մատնուած է յուսահատ կացութեան, վերադարձը երկիր չի թոյլատրւում, ի սէր Աստծու, դորժադրեցէ՛ք հնաբուր միջոցները՝ ողբելու Հայաստանի իշխանութեան վրայ և վերադարձը յաջողեցնելու: Բազմաթիւ անգամներ դիմում է արուած, գրուած և բանաւոր կերպով, խորհրդային ներկայացուցչին Թուրիզում տարագիրների Հայրենակցական Միութիւնների կենտրոնական միութեան, Ամերիկացոց, Հայրենիքի Օգնութեան կոմիտէի (ՀՕԿ) միջոցով: Դիմումներ են արուած Առաջնորդարանի և նոյն իսկ Արապտականի պարսկական քեներալ-նահանգապետի միջոցով: Աւելի, մինչև անգամ յատուկ պատգամաւորութիւն է ուղարկւած Հայաստան՝ խորհրդային իշխանութեան մօտ:

Արդի՞ւնքը... ձայն բարբառոյ յանապատի: Եւ իրենց այդ դամն քաղաքականութիւնն արդարացնելու համար՝ բոլշևեիկները յաճախ հնարում են շինծու մեղադրանքներ տարագրութեան հասցէին: Յիշեցէ՛ք, օրինակի համար, Հայաստանի չէկայի նախագահի կեղծ նամակը «Խորհրդային Հայաստան»ում, ուր Նայիրի կոմիտէի (այդ օրերին տարագիր դաշնակցականները Թուրիզում ունէին իրենց առանձին կոմիտէն, որ Նայիրի կոմիտէ էր կոչւում) անունից բաւական անշնորք կերպով հրահանգներ էին արւում հայրենիք վերադարձած տարագիրներին և մօտալուստ յարձակման խոստումներ անում Պարսկաստանում մնացած տարագրութեան անունից: Կամ՝ Անդրկովկասում խորհրդային իշխանութեան դէմ սկսւած շարժումները — իրենց արտայայտութեամբ՝ «Բանտիտային շարժումները» — նրանք կպոււմ էին տա-

րադերութեան հետ, ուստի և մերժում էին նման անբարեյոյս մէկ ասարրի մուտքը երկիր:

Իսկ լաւագոյն դէպքում նրանք աշխատում էին քաղաքակա-
նութիւն խաղալ տարադերութեան նկատմամբ: Գալիս էին հայ
հիւպատոսներ, անում էին շունդալից խոստովաներ ու յայտարա-
րութիւններ վերադարձի մասին: Ուրեմն նոր յոյսեր, ոգեւորու-
թիւն, ցուցակադերութիւն, հարցաքննականներ, նկար, նոր ծախսեր
եւայլն: Բայց արդէ՞նք, նորից կամ ոչինչ և կամ բարեյաջող
դէպքում մի քանի տասնեակ մարդու անցադիր էին շնորհում և
վերադարձի խնդիրը կրկին փակում:

Թէ՛ հայրենիք վերադարձողներին և թէ ա՛յլ ուղղութեամբ
գնացողներին Հ. Հ. կառավարութիւնը տուել է դրամական օժան-
դակութիւն — 108272 ղուան պարսկական արծաթ դրամ, 500000
րուբլի հայկական և 16.650.000 ռուբլի խորհրդային թղթադրամ:

ԺԶ. Վ Ե Ր Ջ

Ընդհանուր գծերով մենք ներկայացրինք Հ. Հայաստանի տա-
րադիր կառավարութեան գործունէութեան համառօտ պատկերը:
Բայդ այդ գործունէութիւնը արդարացիօրէն գնահատելու համար
պէտք է չմոռանալ այն միջավայրն ու պայմանները, որ վիճակ-
ուած էր նրան աշխատելու և գործելու:

Ամենից առաջ՝ անուանական մէկ իշխանութիւն, առանց իրա-
կան մի ուժի, այն էլ մի օտար հողի վրայ և օտար պետութեան
իշխանութեան մէջ — թէեւ բարեացակամ: Նրա միակ ոյժը բա-
րոյական էր՝ Հանրապետական Հայաստանի պետականութեան գա-
ղափարը: Միւս կողմից՝ տնտեսական ու հոգեկան դժուրակ պայ-
մաններում ջղայնացած բազմահազար մէկ բազմութիւն տարադիր-
ների, իր բազմաթիւ ու բազմազան կարիքներով ու հոգսերով,
իսկ դրա հանդէպ նուազագոյն հնարաւորութիւններ և վտիտ, էա-
մարեա ղատարի դրամարկը: Երրորդ կողմից՝ մի քանի թշնամիների
ու հակերտաւոր բարեկամների սադրանքներն ու դոււերը, որ օգ-
տագործելով նպաստաւոր հողը՝ աշխատում էին որո՞ւ սերմանել և
յարաբերութիւնները լարել:

Բայց չնայած այդ ամենին՝ կառավարութեան շուրջ երկուս
ու կէս տարուայ զոյլութեան ընթացքում ամեն ինչ անցել է խա-

ղաղ, առանց ցնցումների ա խոշոր դէպքերի: Դրա համար մենք պարտական ենք նախ և առաջ Հայաստանի անկախութեան գաղափարի մեծ հմայքին: Երկրորդ՝ տարադրութեան շարքերում հղած գիտակից անհատներին — առանց կուսակցական ու սեռի խտրութեան: Եւ երրորդ, որ և ամենից գլխաւորն է, Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որը հովանի ու պաշտպան լինելով իր ծոցից ծնունդ առած կառավարութեանը, իր մեծ հեղինակութեամբ միշտ զբաղւած է պահել իրենց հաւասարակշռութիւնը կորցնելու ընդունակ տարրերին:

Այդ բոլորից յետոյ՝ այժմ, որպէս վերջաբան, հրկու խօսք Հ. Հ. կառավարութեան լիկվիտացիայի կամ հաշուեյարդարի մասին:

Ինչպէս սկզբում յիշատակեցինք՝ Հ. Հ. կառավարութեան պահպանութիւնը Պարսկաստանում անհրաժեշտ նկատուեց հրկու գլխաւոր նկատառումով — ա. տարադրութեան խնամատարութեան և բ. քաղաքական անակնկալների նկատառումներով: Սակայն խնդրի վերջնական կարգադրութիւնը — մանաւանդ նրա քաղաքական կողմի տեսակէտից — թողնուեց Ս. Վրացեանին՝ արտասահմանում, իրերի դրութեանը ծանօթանալուց յետոյ, որոշելու:

Տարադրութեան պահպանութեան խնդիրը — ինչպէս տեսանք — այլեւս նախկին սրութիւնը չունէր, որովհետեւ տարադիրների մեծագոյն մասը կամ վերադարձել էր երկիր, կամ ցրուել էր զանազան կողմեր և կամ արդէն ինքնապահ էր դարձել, իսկ մնացածների հոգատարութիւնն էլ իր վրայ էր վերցրել Հ. Յ. Դ. Ա. տըրպատականի Կ. Կոմիտէն: Ինչ վերաբերում է խնդրի քաղաքական կողմին՝ այդ տեսակէտից էլ Հ. Հ. կառավարութեան գոյութիւնը այլեւս անհրաժեշտութիւն չէր ներկայացնում, որովհետեւ նախ՝ նա արդէն ունէր իր օրինաւոր ներկայացուցչութիւնը արտասահմանում՝ յանձին Հ. Հայաստանի պատուիրակութեան, ճանաչուած եւրոպական պետութիւնների կողմից: Երկրորդ՝ Հ. Յ. Դ. արտասահմանի Պատուխանատու Մարմինը իրեն էր վերապահել երկրի համար քաղաքականութիւն վարելու իրաւասութիւնը: Ուստի Հ. Յ. Դ. Վիեննայի Խորհրդաժողովը 1923 թ. Մայիս 19ի որոշումով լուծուած է յայտարարում Հ. Հ. կառավարութիւնը, որի մասին վարչապետ Ս. Վրացեանը իր Յունիս 20 նամակով Ալլէնսթիք — ոււան է ֆրանսիական Սաւոյեայում — յայտնում է Թաւրիզ՝ կրճատ կառավարութեան զոյգ անդամներին, գրելով.

«Ձեզ պարբերաբար հաղորդած տեղեկութիւններիցս տեսնում էք, որ թէ միջազգային-քաղաքական պայմանները և թէ ներքին

ազգային հանդամանքները դասաւորուեմ են այնպէս, որ կառավարութեան գոյութիւնը դառնում է աննպատակ և աւելորդ: Դործնական տեսակէտից էլ վերջերս տեղի ունեցած մի շարք դատավարութիւնների ընթացքում պարզուեց (նգիպատութեմ՝ փոխառութեան դատ, Պարիզում՝ բամբակի դատ), որ նրա գոյութիւնը պետութիւնները բնաւ հաշուի չեն առնում: Ազգային կեանքում նոյնպէս իրական ոյժ է նա: Իրական ոյժ է ի մնալու նոյն իսկ Թաւրիզի տարագրութեան համար՝ չնորհիւ նիւթական պայմանների:

Եւսկ միւս կողմից նրա գոյութիւնը որոշ — անիրագործելի — պարտաւորութիւններ և բարոյական պատասխանատուութիւն է դնում անդամների վրայ և յաճախ շատ անախորժ վիճակ ստեղծում նրանց համար: Հաշուի առնելով այս դրութիւնը, աչքի առաջ ունենալով նաեւ ձեր կարծիքը, (կառավարութեան լուծման անհրաժեշտութեան մասին Թաւրիզում մնացած կրճատ կառավարութիւնը բողոքիցս դրել էր Ս. Վրացեանին) ինչպէս նաեւ խորհրդակցելով Եւրոպայում գտնուող մի շարք պատասխանատու գործիչների հետ, ես յայտարարում եմ կառավարութիւնը լուծուած: Սակայն աչքի առաջ ունենալով արիող պայմանները, որոնք հազիւ թէ պէտք ունին բացատրութեան, այս լուծումը պէտք է տեղի ունենայ ներքին ձեւով, առանց պաշտօնական յայտարարութեան և մամուլի նիւթ դարձնելու:

Կառավարութեան լուծումից բղխում են մի շարք գործնական հարցեր, որոնց մասին անհրաժեշտ եմ համարում անել հետեւել թելագրութիւնները:

ա. Քանի որ տարագիրներին վստասօրէն նպաստ հայթայթելու ամբողջ աշխատանքը ընկած է Դաշնակցական կուսակցութեան մարմինների վրայ, Թաւրիզի տարագիրների հոգատարութեան գործը ամբողջապէս պէտք է յանձնել Հ. Յ. Դ. Վրէժի Կ. Կոմիտէին: Այս մասին նրանց դրուած պիտի լինի կուսակցութեան բարձրագոյն մարմնի կողմից:

բ. Կառավարական բալոր դոյքերը, արխիւները, դիւանական իրերը, հաշուական նիւթերը եւայլն, եթէ անհնարին լինի ապահով կերպով ուղարկել Հ. Հ. Պանոսիրակութեան, Փարիզ, համապատասխան ակտով յանձնել ի պահ Հ. Յ. Դ. Վրէժի Կենտր. Կոմիտէին:

գ. Հաշիւների տպագրութեան հարցը առ այժմ յետաձգել: Սակայն գտնելով անհրաժեշտ առաջին իսկ պատեհ առթիւ հաշիւներն իրենց բոլոր մանրամասնութեամբ հրատարակել՝ խնդրում եմ տպագրութեան համար պատրաստ հաշուական նիւթը, պաշտօ-

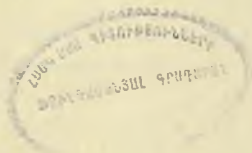
նական ստորագրութիւններով վաւերացուած, աշտարկել ինձ Գա-
սէրականութեան հասցեով, ապահովագրուած:

Այսպէս, օտարութեան մէջ, վերին տառիճանի աննորոտ
պայմաններում, անշուշտ, փակելով մեզ պատմութեան մէկ էջը,
եւ ձեռք հետ միասին խորատէս հաւատաւոր եմ, որ հեռու չէ արդէն
այն օրը, երբ մենք նորից ի վիճակի կը լինենք նախընթաց
սեփեքը ամենքիս փայտած դործին, Հայաստանի մէջն:

ՏԵՐ!

Ս. Վրացեանի նամակը թղթաբիւլում ստացուած է բաւական
ուշ, Սեպտեմբեր 1ին: Որից յետոյ կառավարութիւնը անմիջապէս
անցնում է լիկվիտացիայի հետ կապուած աշխատանքներին եւ բո-
լոր դործերն ու դոյքերը յանձնում Հ. Յ. Դ. Վրէժի կ. կամիտե-
ին, եւ սա էլ մաս-մաս աւղարկում է այդ բոլորը արտասահման:

Այս, այսպէս ուրեմն, օտար երկնքի տակ, իր հարազատ ժո-
ղովրդից հեռու, իր մայր հայրենիքից վտարանդի ու տարւորի
ծանր վիճակում, պատմութեան գիրկն է անցնում Հ. Հ. կառավա-
րութիւնը — խաղաղ, անձայն ու անողմուկ, փակելով հայ աղ-
տաղբական պայքարի մի փառաւոր էջը, սակայն խորունկ հաւա-
տով, որ անմահ է մնում Հայաստանի Ազատութեան գաղափարը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յ. ԻՐԱԶԵԿ — Յակովբ Տեբ Յակովբեան	Էջ ա
Ա. Առաջին խրատմաներ	1
Բ. Ռուսաստան եւ բուլղարիկեան դաւադրութիւններ	6
Դ. Հակամարտութեան հիմքերը	12
Դ. Ծանր պայմաններ	15
Ե. Տանիկ ներխուժումը	24
Զ. Ղարաբաղի փախչողներէ մեջ	31
Է. Անկախութիւնը	38
Ը. Գեղեցիկ յոյսեր եւ բուլղարիզմը	50
Թ. Տանկական վստահութիւն	67
Ժ. Պատերազմի տագնապը եւ Հայաստանի խորհրդայնացումը	78
ԺԱ. Յեղկոմի իշխանութեան տակ եւ Փետրուար 18-ը	91
ԺԲ. Փետրուար 18-ից յետոյ	105
ԺԴ. Լեռնահայաստանում	110
ԺԵ. Վերջին օրերը Հայաստանում	124
ԺԶ. Տարագիր կառավարութիւնը Թաւրիզում	131
ԺԸ. Վ ե ռ ջ	150

Հրատարակութիւն՝ Թիւ 233

Տպագրակ՝ 1000

Տպագրութիւնը աւարտած՝ 25 Յունիս 1956

Տպարան «ՀԱՄԱԶԴԻԱՅԻՆ»

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0539446

[5_{n.}]

Գ Ի Ն Ը 4 L. ՈՍԿԻ

ԱՄԵՐԻԿԱ՝ 2.50 ՏՈԼԱՐ

Association Culturelle Arménienne

«HAMAZKAÏNE»

10. Rue Hussein-Beyhoum, 10

Beyrouth-Liban